

**ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ**

ՕՀԱՆՅԱՆ ՀՐԱՆՏ ՌՈՒԴԻԿԻ

**ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ «ԶԱՄԲՈ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է.00.05 «Պատմագրություն, աղբյուրագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մաթևոսյան Կարեն Արտաշեսի

Երևան – 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՋԱՄԲՈՒ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	
1.1 Սիմեոն Երևանցու կյանքը, գործունեությունը և մատենագրական ժառանգությունը ..	16
1.2 «Ջամբո»-ի ստեղծման հանգամանքները, ժամանակագրական սահմանները և լրացումների խնդիրը	36
1.3 «Ջամբո»-ի աղբյուրները	52
1.4 «Ջամբո»-ի ձեռագրերը, բնագրի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, լեզուն	64
1.5 «Ջամբո»-ի հրատարակությունները և թարգմանությունները	82
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. «ՋԱՄԲՈՒ»-Ը ՈՐՊԵՍ ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ	
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱԴՔՅՈՒՐ	
2.1 Շինարարական գործունեությունը	88
2.2 Գրատպության հիմնադրումն Էջմիածնում	97
2.3 Վանական տնտեսություններն Արևելյան Հայաստանում	105
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. «ՋԱՄԲՈՒ»-Ի ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ	
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	
3.1 Փոխհարաբերությունների հաստատումը Ռուսական կայսրության հետ	118
3.2 Կաթողիկոսության հետ կապված խնդիրները	128
3.3 «Ջամբո»-ը որպես Ս. Էջմիածնի և հայոց մյուս կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների սկզբնաղբյուր	136
ա) Գանձասարի կաթողիկոսություն	138
բ) Աղթամարի կաթողիկոսություն	160
գ) Սսի կաթողիկոսություն	167
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	171
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	175
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	190

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XVII-XVIII դարերի հայոց պատմության բազմաթիվ հարցերի և այդ ժամանակաշրջանում գրված պատմական երկերի աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունը հայ պատմագիտության կարևոր հիմնախնդիրներից մեկն է: Այդ ժամանակաշրջանը բնութագրվում է որպես հայ միջնադարյան պատմագրության վերջին փուլ և վերելքի շրջան¹:

Հիշյալ շրջանի պատմական տարբեր խնդիրների ուսումնասիրման տեսանկյունից կարևոր սկզբնաղբյուր է XVIII դ. հայ մատենագրության ականավոր ներկայացուցիչ Սիմեոն Ա Երևանցի (ծն. 1710 թ., կաթողիկոս՝ 1763-1780 թթ.) կաթողիկոսի «Ջամբո» երկը: Նրա գործունեության շրջանը համընկնում է տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցության փոփոխման իրողության հետ: Մասնավորապես շահական Պարսկաստանում իշխանության թուլացումը հանգեցնում է տեղի մահմեդական իշխողների կիսանկախ գործունեությանը և Օսմանյան կայսրության ներթափանցման փորձերին: Մյուս կողմից՝ Ռուսական կայսրությունը փորձեր է կատարում ավելի ակտիվ ներգրավվել տարածաշրջանի գործընթացներում, որտեղ 1762 թ.-ին Քարթլիի և Կախեթի թագավորությունների միավորումից հետո զորեղ ուժ է դառնում նաև վրացական պետությունը²: Այս պայմաններում է, որ Էջմիածնի կաթողիկոս է ընտրվում Սիմեոն Ա Երևանցին և հոգևոր-եկեղեցականի հետ միասին ծավալում ակտիվ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և լուսավորչական գործունեություն:

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը հայ պատմագրության մեջ իր բնույթով բացառիկ մի գործ է, որոշակի ծրագրով կազմված պատմական և դիվանական նյութերի յուրահատուկ ժողովածու: Հեղինակը մանրամասն անդրադարձել է Էջմիածնի պատմությանը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների գործունեությանը, Էջմիածնի ունեցվածքին, եկամուտներին, հայոց մյուս կաթողիկոսությունների հետ փոխհարաբերություններին: Բազմաթիվ աղբյուրների հարուստ հենքով ներկայացված այդ տեղեկությունները XVII-XVIII դդ. հայոց պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր են:

¹ Տե՛ս Մարգարյան Հ., Միջնադարեան հայ պատմագրութեան բնութագրական գծերը եւ պարբերացումը, Հանդէս ամսօրեայ, 2014, 1-12, էջ 308:

² Տե՛ս Бурнашев С. Д., Картина Грузии или описание в политическое состояние царств Карталинского и Кахетинского, Тифлиси, 1896. Allen W.E.D., History of The Georgian people (From The Beginning Down to The Russian Conquest in The Nineteenth Century), London, 1932, էջ 204:

Խոսելով հայոց պետականության բացակայության մասին՝ Սիմեոն Երևանցին Էջմիածինը դիտարկել է որպես հայ ժողովրդի միասնականության փարոս: Տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական և քաղաքական անցքերն այս կամ այն կերպ մեծապես առնչվել են հայոց եկեղեցու հետ: Հետևաբար՝ XVII-XVIII դդ. հայոց պատմության տարաբնույթ հարցերի ուսումնասիրման ժամանակ հնարավոր չէ շրջանցել ո՛չ Էջմիածինը, ո՛չ էլ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո» աշխատությունը: Այն հավաքական մի շտեմարան է՝ պատմական, աշխարհագրական, սոցիալ-տնտեսական, վիճակագրական, փաստագրական հարուստ նյութերով, որոնց ուսումնասիրումն արդիական է հայ պատմագիտության համար: Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերի վերաբերյալ «Ջամբո»-ում եղած պատմական, վիճակագրական հարուստ տեղեկությունները մեծապես կարևորում են այս երկը նաև արդի իրողությունների տեսանկյունից:

Սիմեոն Երևանցու օրոք Էջմիածնում հստակեցվել և կանոնակարգվել են արխիվ վարելու գործը, պաշտոնական գրագրությունը: Ինքը՝ կաթողիկոսը, առաջնահերթ տեղ է հատկացրել փաստաթղթեր վարելու գործին: Արդյունքում՝ նրա կաթողիկոսության օրոք կանոնավոր կերպով գրանցվել է պաշտոնական գրագրությունը, պահվել են կարևոր փաստաթղթերի պատճենները, ստեղծվել են փաստաթղթեր կազմելու կադապար-օրինակներ: Դրանից բացի՝ ակտիվ գործունեություն ծավալած Սիմեոն Երևանցին թողել է շինարարական բազմաթիվ վիմագիր արձանագրություններ:

Աղբյուրագիտական մեծ արժեքի շնորհիվ «Ջամբո»-ն արժանացել է բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությանը (այդ մասին հանգամանալից կներկայացվի ստորև): Հարկ ենք համարում նշել, որ եթե մինչխորհրդային հայ հեղինակներն առավելապես անդրադարձել են «Ջամբո»-ին որպես եկեղեցական պատմության աղբյուրի, ապա խորհրդային հայ պատմագիտությունը հակառակ ծայրահեղությանն է հանգել՝ առաջնային համարելով «Ջամբո»-ի սոցիալ-տնտեսական բնույթի հաղորդումները: Անկասկած՝ սրանք երկուսն էլ կարևոր են:

Նպատակ ունենալով ներկայացնել «Ջամբո»-ը որպես XVII-XVIII դդ. հայոց պատմության սկզբնաղբյուր՝ նրա նյութերը համադրել ենք այլ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հետ՝ ապահովելու համար պատմական փաստերի անաչառ և

բազմակողմանի քննությունը: Այս տեսանկյունից կարևոր է նաև Սիմեոն Երևանցու հեղինակած մատենագրական հարուստ ժառանգությունը, որը լրացնում է «Ջամբո»-ի աղբյուրագիտական տեղեկությունները:

Ատենախոսության կարևոր խնդիրներից ենք համարել «Ջամբո»-ի հաղորդած աղբյուրագիտական տեղեկությունների առավել ընդգրկուն և համակողմանի քննությունը, որը հնարավորություն է տալիս այս երկի գիտական կարևորության առավել արժևորմանը:

Մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները.

- Ներկայացնել Սիմեոն Երևանցու գործունեության կարևոր դրվագները, ի մի բերել նրա մատենագրական ժառանգությունը:
- Պարզաբանել և ճշգրտել «Ջամբո»-ի ստեղծման հանգամանքները, ժամանակագրական սահմանները և լրացումների խնդիրը:
- Բացահայտել «Ջամբո»-ի աղբյուրները, քննել հեղինակի օգտագործած աղբյուրները:
- Անդրադառնալ «Ջամբո»-ի ձեռագրերին, վերլուծել բնագրի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ներկայացնել ձեռագրերի և հրատարակության մեջ նկատված բացթողումները:
- «Ջամբո»-ի հաղորդած սկզբնաղբյուրային տեղեկությունների հիման վրա քննել Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի ժամանակաշրջանի մշակութային, լուսավորչական, շինարարական և տնտեսական խնդիրները:
- Պարզաբանել և ցույց տալ «Ջամբո»-ի աղբյուրագիտական նշանակությունը՝ էջմիածնի կաթողիկոսության արտաքին հարաբերությունների տեսանկյունից՝ այն է՝ փոխհարաբերությունների հաստատում Ռուսական կայսրության հետ, կաթողիկոսության հետ առնչվող հիմնախնդիրները, Գանձասարի, Աղթամարի և Սսի կաթողիկոսությունների հետ փոխհարաբերությունների ընթացքը:

Ատենախոսության շրջանակներում զերծ ենք մնացել Սիմեոն Երևանցու գործունեության մի շարք դրվագների՝ այդ թվում նաև հայ ազատագրական պայքարին առնչվող խնդիրներին անդրադառնալուց, քանի որ դրանց մասին «Ջամբո»-ում տեղեկություններ չկան:

Ատենախոսությունը շարադրված է Մատենադարանում առկա ձեռագրական նյութի, արխիվային վավերագրերի, վիմագրերի (այդ թվում և նորահայտ), հրապարակված սկզբնաղբյուրների և թեմային վերաբերող պատմագիտական գրականության հիման վրա՝ պատմաքննական, պատմահամեմատական մեթոդներով և համադրական վերլուծությամբ:

Ատենախոսության ժամանակագրական սահմանները ընդգրկում են XVII-XVIII դարերը, որը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Թեև Սիմեոն Երևանցին «Ջամբռ»-ում տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման, իրեն նախորդած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների և Հայաստանի պատմական անցյալի վերաբերյալ, այդուհանդերձ, դրանք մեծամասամբ քաղագրական բնույթ են կրում: Այլ է իրադրությունը XVII դարից սկսած, երբ հեղինակը ոչ միայն մանրամասն և հանգամանալից է ներկայացնում պատմական իրողությունները, այլև իր ձեռքի տակ է ունեցնել օտարալեզու բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր, որոնք ավելի են արժևորում «Ջամբռ»-ի հաղորդած տեղեկությունները: Մինևույն ժամանակ՝ նշված ժամանակաշրջանի համար զգալի արժեք են ներկայացնում նաև էջմիածնի արխիվի հայալեզու աղբյուրները: Այդպիսով՝ Սիմեոն Երևանցու հաղորդումները XVII-XVIII դդ. հայոց պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից առավել ինքնուրույն, ընդգրկուն և արժեքավոր են:

Հայագիտության մեջ թեպետ Սիմեոն Երևանցու անձի և գործունեության վերաբերյալ անդրադարձներ կան, սակայն «Ջամբռ»-ի վերաբերյալ առանձին և համապարփակ ուսումնասիրություն չի կատարվել և այն բազմակողմանի ու հանգամանալից քննության չի ենթարկվել, թեև՝ առաջնային սկզբնաղբյուր է հանդիսացել մի շարք հետազոտողների համար: Շատ դեպքերում ուսումնասիրողները չեն փորձել քննության ենթարկել «Ջամբռ»-ի հաղորդած տեղեկությունները՝ ինչն իր հերթին տվյալների արժանահավատության խնդրում հանգեցրել է որոշ անճշտությունների և հակասական պատկերացումների՝ տվյալների արժանահավատության վերաբերյալ:

Ատենախոսության մեջ ի մի են բերվել Սիմեոն Երևանցու կենսագրությանը վերաբերող տեղեկությունները, ներկայացվել է նրա մատենագրության ամբողջական

վերլուծությունը: «Ջամբո»-ի տվյալների աղբյուրագիտական հետազոտության հիման վրա փորձ ենք արել ի հայտ բերել և քննության ենթարկել «Ջամբո»-ի ձեռագրերում առկա բացթողումները, վրիպակներն և անճշտությունները: «Ջամբո»-ի, ինչպես նաև՝ ձեռագրական այլ նյութերի, արխիվային վավերագրերի, վիմագրերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների և մասնագիտական գրականության հիման վրա քննության են առնվել նաև այդ ժամանակաշրջանի հայոց պատմության կարևոր հարցերը, ինչպես օրինակ՝ Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը, Ռուսական կայսրության հետ փոխհարաբերությունների հաստատումը, կաթողիկոսության հետ կապված խնդիրները, էջմիածնի և հայոց մյուս կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների պատմությունը: Կատարվել է «Ջամբո»-ում եղած տեղեկությունների պատմաքննական և համադրական վերլուծություն:

Կատարված աշխատանքի արդյունքում հանգել ենք եզրակացությունների, որոնք կարող են լրացնել XVII-XVIII դարերի հայոց պատմության որոշ խնդիրների վերաբերյալ առկա պատկերացումները, իսկ մեր կատարած ճշգրտումները և լրացումները կարող են օգտակար լինել «Ջամբո»-ի քննական բնագրի կազմման ժամանակ: Առավել ևս, որ «Ջամբո»-ի ձեռագրերից գտնվել են հրատարակությունից դուրս մնացած որոշ փոքր հատվածներ:

Սիմեոն Երևանցու անձը՝ որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, մշտապես եղել է հայ հեղինակների ուշադրության կենտրոնում: Կաթողիկոսը ծավալել է բեղուն լուսավորչական, ստեղծագործական գործունեություն և ունեցել է բազմաթիվ հայտնի աշակերտներ, որոնք հիշատակություններ են թողել նրա մասին: Այսպես՝ կաթողիկոսի վերաբերյալ ամենավաղ հիշատակություններից է նրա աշակերտ, հետագայում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա Ձորագեղցու (1809–1830) անդրադարձը: Վերջինս իր թողած Հիշատակարանում որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում իր ուսուցչի գործունեության վերաբերյալ՝ որպես կաթողիկոսի և մատենագրի³: Կաթողիկոսի մասին հիշատակություն է առկա նաև իր ազգական Ե. Խուրովի աշխատությունում, թեպետ այն հիմնականում նվիրված է ռուս-պարսկական

³ Այս «Հիշատակարան»-ը թվագրված է 1779 թ.-ով: Տե՛ս Արարատ, 1875, № 9, էջ 333-340:

փոխհարաբերություններին⁴: Սիմեոն Երևանցու և մասնավորապես նրա շինարարական գործունեության վերաբերյալ մանրամասներ է պարունակում Հ. Շահխաթունյանցի աշխատությունը⁵, որը հագեցած է բազմաթիվ վիմագիր արձանագրություններով:

Սիմեոն Ա կաթողիկոսի շինարարական և լուսավորչական գործունեությանն հակիրճ անդրադարձ է կատարել Աբել Մխիթարյանցը⁶: Իր հերթին Մսեր Մսերյանը ներկայացրնելով հայոց կաթողիկոսներին՝ սկսում է Սիմեոն Երևանցու գործունեության ներկայացումից⁷:

Սիմեոն Երևանցու կենսագրական որոշ հարցերի վերաբերյալ կարևոր մանրամասներ է պարունակում Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմությունը»⁸: Հայ-ռուսական փոխհարաբերությունների հաստատման և պատմական ընթացքի վերաբերյալ կարևոր աղբյուր են ծառայել նաև Կ. Եզյանի աշխատությունները⁹, ինչպես նաև հայ-ռուսական փոխհարաբերություններին նվիրված փաստաթղթերի բազմահատոր ժողովածուն¹⁰:

Անվանի հայագետ Ղ. Ալիշանը, ներկայացնելով Վաղարշապատ քաղաքի նկարագրությունը, մանրամասն կանգ է առել Սիմեոն Երևանցու՝ մասնավորապես շինարարական գործունեության վրա՝ ներկայացնելով վերջինիս կողմից թողնված բազմաթիվ վիմագրեր¹¹ և այլ տեղեկություններ: Սիմեոն Երևանցու վերաբերյալ հակիրճ անդրադարձի ենք հանդիպում նաև Ա. Ջամինյանի մոտ¹²:

⁴ Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении от 1779 до 1809 гг., СПб, 1811.

⁵ Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ իինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, 2014:

⁶ Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, Կաթողիկէ Մայր եկեղեցի Վաղարշապատայ ընդ չորից վանօրէից նորին, աշխատասիրեաց, հատոր երկրորդ, Վաղարշապատ, 1875:

⁷ Տե՛ս Մսեր մագիստրոս Մսերեան, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօնէ մինչ Յովհաննէս Ը (1763-1831), Մոսկուա, 1876:

⁸ Չամչեանց Մ., Պատմութիւն հայոց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1786:

⁹ Эзов Г.А., Сношения Петра Великого с армянским народам., СПб., 1898. Эзов Г. А., Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901.

¹⁰ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, том III, отв. ред. В. К. Восканян, Ереван, 1978. Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800 гг.), сборник документов, том IV, под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1990.

¹¹ Ալիշան Ղ., Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890:

¹² Տե՛ս Ջամինեան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Բ. մասն, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 70:

Ատենախոսության կարևոր աղբյուրներից մեկն, անշուշտ, Գ. Աղանյանի «Դիան հայոց պատմութեան» աշխատությունն է¹³: Հեղինակը ձեռնամուխ է եղել մի այնպիսի ծավալուն և աշխատատար գործի, ինչպիսին է՝ Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարանի» հրատարակությունը: Դրան կից՝ Գ. Աղանյանը ներկայացրել է կաթողիկոսի կենսագրությունը: Մեծավաստակ հեղինակի այս գործը Սիմեոն Երևանցու գործունեության ամենատարբեր դրվագների ուսումնասիրման առաջնային աղբյուր է: «Դիվան հայոց պատմության» մատենաշարի 3-րդ հատորում Գ. Աղանյանը հստակորեն տարանջատել է Սիմեոն Երևանցու կենսագրությունը (համարակալված է տառերով) և «Հիշատակարանի» բնագիրը (համարակալված է թվերով): Մեր կատարած աշխատանքի ընթացքում պահպանել ենք այդ երկու գործերի էջակալման նման տարանջատումը, որի արդյունքում ատենախոսության մեջ հստակ տարբերակվում են «Հիշատակարանի» բնագրից կատարված մեջբերումները:

Հայ տպագրության պատմության և այդ շրջանակներում նաև Սիմեոն Երևանցու կողմից էջմիածնում տպարանի հիմնադրման հարցերին և որոշ գրքերի հրատարակմանն է անդրադարձել բազմավաստակ պատմաբան Ա. Երիցյանը¹⁴: Թեմային առնչվող որոշ տեղեկությունների ենք հանդիպել Ե. Դուրեանի մոտ¹⁵:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներին և հայոց պատմության բազմաթիվ հարցերի ծանրակշիռ անդրադարձ է պարունակում Մ. Օրմանյանի աշխատությունը¹⁶: Թեմային առնչվող և Սիմեոն Երևանցու գործունեությանը վերաբերող տարաբնույթ հարցերի պարզաբանումը և քննությունը կատարել ենք նաև այս կոթողային աշխատության միջոցով¹⁷:

¹³ Դիան հայոց պատմութեան, հրատարակեց Գիտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք Գ., Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, կենսագրութեամբ եւ յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Թիֆլիս, 1894, Դիան հայոց պատմութեան, հրատարակեց Գիտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք Ը., Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, մասն II (1767-76), Յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Թիֆլիս, 1908, Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԱ., Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, մասն III (1777-79), հրատարակեց Գիտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1913:

¹⁴ Երիցյան Ա., Պատմական տեսություն հայ տպագրության (մինչև տասնեփններորդ դարը), Փորձ Ազգային եւ Գրականական միամսեայ հանդէս, Տփլիս, № IV, 1881, էջ 1-32:

¹⁵ Դուրեան Ե., Պատմութիւն հայ մատենագրութեան (ի վաղ ժամանակաց մինչեւ մեր օրերը), Կ. Պոլիս, 1885:

¹⁶ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցիոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Բ հատոր, Էջմիածին, Երևան, 2001:

¹⁷ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Բ հատոր, Էջմիածին, Երևան, 2001:

Ատենախոսության շարադրման և որոշ կարևոր եզրահանգումների առումով մեզ համար օգտակար են եղել պատմաբան Լեոյի աշխատությունները¹⁸, ով Սիմեոն Երևանցուն համարել է «ամենախոշոր անձնավորությունը XVIII դարի հայ լուսավորչական հոգևորականության մեջ»¹⁹, իսկ նրա «Ջամբո»-ը՝ «Էջմիածնի իրավական դրության հանրագիտարան»²⁰:

Սիմեոն Երևանցու գործունեությանը, նրա կողմից տպարանի բացմանը, թղթագործարանի հիմնադրմանը հակիրճ անդրադարձ է կատարել Հ. Աճառյանը՝ բարձր գնահատելով Էջմիածինը լուսավորության կենտրոն դարձնելու նրա ջանքերը²¹: Տպագրական գործունեության դրվագները և նրա հեղինակած ստեղծագործությունները՝ այդ թվում «Ջամբո»-ի բովանդակային որոշ հարցեր արծածված են Ս. Ասլանյանի մոտ²²:

Հայ միջնադարյան պատմագրությանն անդրադարձած Լ. Բաբայանը իր աշխատության մեջ կարևորել և հանգամանալից ներկայացրել է Սիմեոն Երևանցուն և նրա «Ջամբո»-ը: Հեղինակը վերլուծել է «Ջամբո»-ի գլուխների կառուցվածքը՝ կատարելով դրանց բովանդակային տարանջատումը²³:

Հայտնի են նաև մի շարք աշխատություններ, որոնց հեղինակներն անդրադարձել են Սիմեոն Երևանցու կենսագրությանը²⁴, գործունեությանը (այդ թվում նաև՝ լուսավորչական)²⁵, մատենագրական վաստակին²⁶, ինչպես նաև վերոհիշյալ հարցերին

¹⁸ Լեո, Երկերի ժողովածու, Երրորդ հատոր, Երևան, 1973, Լեո, Հայկական տպագրութիւն, հատոր երկրորդ, XVIII դար, առաջին մաս, Թիֆլիս, 1902: Լեօ, Հայ գրքի տոնը, Թիֆլիս, 1912:

¹⁹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 279:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 280:

²¹ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Դ, Երևան, 1948, էջ 518-519:

²² Sebouh Aslanian, Dispersion History and the Policentric Nation: The Role of Simeon Yerevantsi's Girk or koci Partavcar in the 18th Century Nation Revival, Venise-S. Lazarus, 2004 (Bibliothèque d'Arménologie "Bazmavep" N° 39), էջ 54:

²³ Տե՛ս Բաբայան Լ. Հ., Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Երևան, 1984, էջ 201-209:

²⁴ Շահագիզ Ե., Մեծագործ Սիմեոն Երեւանցին, ՀԱՍԿ հայագիտական տարեգիրք՝ նվիրված Հայրապետական Մայր Աթոռի Էջմիածին փոխադրութեան հինգհարիւրամեակին (1441-1941), Բ. Տարի, 1949-50, Անթիլիաս-Լիբանան:

²⁵ Թեղդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 176-177: Առաքելյան Ա. Գ., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն (XIV-XIX դդ. առաջին կեսը), հատոր երկրորդ, Երևան, 1964, էջ 315-317: Սարուխանյան Ն., XVII դարի 60-70-ական թվականների հայ ազատագրական շարժումը և կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին, Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 2014, № 3, էջ 11-14:

²⁶ Մեջբերումներ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մատենագրական վաստակից, Էջմիածին, 1972, հմր. ԺԲ, էջ 18-20:

առնչվող և «Էջմիածին» հանդեսի տարբեր համարներում լույս տեսած մի շարք անդրադարձներ²⁷:

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ի պատմական սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրման ժամանակ օգտվել ենք նաև հայ միջնադարյան պատմագրությունից: Թեմային վերաբերող վիմագրական հարուստ նյութ են պարունակում նաև Կ. Կոստանյանի կազմած «Վիմական տարեգիրքը»²⁸ և Ա. Հարությունյանի աշխատությունը²⁹, որտեղ առկա են մի շարք նորահայտ վիմագրեր:

XVII-XVIII դարերի հայոց պատմության տարաբնույթ խնդիրների ուսումնասիրման հարցում մեզ համար առաջնային աղբյուր են հանդիսացել Մատենադարանի արխիվային փաստաթղթերը: Մեծամասամբ անտիպ այդ վավերագրերը Սիմեոն Երևանցու ժամանակաշրջանի բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրման համար փաստագրական հարուստ նյութ են պարունակում: Մասնավորապես՝ նրա շինարարական գործունեության³⁰, Արարատյան թեմի վանական տնտեսությունների և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների լուսաբանման³¹, կաթոլիկության հետ կապված խնդիրների վերաբերյալ մոտեցումների³², Էջմիածնի և հայոց մյուս կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից³³:

Ատենախոսության թեմայում արծածված բազմաթիվ խնդիրներ ներկայացնելիս օգտագործել ենք նաև օտարալեզու վավերագրեր: Ժամանակաշրջանի քաղաքական, տնտեսական և իրավական հարցերն ամփոփված են «Մատենադարանի պարսկերեն

²⁷ Տե՛ս Ճեմարանցի, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Էջմիածին, 1947, հմր. Է-Ը, էջ 53-60: Վկայություններ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մասին, Էջմիածին, 1972, հմր. ԺԲ, էջ 18-20: Հատիսյան Ա., Սիմեոն Երևանցի (1710-1780), Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակի առիթով, Էջմիածին, 1972, հմր. ԺԲ, էջ 21-34: Արտակ եպս. Սմբատյանց, Ս. Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը, Էջմիածին, 1972, հմր. Զ, էջ 38-52: Հարությունյան Ս., Դրվագներ Սիմեոն Երևանցու գործունեությունից պատմական իրադարձությունների համատեքստում, «Հայ Աստվածաբան», հմր. Դ, էջ 204-213:

²⁸ Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

²⁹ Հարությունյան Ա., Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016:

³⁰ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 7, թղթ. 5, վավ. 13:

³¹ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 72, 73, թղթ. 5, վավ. 16:

³² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 467, 469, ց. 29, թղթ. 3, վավ. 45:

³³ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 39, թղթ. 3, վավ. 16, թղթ. 1ա, վավ. 57, թղթ. 5, վավ. 14, թղթ. 240, վավ. 1, վավ. 2, վավ. 3, վավ. 5, վավ. 26, վավ. 29:

վավերագրերը» ժողովածուներում³⁴, որտեղ ներկայացված փաստաթղթերն ուղեկցվում են անհրաժեշտ ծանոթագրություններով: Էջմիածնի կաթողիկոսների հաստատման, կաթողիկոսության իրավական և տնտեսական կարգավիճակի, հայոց կաթողիկոսությունների և Արարատյան աշխարհում տնտեսական վիճակի վերաբերյալ բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրերի համադրումը «Ջամբո»-ի հաղորդած տվյալների հետ մեծապես լրացնում է ուսումնասիրվող թեմայի աղբյուրագիտական հենքը: Կատարված աշխատանքում օգտվել և լրացումներ ենք արել նաև վրացական աղբյուրներից³⁵:

Ատենախոսության բազմաբնույթ հարցերի ուսումնասիրման տեսանկյունից նաև կարևորել ենք Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ժառանգության մաս կազմող մի շարք ձեռագրեր, որոնք արժեքավոր և բացառիկ տեղեկություններ են հաղորդում: Դրանց թվում են «Ջամբո»-ի³⁶, Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարան»-ի ձեռագրերը³⁷, նրա գրչին պատկանող այլ գործերի հիշատակարանները³⁸, «Օրինակք գրութեանց» ժողովածուները, որոնք պաշտոնական գրագրության կաղապար-օրինակներ են³⁹: Աշխատանքը կատարելիս օգտագործել ենք նաև Սիմեոն Երևանցու հրատարակած գրքերի հիշատակարանները, որոնք պարունակում են ժամանակագրական և այլ կարևոր տվյալներ⁴⁰:

³⁴ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Կալվաճագրեր, պրակ առաջին (ԺԴ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1968 (այսուհետև՝ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ առաջին): Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ երկրորդ (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Դ. Փափազյանը, Երևան, 1959 (այսուհետև՝ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ): Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ երրորդ (1672-1731 թթ.), կազմեց՝ Ք. Պ. Կոստիկյանը, Երևան, 2005 (այսուհետև՝ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ): Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ չորրորդ (1734-1797), կազմեց Ք. Պ. Կոստիկյան, Երևան, 2008 (այսուհետև՝ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ չորրորդ):

³⁵ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, քաղվածքներ վրացերեն բնագրից հայերեն թարգմանությամբ, առաջաբանով, ներածություններով և ծանոթագրություններով Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ., հատոր Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, 1955:

³⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 4592:

³⁷ ՄՄ, ձեռ. հմր. 2931, 4479:

³⁸ ՄՄ, ձեռ. հմր. 1818, 2212, 7788: Մանրամասները՝ հավելվածում:

³⁹ ՄՄ, ձեռ. հմր. 2911, 2912, 9120:

⁴⁰ Սիմեոն Երեւանցի, Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգետոր, Էջմիածին, 1772: Տօնացոյց, աշխատասիրութեամբ Սիմեոնի կաթողիկոսի, Հտ. 1-2, Էջմիածին, 1774-1775 (այսուհետև՝ Սիմեոն Երեւանցի, Տօնացոյց): Սիմեոն Երեւանցի, Կարգ թաղման կարգաւորաց, Էջմիածին, 1777: Գիրք որ կոչի պարտավճար, արարեալ Տեառն Սիմեոնի վշտակոծ և ցավակիր կաթողիկոսի, մեծագործ և յոգներախտ

Ուսումնասիրության ընթացքում տարբեր խնդիրների հետ կապված ժամանակագրական բնույթի ճշգրտումներ անելիս օգտվել ենք «Մանր ժամանակագրություններ»-ից⁴¹, Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրություն»-ից⁴² և Եսայի Հասան-Ջալալյանի երկից⁴³, իսկ Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես Էջմիածնին վերաբերող տնտեսական և իրավական հարցերի առնչությամբ օգտագործել ենք Հ. Աբրահամյանի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուն⁴⁴: Էջմիածնի տնտեսական վիճակի, հարկային համակարգին և վանական տնտեսություններին են անդրադարձել մի շարք հեղինակներ, որոնց աշխատությունները ևս կարևոր են տվյալ խնդիրների ուսումնասիրման տեսանկյունից⁴⁵:

Տարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակին է նվիրված Պ. Չոբանյանի հեղինակած աշխատությունը, որը նաև պարունակում է ուսումնասիրվող թեմային առնչվող կարևոր փաստագրական նյութ⁴⁶:

Ատենախոսության շրջանակներում Արցախի պատմության և մասնավորապես մեզ հետաքրքրող հարցերի՝ Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսության փոխհարաբերությունների լուսաբանման ժամանակ կարևոր մանրամասների ենք հանդիպել մի շարք աշխատություններում⁴⁷, իսկ Աղթամարի կաթողիկոսության և

Հայրապետի ամենայն Հայոց՝ Երևանեցույ, Էջմիածին, 1779-1783 (այսուհետև՝ Սիմեոն Երևանցի, Պարտավճար):

⁴¹ Մանր ժամանակագրություններ, XII-XVIII դդ., հատոր II, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյանը, Երևան, 1956:

⁴² Ջաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938:

⁴³ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868:

⁴⁴ Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ 1, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հար. Աբրահամյանը, Երևան, 1941 (այսուհետև՝ «Կալվածագրեր...»):

⁴⁵ Арутюнян В.М., Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII в.в., Ереван, 1940, էջ 22-23. Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի N5, Երևան, 1960, էջ 431-464: Ավդալբեգյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969: Մարկոսյան Ս., Իմունիտետի իրավունքը Արարատյան երկրում XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1975: Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, Երևան, 2007:

⁴⁶ Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Էջմիածին, 2006:

⁴⁷ Մակար Եպս. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, Բ. Հատոր, Թիֆլիս, 1907: Դանիելյան Է., Գանձասարի պատմություն, Երևան, «Գանձասար» աստվածաբան. կենտրոն, 2005: Մկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Երևան, 2006: Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007: Մաղալյան Ա., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2008, № 3, էջ 268-271:

օսմանյան իշխանությունների վարած քաղաքականության վերաբերյալ օգտակար են եղել Ա. Հովհաննիսյանի, Վ. Վարդանյանի անդրադարձները⁴⁸:

Աղբյուրագիտական, փաստագրական և պատմական որոշ ճշգրտումների համար օգտվել ենք Կ. Մաթևոսյանի աշխատություններից⁴⁹: Պատմական փաստերի ճշգրտված և նոր տեսակետերի ներկայացման առումով ուղենիշ ենք համարել «Հայոց պատմություն» նոր բազմահատորյակը⁵⁰:

Սիմեոն Երևանցու մատենագրական հարուստ ժառանգության ուսումնասիրությունը և հնարավորինս ամբողջական ցանկի կազմումը կատարել ենք մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրացուցակների մատենագիտական տվյալների հիման վրա: Դրանք են՝ Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրաց»-ը⁵¹, «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց»-ը⁵², ինչպես նաև հայկական այլ մատենադարանների ու ձեռագրական

⁴⁸ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1959: Յովհաննիսյան Ա., Յակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը եւ տաճկահայ նուիրականության խնդիրը, Արարատ, հմր. Բ-Գ, 1915, էջ 195-205: Վարդանյան Վ., Ս. Էջմիածնի ընդհանրական աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ (XII դ. - XIX դարավերջ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2012, № 2, էջ 155-169:

⁴⁹ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն (Ադամից մինչև 1776 թ.-ը), աշխատասիրությամբ՝ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, 2014: Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքը, Երևան, 2012: Մաթևոսյան Կ., Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 2013:

⁵⁰ Հայոց պատմություն, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), Երևան, 2010: Հայոց պատմություն, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015

⁵¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ներած.՝ Օ. Եգանյանի, խմբ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Բ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, խմբ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1970:

⁵² Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ա, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, խմբ.՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, Երևան, 1984: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Բ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Ա. Քեօշկերեան, խմբ.՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, Ա. Զեյթունյանի, ցանկերը՝ Վ. Դերիկեանի, Երևան, 2004: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, կազմ.՝ Օ. Եգանյան, խմբ.՝ Փ. Անթաբյանի, Յ. Քեօշկեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, Երևան, 2007: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ, կազմ.՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօշկեան, խմբ.՝ Փ. Անթաբյանի, Յ. Քեօշկեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմ.՝ Վ. Դերիկեանը, Երևան, 2008: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ե, կազմեց՝ Օ. Եգանյան, խմբ.՝ Յ. Քեօշկեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմ.՝ Վ. Դերիկեանը, Երևան, 2009: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Զ., խմբ.՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Է., խմբ.՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012: Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի

կենտրոնների ձեռագրացուցակները՝ Անկյուրիայի Կարմիր վանքի⁵³, Արմաշի վանքի⁵⁴, Թավրիզի⁵⁵, Հալեպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցու⁵⁶, Ղալաթիայի Ազգային Մատենադարանի⁵⁷, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի⁵⁸, Նոր Զուղայի⁵⁹, Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքի⁶⁰, Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի⁶¹, Պետերբուրգի⁶², Բրիտանական թանգարանի⁶³, Կալիֆորնիայի համալսարանի⁶⁴:

Այսպիսով՝ վերոնշյալ սկզբնաղբյուրները և աշխատությունները կարևոր նպաստ են ունեցել մեր կողմից Սիմեոն Երևանցու գործունեության ժամանակաշրջանի և նրա «Ջամբո»-ի՝ որպես պատմական սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրման և աղբյուրագիտական բարձր արժեքի գնահատության խնդրում:

անուան Մատենադարանի, հատոր Ը., խմբ.՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի, ցանկերը կազմ.՝ Վ. Դերիկեան, Երևան, 2013:

⁵³ Ցուցակ ձեռագրաց Անկյուրիոյ Կարմիր Վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957: Ձեռագրական այս կենտրոնի հավաքածուն համարվում է կորսված: Տե՛ս Քյուրտյան Հ., Ցուցակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից (գրախոսություն), Բազմավեպ, Վենետիկ, 1959, № 1-2, էջ 46-48:

⁵⁴ Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1962: Ձեռագրական հարուստ այս կենտրոնի հավաքածուն համարվում է կորսված: Տե՛ս Քոլանջյան Ս., Մեր ձեռագրական կորուստները, Էջմիածին, 1967, № 5, էջ 46-57:

⁵⁵ Մայր Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաիրիզի, կազմ, Հրաչեայ Աճառեան, Վիեննա 1910:

⁵⁶ Ցուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Հալեպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցույ եւ մասնաւորաց, կազմ, Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիրմէեան, առաջնորդ հայոց Հալեպի, Երուսաղէմ, 1935թ.:

⁵⁷ Ցուցակ Ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, Լիբանան, 1961:

⁵⁸ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության, կազմ, Անուշաւան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984:

⁵⁹ Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, կազմ, Լ.Գ. Մինասեան, խմբագրութեամբ՝ Օ. Ս. Եգանեանի, Վիեննա, 1972:

⁶⁰ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ս.Նշան վանուց ի Սեբաստիա, կազմ, Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան, Վիեննա, 1961:

⁶¹ Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հատոր Ա. Կազմ, Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895: Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հատոր Բ. Կազմ, Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1963: Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հատոր Գ. Կազմ, Հ. Օգոստինոս Վրդ. Սեքուլեան, Վիեննա, 1983:

⁶² Юзбашян К.Н., Армянские рукописи в Петербургских собраниях, Православный Палестинский сборник, выпуск 104, С.-Петербург, 2005.

⁶³ A Catalogue of The Armenian Manuscripts in the British Library (Acquired since the year 1913 and of collections in other Libraries in The United Kingdom) by Vrej Nerses Nersessian, Vol. Two, The British Library, London, 2012.

⁶⁴ Medieval Armenian Manuscripts at the University of California, Los Angeles, Avedis K. Sanjian, with contributions by Alice Taylor and Sylene L. Merion and with the assistance of S. Peter Cowe, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1999.

***1.1 Սիմեոն Երևանցու կյանքը, գործունեությունը և մայրենագրական
ժառանգությունը***

Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի (ծն. 1710, կաթողիկոս՝ 1763-1780) գործունեության ժամանակահատվածը հայ ժողովրդի պատմության կարևոր շրջափուլերից մեկն է: Տարածաշրջանային բազմաթիվ խնդիրներ՝ թուրք-պարսկական տիրապետություն, մահմեդական տարբեր ցեղերի շարունակվող ներխուժումներ և տեղաշարժեր հայկական տարածքներում, միջազգային իրավիճակի փոփոխություն՝ առաջին հերթին պայմանավորված պարսկական տիրապետության թուլացմամբ, օսմանյան նվաճողական միտումներով և տարածաշրջանում ռուսական քաղաքականության ակտիվացմամբ: Հայ ազատագրական մտքի տեսլականի՝ դեպի Ռուսաստան ուղղված հայացքը նոր մարտահրավերների առջև էր կանգնեցնում հայ ժողովրդին՝ իրավիճակին հարմարվելու և նոր մոտեցումների հրամայականով:

Քաղաքական այս իրադարձություններն իրենց ազդեցությունը թողեցին նաև հայ հոգևոր կենտրոն Ս. Էջմիածնի⁶⁵ վրա, որտեղ անկայուն իրավիճակ ստեղծվեց: Պարսկական կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում առաջ եկած անիշխանությունը, բռնությունները, ավերումները, կամայականությունները լրջագույն խնդիրներ էին առաջ բերում այդ ժամանակաշրջանի կաթողիկոսների համար: Կարևորագույն խնդիր էր դարձել Էջմիածնի կաթողիկոսության կարգավիճակի հստակեցումը, հոգևոր կենտրոնի գերագահության հաստատումը և պահպանումը, տնտեսական, հարկային, դրամական և այլ բազմաթիվ խնդիրների լուծումը:

Այս բոլոր խնդիրներն իրենց արժարժումն են գտել Սիմեոն Երևանցու հեղինակած «Ջամբո» երկի համապատասխան գլուխներում⁶⁶:

⁶⁵ Այսուհետև՝ Էջմիածին՝ «Էջմիածնի կաթողիկոսություն» նշանակությամբ:

⁶⁶ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, նաև՝ Ջամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնափց որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ եւ շարագրեցեալ ի Սիմէօնի ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեւանցոյ, Վաղարշապատ, 1873, Գլուխ Ա-ԺԲ (այսուհետև՝ Ջամբո):

«Ջամբո» երկը նաև կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Երևանցուն նախորդած կաթողիկոսների գործունեության վերաբերյալ, որոնց աթոռակալության տարիներին ծավալել է իր գործունեությունը: Դրանք ոչ միայն սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, այլև արժանահավատ են, քանի որ նա եղել է դեպքերի ժամանակակիցը և շատ դեպքերում՝ մասնակիցը: Հետևաբար՝ այդ տեղեկությունները համադրել ենք Սիմեոն Երևանցու վերաբերյալ մեր ունեցած տվյալների հետ՝ այդպիսով կատարելով նաև որոշակի աղբյուրագիտական լրացումներ այդ հարցում:

Ընդունված կարծիքի համաձայն՝ Սիմեոն Երևանցին ծնվել է 1710 թ., ըստ երևույթին Երևանում: Ընտանիքի մասին հայտնի է հետևյալը. ծնողներն են եղել Կարապետը և Գայանեն⁶⁷, ունեցել է երեք եղբայր՝ Մելիքսեթ, Հարություն և Ղազար⁶⁸: Նրա կյանքի վաղ շրջանի մասին շատ տեղեկություններ չկան: Կա վկայություն, որ նախնական կրթությունը ստացել է Մայր Աթոռի դպրոցում, աշակերտելով ժամանակի հայտնի աստվածաբան Հովսեփ Վարդապետին⁶⁹ և ապագա կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցուն (1759-1763)⁷⁰:

Հաջողությամբ ավարտելով դպրոցը՝ Սիմեոն Երևանցին նշանակվում է նույն դպրոցի ուսուցիչ: Գիտելիքների մակարդակն ու ստացած փայլուն կրթությունն ապագա կաթողիկոսին թույլ են տալիս հաջողությամբ դասավանդել. նրա աշակերտների թվում կային հայտնի մարդիկ՝ Հովսեփ Արղությանը (ռուսահայոց թեմի առաջնորդ, 1800-1801 թթ.-ին ընտրված, բայց չօծված հայոց կաթողիկոս), Դավիթ Ե

⁶⁷ Մայրը՝ Գայանեն, կյանքից հեռացել է 1752 թ. հուլիսի 20-ին: Պահպանվել է գերեզմանի տապանաքարը, որը, ըստ երևույթին, տեղադրվել է ավելի ուշ՝ Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում: Մինչ օրս հրատարակիչների ուշադրությունից վրիպած արձանագրությունը վկայում է. «Ողորմեա տէր քոյ աղախնոյս Գայիանեայ խղճով այրոյս յառնէ եւ յորդոյ զըրկելոյս յօտար վայրոջ մենացելոյս ծնօղիս վեհին քոյդ ծառայի հայրապետին Սիմէօնի, որում կարօտ մինչ մընացի տեսութեամբ քով իղձն իմ լցցի թվին ՌՄԱ. (1752), յուլիսի ի. (20)»: Մենք օգտվել ենք Ա. Հարությունյանի անտիպ աշխատությունից, որի համար հեղինակին շնորհակալություն ենք հայտնում: Տե՛ս Հարությունյան Ա., Վաղարշապատ. վանքերը և վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, էջ 172, արձ. 297:

⁶⁸ ՄՄ հմր. 1818 ձեռագրի հիշատակարանում Սիմեոն Երևանցին տեղեկություններ է հաղորդում իր և ընտանիքի անդամների մասին. «...զմարմնաւոր ծնօղս իմ՝ զԿարապետն եւ զԳայիանէն, եւ զեղբայրսն իմ՝ զՄելքիսեթեկն, զՅարութիւնն եւ զՂազարն, զորս ի յիշելն ձեր, յիշեալ լիջիք եւ դուք ի Քրիստոսէ՝ յԱստուծոյ մերմէ»:

⁶⁹ Տե՛ս Հատիսյան Ա., Սիմեոն Երևանցի (1710-1780), Էջմիածին, 1972, հմր. ԺԲ, էջ 23:

⁷⁰ Տե՛ս Կանայեանց Ս., Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի Թիֆլիսի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի, Թիֆլիզ, 1894, էջ 51, ձեռ. հմր. 26՝ Գաւազանագիրք, Հիշատակարանը, թերթ 211ա:

(1801-1807), Դանիել Ա (1807-1808)⁷¹, Եփրեմ Ա Ձորագեղցի (1809–1830) կաթողիկոսները, եպիսկոպոսներ, սարկավագներ և այլք⁷²: Շնորհիվ նորահայտ վիմագիր արձանագրությունների՝ իմանում ենք նաև Սիմեոն Երևանցու մի շարք աշակերտների մասին, ովքեր ակտիվ մասնակցություն են ունեցել էջմիածնի վանական կյանքում⁷³: Նրանց թվում են՝ Հովհաննես վարդապետը, որը հիշատակվում է որպես Սիմեոն Երևանցու «ձեռնասնունդ» աշակերտ. «Հանգո ընդ քո սիրելիս, զհոգի խղճուկ քո ծառայիս Յովհաննես վարդապետիս, որ եմ ծնեալ յապրակունիս, մեծի վեհին Սիմեոնի ձեռնասնունդ աշակերտիս, որ պտղալից չետես դեռ զիս, փոյթ թօթափումն էիաս ծաղկիս, թվին ռմիե. (1776) եւ յօգոստոսի Ժգ. (16)»⁷⁴: Սիմեոն սարկավագը, որի վերաբերյալ արձանագրությունը վկայում է, որ նա մահացել է 1777 թ.-ին. «Գթայ յոգիս Սիմեոնի սարկաւագիս մեծի վեհին Սիմեոնի նուաստագոյն սպասաւորիս, որ դեռաբոյս գոլով ի տիս ւքի փութով ըզկեանս աստիս: Թվին ՌՄԻԶ. (1777) յունվարի ԺԳ. (13)»⁷⁵: Հովհաննես (Իսահակ) եպիսկոպոս Գեղամացին, որը ևս եղել է Սիմեոն Երևանցու «ձեռնասուն» աշակերտներից՝ հետագայում ղեկավարելով էջմիածնի տպարանի աշխատանքները⁷⁶:

Սիմեոն Երևանցին իր հեղինակած «Ջամբո» աշխատությունում անդրադարձ է կատարել նաև այն բոլոր կաթողիկոսներին, որոնց աթոռակալության տարիներին ծավալել է իր գործունեությունը: Հետևաբար՝ փորձել ենք քննել այդ տեղեկությունները Սիմեոն Երևանցու գործունեության համատեքստում:

Կարապետ Բ Ուլնեցի (1726-1729) կաթողիկոսի գործունեության շրջանի վերաբերյալ «Ջամբո»-ում նշված է մի կարևոր հանգամանք: Այս կաթողիկոսի գահակալման շրջանում է, որ 1724-25 թթ. արշավանքների հետևանքով Օսմանյան կայսրությունը փորձում է գրավել Արևելյան Հայաստանը, ինչն իր ազդեցությունն է

⁷¹ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԿԶ:

⁷² Տե՛ս Եփրեմ Ձորագեղցի, Հիշատակարան, Արարատ, 1875, № 9, էջ 334:

⁷³ Այդ անձանց մասին տեղեկությունները մեզ են հասել նաև շնորհիվ նրանց տապանաքարերի պահպանված արձանագրությունների, որոնք մինչ այժմ հրատարակված չեն:

⁷⁴ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 182-183, արձ. 334:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 183, արձ. 335:

⁷⁶ Սիմեոն Երևանցու հրատարակած Տոնացույցում վերջինիս վերաբերյալ գրված է. «Յետ որոյ՝ յիշեսջիք զհոգեծին որդեկն սրբազանիս մերոյ՝ զԻսահակ եպիսկոպոսն Գեղամացի. որ յամենայնի կարգավորիչ և տնօրինիչ է գործոյս և գործավարացն սորին անձանձիր աշխատեցմամբ»: Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Տոնացոյց, էջ 562:

թողնում նաև Էջմիածնի իրավիճակի վրա: Տվյալ ժամանակաշրջանից է սկիզբ առնում այն իրադրությունը, երբ հայոց կաթողիկոսների ընտրության հարցում օսմանյան իշխանությունների աջակցությամբ գերիշխող դիրք է գրավում Կ. Պոլսի հայ հոգևորականությունը: Նշված հանգամանքը Սիմեոն Երևանցին ներկայացնում է հետևյալ կերպ. ըստ նրա՝ Կարապետ Ուլնեցին «ի Պօլիս օծեցաւ Կաթողիկոս թելադրութեամբ Բաղիշեցի Յովհաննէս վարդապետին (որ Պատրիարք էր նոյնոյ քաղաքին)»⁷⁷, և ցավով է արձանագրում, որ եթե մինչ այդ Էջմիածնի կաթողիկոսներն անմիջականորեն կամ նվիրակների միջոցով էին դիմում օսմանյան սուլթաններին, ապա այսուհետ նրանք Բ. Դռանը կարող էին դիմել միայն Կ. Պոլսի պատրիարքների միջոցով: Եվ այս գերիշխան դիրքն առավել ցայտուն արտահայտություն ստացավ 1726 թ. Կարապետ Բ Ուլնեցի կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ⁷⁸: Պարզունակ է հնչում Սիմեոն Երևանցու այն ձևակերպումը, որ կաթողիկոսը «Աթոռոյս որպեսսութեան, պատուոյն և իշխանութեան ամենևին անտեղեակ, ինքն ևս ծեր և պարզամիտ» էր, իսկ Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննէսը՝ «խորամանկ, շոքմոգ, կեղծաւոր, և խաբող»⁷⁹: Չբացառելով այս հանգամանքը ևս՝ այնուհանդերձ նշենք, որ սա քաղաքական իրավիճակի լուրջ փոփոխության հետևանք էր և ոչ միայն Կ. Պոլսի պատրիարքի անձնական նկրտումների արդյունք⁸⁰, ինչպես որ ցանկանում է ներկայացնել հեղինակը: Սիմեոն Երևանցու այս բացասական վերաբերմունքը, սակայն, միանգամայն հասանալի է դառնում, քանի որ «Ջամբո»-ում բազմիցս շեշտվում է, որ Կ. Պոլսի հոգևորականությունը պետք է անվերապահորեն ենթարկվի Էջմիածնին:

Աբրահամ Բ Խոշաբեցու օրոք (1730-1734) 1734-35 թթ. ռազմական գործողությունների ժամանակ Նադիր շահի (1736-1747) գլխավորությամբ պարսկական զորքերին հաջողվում է հաջողությամբ պայքարել օսմանյան զորքերի դեմ և ետ նվաճել Արևելյան Հայաստանը և կորցրած այլ տարածքներ: Սիմեոն Երևանցին այդ կաթողիկոսին բնութագրում է որպես «առաքինի», «հեզ», «բարեբար» և

⁷⁷ Ջամբո, էջ 29:

⁷⁸ Տե՛ս Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, 2003, էջ 41:

⁷⁹ Ջամբո, էջ 235:

⁸⁰ Տե՛ս Մաղաթիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 3292:

«աղօթասէր»⁸¹: Ի տարբերություն Կարապետ Բ-ի, նա կաթողիկոս է ընտրվում էջմիածնում, ինչը Սիմեոն Երևանցու՝ մյուս աթոռների նկատմամբ էջմիածնի գերագահություն ունենալու պարագայում կարևոր հանգամանք էր տվյալ կաթողիկոսի գործունեությունը գնահատելու համար:

Ինչպես այս կաթողիկոսի, այնպես էլ նրան հաջորդած Աբրահամ Գ Կրետացու (1734-1737) վերաբերյալ «Ջամբո»-ը վկայում է, որ նրանք ունեն «հոգացեալ զգրեանս օգտարարս» և «զգրեանս օգտարարս արքունական և դատաւորական... զորս յետոյ գրեսցուք»⁸²: Ինչպես տեսնում ենք, և՛ Աբրահամ Խոշաբեցին և՛ Աբրահամ Կրետացին, ըստ երևույթին, վարել են Մայր Աթոռի գրագրությունը և հոգ տարել կարևոր փաստաթղթերի մասին, որոնցից հետագայում մեծապես օգտվել է Սիմեոն Երևանցին՝ «Ջամբո»-ը գրելիս:

Սիմեոն Երևանցին հաջորդ հինգ կաթողիկոսների աթոռակալության տարիներին արդեն որոշակի գործունեություն է ծավալում Մայր Աթոռում: Այդ կաթողիկոսները բարձր են գնահատել նրա արժանիքները՝ ամենատարբեր կարևոր առաքելություններ հանձնարարելով: Սիմեոն Երևանցու կենսագրության մեջ ակտիվ ձեռնարկումների մի շրջան է Ղազար Ա Ջահկեցի (1737-1751) կաթողիկոսի գործունեության տարիները: Սա հակասական մի ժամանակաշրջան էր ինչպես հայ իրականության, այնպես էլ Սիմեոն Երևանցու համար: Պարսկական իշխանությունների կամայականությունները, միջամտությունն էջմիածնի գործերին դարձել էր սովորական մի երևույթ⁸³: Ղազար կաթողիկոսը «երիցս անգամ ընկեցեալ եղև ի յԱթոռոյն», ինչպես «Նատր-Շահէն», այնպես էլ «յՕսմանցոց երկրի սևագլխաց և միաբանից սրբոյ Աթոռոյս»⁸⁴: Էջմիածնի այս անորոշ վիճակին նպաստում էին ինչպես ներքին գործոնները, այնպես էլ պարսից և օսմանցի իշխանավորների միջամտությունները: Հետևելով դեպքերի զարգացումներին՝ պետք է արձանագրել, որ ըստ երևույթին Ջահկեցին այնքան էլ բարյացակամ վերաբերմունք չի ունեցել երիտասարդ հոգևորական Սիմեոն Երևանցու հանդեպ⁸⁵, չնայած որ հետագայում վերջինս «Ջամբո»-ում

⁸¹ Ջամբո, էջ 29:

⁸² Ջամբո, էջ 30:

⁸³ Տե՛ս Չամչեանց Մ., Պատմութիւն հայոց, էջ 817:

⁸⁴ Ջամբո, էջ 31:

⁸⁵ Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԿԷ:

բացառապես դրվատանքով է նկարագրում կաթողիկոսին՝ «սա էր այր գիտնական և ճարտարալեզու, հանճարեղ և փառապերճ»⁸⁶:

Սիմեոն Երևանցու ակտիվ գործունեությունը սկսվում է Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի օրոք, որի հանձնարությամբ նախ նշանակվում է Բայազետի նվիրակ Հարություն Զուղայեցու օգնական: Գիտենք, որ որոշ ժամանակ պաշտոնավարելուց հետո նա վերադառնում է Էջմիածին և ձեռնադրվում սարկավագ⁸⁷: Ապա, որպես նվիրակի օգնական՝ Հարություն Զուղայեցու հետ մեկնում է Հնդկաստան: Այստեղ Հարություն նվիրակը 1743 թ. մահանում է⁸⁸, և հնդկահայ համայնքի խնդրանքով Ղազար կաթողիկոսը Սիմեոն Երևանցուն է նշանակում նրա փոխարեն: «Զամբո»-ի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նվիրակը հանդես էր գալիս «իբր փոխանորդ»՝ հայոց կաթողիկոսի, և նրա պարտականությունն էր «քննել և վերահասու լինել զորպիսաբար կացութեանց եկեղեցեաց և եկեղեցականաց»⁸⁹: Նվիրակի խնդիրն էր նաև քարոզներ կարդալ և, որ շատ կարևոր էր Էջմիածնի համար՝ հավաքել և նվիրաբերված գումարներն ուղարկել Մայր Աթոռ⁹⁰: Ակնհայտ է, որ հայոց կաթողիկոսները ջանում էին որպես նվիրակ ուղարկել այնպիսի գործիչների, որոնք իրենց կերպարով, քարոզներով և գործունեությամբ կկարողանային թեմը պահել Էջմիածնի հոգևոր ազդեցության տակ, կապեր հաստատել տեղի հեղինակավոր գործիչների հետ և ապահովել Էջմիածին-թեմ գործունե կապերը, այդ թվում՝ նաև ֆինանսական:

Սիմեոն Երևանցին՝ որպես Հնդկաստանում Էջմիածնի նվիրակ (1743-1747), ուներ բավական լայն լիազորություններ: Համաձայն «Զամբո»-ի՝ համայնքը պետք է անտրտունջ ընդուներ կաթողիկոսի ուղարկած նվիրակին և նրա իշխանությունն ավելին էր, քան վիճակի առաջնորդին՝ «նախագահ ունելով քան զնա տեղեալ և պատուով»⁹¹: Նա այստեղ ծավալում է ակտիվ գործունեություն՝ թե՛ հոգևոր, թե՛ հասարակական կյանքում և «անարատ, մաքուր ու անբասիր»⁹² վարքի շնորհիվ

⁸⁶ Զամբո, էջ 31:

⁸⁷ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԿԷ:

⁸⁸ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3493:

⁸⁹ Զամբո, էջ 52:

⁹⁰ Տե՛ս Կանայան Խ., Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ դարում, Էջմիածին, 1977, հմր. Բ, էջ 49:

⁹¹ Զամբո, էջ 53:

⁹² Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԿԸ:

միավորում է հայ համայնքն իր շուրջ: Ինչպես գիտենք, հնդկահայ մեծահարուստ համայնքը տոգորված էր ազատագրական գաղափարներով և Սիմեոնի անձը մեծապես ընդունելի է դառնում այդ մարդկանց համար, համայնքը մեծ տեղ է տալիս նրան՝ որպես Մայր աթոռի ներկայացուցչի: Հնդկահայ համայնքի ձգտումները՝ ապահովել սերտ և ամուր կապեր հայրենիքի հետ, ամբողջովին արտահայտվում էր այն վերաբերմունքով, որ ցուցաբերվում էր Էջմիածնի նվիրակին: Պատահական չէ, որ այդ տարիներին Էջմիածնի ներկայացուցչի հետ սերտ կապեր են հաստատում բազմաթիվ մեծահարուստ հնդկահայ գործիչներ և ընտանիքներ, որոնցից Գրիգոր Միքայելյան-Չաքիկյանը հետագայում մեծապես աջակցում է կաթողիկոս դարձած Սիմեոն Երևանցուն՝ հոգալով Էջմիածնում տպարանի հիմնադրման ծախսերը:

Սիմեոն Երևանցին փայլուն կերպով է ավարտում իր պաշտոնավարումը Հնդկաստանում (վերադարձի ճանապարհին լինելով նաև Ջուղայում)՝ մեծաթիվ և մեծարժեք նվիրատվություններ հավաքելով և դրանք ուղարկելով կաթողիկոսին՝ որպես նվիրակ լավագույնս կատարելով իր առջև դրված խնդիրը:

Այն, որ Սիմեոն Երևանցին որպես նվիրակ բարեհաջող էր կատարել իր գործը և մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել հնդկահայ համայնքում, ըստ երևույթին, տպավորում է Ղազար Զահկեցուն, ինչի արդյունքում էլ Էջմիածին վերադառնալուց անմիջապես հետո՝ 1747 թ., Սիմեոնն արժանանում է վարդապետական աստիճանի:

Այնուհետև ամեն ինչ այնքան էլ հարթ չի ընթանում կաթողիկոսի և նորընծա վարդապետի հարաբերություններում: Այստեղ խնդիրը բարդանում էր եկեղեցու ներսում հակադիր խմբավորումների գործունեությամբ, որոնք ավելի էին սրվում տեղի իշխանությունների միջամտությունների հետևանքով: Բավական սուր պայքար է ծավալվում եկեղեցու ներսում, որի արդյունքը լինում է այն, որ Ղազար կաթողիկոսը հեռացվում է, նոր կաթողիկոս է ընտրվում Պետրոս Քյուֆյուրը (1747-48), որի օրոք արդեն անուն հանած Սիմեոն վարդապետը վարում է Էջմիածնի ամբողջ գրագրությունը: Ահա այս առիթով է, որ առավել սրվում են Ղազար Զահկեցու և Սիմեոն վարդապետի հարաբերությունները: Որպես հետևանք, վերստին վերահաստատվելով կաթողիկոսական գահին՝ Ղազար Զահկեցին սկսում է հետապնդել Սիմեոնին, իսկ նա, հետևելով իր ուսուցիչ Հակոբ Շամախեցու խորհրդին, Պետրոս կաթողիկոսի

թույլտվությամբ հեռանում է Էջմիածնից: 1749 թ. նա հայտնվում է Կարսում, իսկ հետո՝ Կ. Պոլսում, որտեղ արժանանում է լավ ընդունելության⁹³: Ղազար կաթողիկոսի հետապնդումները, սակայն, այսքանով չեն վերջանում ընդհուպ մինչև նրա մահը՝ 1751 թ.: Սիմեոն Երևանցին Կ.Պոլսում ապրած տարիներին (1749-1752) աչքի է ընկնում հասարակական, հոգևոր և գիտական բուռն գործունեությամբ: Նա այստեղ մտերմանում է Ակնեցի Յաղուբ աղայի հետ, որը շուտով վեր է ածվում բարեկամության և հենց վերջինիս գործուն աջակցությամբ նա կարողանում է դիմագրավել Զահկեցու մեղադրանքներին և հետապնդումներին:

Սիմեոն Երևանցու հոգևոր, գիտական և հասարակական գործունեության տեսանկյունից Հնդկաստանից հետո հսկայական դեր են խաղում Կ. Պոլսում ապրած նրա տարիները: Այստեղ է, որ հանդես է գալիս իր փիլիսոփայական դասերով Պորփյուրի և Դավիթ Անհաղթի մասին, դասավանդում է Հովհաննես Բաղիշեցու բացած դպրոցում⁹⁴: Այս շրջանում է, որ Սիմեոն Երևանցին շարունակում է 1747թ.-ից սկսած իր աշխատանքը՝ «Մատենագրութիւնք» վերնագրված երկասիրությունը, որը հայտնի է նաև «Լուծմունք արտաքնոց» անվամբ, որտեղ նա կատարել է փիլիսոփայական գործերի մեկնությունները⁹⁵:

Սիմեոն Երևանցին 1752 թ. Յաղուբ աղայի հետ մեծ շուքով ուխտ է կազմակերպում Երուսաղեմ⁹⁶: Այս ուխտագնացության և Երուսաղեմում բազմաթիվ ճանաչված ու ազդեցիկ հոգևորականների առջև քարոզով հանդես գալու շնորհիվ Սիմեոն Երևանցու հեղինակությունն ու դիրքերն ամրապնդվեցին: Դրան նպաստեց նաև այն, որ նա հեղինակ էր «Քարոզգրքի», որ սկսել էր գրել հենց Կ. Պոլսում ապրած տարիներին, և հոգևոր տարբեր թեմաների և արարողությունների վերաբերող թվով շուրջ 100 քարոզների⁹⁷:

⁹³ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ՀԱ:

⁹⁴ Տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 626:

⁹⁵ Ձեռագրի հիշատակարանում նշված է կատարված աշխատանքի նպատակը. «Քանզի մանաւանդապէս միտ մեր այս էր, զի խրթնաբառ շարադրութիւն այսոցիկ գրոցս եւ դժուարիմաց միտսն լուծեաք, այլ ոչ զայլաբանութիւն եւ կամ յինքնէ զնոր իմն բնախօսութիւն առնել, ուստի, զդժուարիմաց տեղեաց զսկիզբն միայն առեալ, եղաք ի բանի եւ ենթ նորին զլուծմունսն ոչ դնելով զամենայն բնաբանսն ի միջի»: Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 1818, Սիմեոն Երեւանցի, Մատենագրութիւնք, 134բ:

⁹⁶ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ՀԲ:

⁹⁷ Դրանք ունեն ամբողջական և մասնակի բազմաթիվ ընդօրինակումներ՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի շուրջ ութ տասնյակ ձեռագիր: Կան նաև «Քարոզգրքի» և քարոզների բազմաթիվ

Մինաս Ա Ակնեցի կաթողիկոսի (1751-1753) աթոռակալման կարճատև ժամանակաշրջանը համընկնում է Իրանում տիրող անիշխանության շրջանի հետ: Այս փաստը ցավով է արձանագրում Սիմեոն Երևանցին, նշելով, որ Նադիր շահի սպանությունից հետո «բարձալ իսպառ թագավորութիւն Պարսից, և երկիրս մատնեցաւ ի ձեռս ինքնագլուխ և աներկիւղ բռնատրաց. և անկաւ ի մեծ թշուառութիւնս» և որ ամենակարևորն է՝ «այսպէս է մինչև ցայսօր, որում՝ Տէր այց արասցէ»⁹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, պարսկական տիրապետության թուլացմամբ երկրում ստեղծվել էր անկայուն իրավիճակ, որը շարունակվել է նաև Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում և լուրջ վտանգ էր ներկայացնում Էջմիածնի միասնականության համար: Այս պայմաններում պատահական չէ, որ Մինաս Ակնեցու ընտրության հարցում վճռական է լինում օսմանյան իշխանությունների միջամտությունը⁹⁹:

Ակնեցուն հաջորդած Ալեքսանդր Բ Բյուզանդացու (1753-1755) ընտրության հարցում ևս վճռորոշ դեր է խաղում Կ.Պոլսի պատրիարքարանը¹⁰⁰: Կ. Պոլսից վերադառնալուց հետո՝ ըստ Չամչյանի՝ 1752 թ.-ից հետո, իսկ ըստ Օրմանյանի՝ 1754 թ. սկզբներին, Սիմեոն Երևանցին ձեռնադրվում է եպիսկոպոս և նշանակվում Արևմտյան Հայաստանի նվիրակ: Համոզիչ է թվում Մ. Օրմանյանի տեսակետը, քանի որ, դատելով «Ջամբռ»-ի հաղորդած տեղեկություններից, ըստ երևույթին, եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը կատարվել է Ալեքսանդր կաթողիկոսի օրոք: Հօգուտ այս հանգամանքի է խոսում նաև «Ջամբռ»-ի այն հաղորդումը, որ Սիմեոն Երևանցին, ի տարբերություն Մինաս կաթողիկոսի, կաթողիկոսական գահի արժանավոր աթոռակալ է համարում Ալեքսանդրին, «որ էր այր հեզաբարոյ և պարզամիտ, և բազմաշխատ, որդի և բնիկ միաբան սրբոյ Աթոռոյս: Եւ ունի զբարեբարութիւնս բազումս ի սուրբ Աթոռս ի մանկութենէ»¹⁰¹:

1756 թ. սկզբներին Սիմեոն եպիսկոպոսը կրկին վերադառնում է Կ. Պոլիս՝ շարունակելով գործել որպես Էջմիածնի նվիրակ, նաև Ալեքսանդր Բ-ի մահից հետո

ընդօրինակություններ Երուսաղեմի, Վիեննայի, Հալեպի, Թավրիզի, Պետերբուրգի և այլ ձեռագրապահոցներում (մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրացուցակների տվյալներով՝ շուրջ 30):

⁹⁸ Ջամբռ, էջ 32:

⁹⁹ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3442:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 3449:

¹⁰¹ Ջամբռ, էջ 32:

կաթողիկոսի ընտրության հարցի քննարկումներին մասնակցելու նպատակով¹⁰²: Սիմեոն Երևանցու այս գործունեությունը զուգորդվում է հոգևոր քարոզներով և պոլսահայ համայնքի հետ կազմակերպված բազմաթիվ հանդիպումներով: Նա ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթանում է Կ. Պոլսի և մոտակա թեմերի խնդիրներին և մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում հայ համայնքում¹⁰³ նպաստելով էջմիածնի դիրքերի ամրապնդմանը:

Հաջորդ կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվում է հոգևոտ Սահակ Ե Ահագինի (1755-1759), որն ընտրվում է Կ. Պոլսում, բայց ոչ օծվում է, ոչ էլ գալիս է էջմիածին¹⁰⁴: Այդ անորոշ վիճակում էջմիածնի գործերը վարում է Սիմեոն Երևանցու ուսուցիչ, ապագա կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցին¹⁰⁵:

Նոր կաթողիկոսի ընտրությունից հետո, ինչին բացահայտ ընդդիմանում էր Սիմեոն Երևանցին, նա անցնում է Զմյուռնիա (այստեղ էր գտնվում իր մտերիմ Աբրահամ վրդ. Աստապատցին)¹⁰⁶, որտեղ ևս կարևոր կրթական և ուսումնական գործունեություն է ծավալում, մասնակցում և հովանավորում տեղի հայկական տպարանի ստեղծման աշխատանքները¹⁰⁷:

1759 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Հայրապետության տեղապահ, իսկ փաստացի՝ Սահակ Ե Ահագինի բացակայության պայմաններում կաթողիկոսության բոլոր գործերը վարող, Սիմեոն Երևանցու սիրելի ուսուցիչ և հովանավոր Հակոբ Շամախեցին, որին նա անվանում էր «զհոգետոր ծնողն իմ եւ զվարժապետս»¹⁰⁸: Պատահական չէ, որ այս ընտրության հարցում վճռորոշ դեր է խաղում նաև Կ. Պոլսում գտնվող Սիմեոն Երևանցին: Նրա ջանքերով և Սահակ կաթողիկոսի դեմ ծավալված ակտիվ պայքարի շնորհիվ է, որ 1759 թ. օգոստոսին Կ. Պոլսում գումար-

¹⁰² Գլխավորում էր այն պատվիրակությունը, որը պետք է հանդիպեր Կ. Պոլսի պատրիարք Հ. Նալեանի հետ՝ կաթողիկոսի ընտրության հարցը քննարկելու, տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3452-53:

¹⁰³ Նա քննում էր այն բոլոր դեպքերը, երբ մարդիկ կտակում էին իրենց ունեցվածքը Մայր Աթոռին, «մանրակրկիտ հետազոտութեամբ» աշխատում էր պարզել, արդյոք հանգուցյալը ժառանգներ թողել է, արդյոք նրանք կարիքի մեջ են, և նման դեպքերում իր պատասխանատվությամբ նրանց բաժին էր հանում այդ կտակից: Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ՀԷ:

¹⁰⁴ Տե՛ս Զամբո, էջ 32:

¹⁰⁵ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3453:

¹⁰⁶ Տե՛ս Զամբեանց Մ., Պատմութիւն հայոց, էջ 866:

¹⁰⁷ Տե՛ս Ալպոյաճյան Ա., Զմյուռնիո տպարանները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, № 2(25), էջ 71:

¹⁰⁸ ՄՄ, ձեռ. հմր. 1818, 135բ:

վում է ժողով, որը չեղյալ է հայտարարում Սահակ կաթողիկոսի ընտրությունը, և կաթողիկոս է հռչակվում Հակոբ Շամախեցին¹⁰⁹, որ երկար տարիներ վարում էր Էջմիածնի գործերը և ինքն էր կազմում բազմաթիվ փաստաթղթեր, «եւ էր տեղեակ արքունական և դատաւորական» օրենքներին¹¹⁰: Նրա կազմած փաստաթղթերը որպէս կաղապար-օրինակ են ծառայել նաև Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում:

1759 թ. Սիմեոն Երևանցին շտապում է Էջմիածին՝ հանդիպելու իր ուսուցչին, սակայն այստեղ երկար չի մնում: Նորընծա կաթողիկոսը, ըստ արժանվույն գնահատելով նրա՝ որպէս նվիրակի գործունեությունը, կրկին ուղարկում է Կ. Պոլիս՝ շարունակելու իր աշխատանքը:

1763 թ. Շամախեցու մահից հետո Սիմեոն Երևանցին ընտրվում և ապրիլի 20-ին օծվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս¹¹¹: Այս իրադարձությամբ փոխվում է կաթողիկոսների ընտրության հարցում Կ. Պոլսի հոգևորականության որոշիչ դերը: Նախորդ շրջանում այն նաև պայմանավորված էր Արևելյան Հայաստանում Օսմանյան կայսրության քաղաքականության ակտիվացմամբ և պարսկական տիրապետության թուլացմամբ¹¹²: Օսմանյան իշխանություններն միջամտում էին կաթողիկոսների ընտրությանը, և ըստ երևույթին այդ ընտրությունն առաջին հերթին կատարվում էր Կ. Պոլսում: Այս անգամ, սակայն, պայմանավորված նաև քաղաքական իրադրության փոփոխությամբ, ընտրության հարցում վճռական դեր են խաղում ինչպես պարսկական իշխանությունները, այնպես էլ վրաց Հերակլ II (ծն. 1720-1798) թագավորը: Օծումից անմիջապես հետո Սիմեոն Երևանցին ներկայանում է Երևանի Հուսեյն Ալի խանին:¹¹³ Պահպանվել է նաև մի փաստաթուղթ, որը հայ հոգևորականների ուղերձն է վրաց Հերակլ թագավորին՝ Սիմեոն Երևանցու ընտրության հարցի շուրջ¹¹⁴:

Ճիշտ է, կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվում է Էջմիածնում, սակայն ոչ առանց հակասությունների, ինչի մասին են վկայում այն 5 անարդյունք ժողովները, որոնց ժամանակ այդպես էլ չի հաջողվում ընտրել կաթողիկոս. միայն վերջին ժողովի

¹⁰⁹ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3473:

¹¹⁰ Տե՛ս Զամբո, էջ 33:

¹¹¹ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ իինգ գաւառացն Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 163 (այսուհետև՝ Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց):

¹¹² Տե՛ս Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 147:

¹¹³ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԶԱ:

¹¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 787, թերթ 1:

ժամանակ է առաջադրվում Սիմեոն Երևանցու թեկնածությունը, և նա անմիջապես ընտրվում է¹¹⁵:

Սիմեոն Երևանցին ընդունելի անձ էր Էջմիածնի համար. նա Ս. Աթոռից էր, և նրա գործունեությունն ու ձեռք բերած հեղինակությունը Կ. Պոլսի հասարակության ամենատարբեր խավերում հայտնի էին բոլորին: Ավելորդ չենք համարում նշել հայոց կաթողիկոսին ներկայացվող պահանջներին նրա լիարժեք համապատասխանությունը՝ «զարժանաւորութիւնն և զկարողութիւն անձի», «զօգուտն սրբոյ Աթոռոյն» և «զհասարակաց հաւանութիւնն և զանգայթակղելի գոլն»¹¹⁶: Այսպիսով, չնայած պոլսահայ հոգևորականության բացակայությանը, Սիմեոն Երևանցին լիովին բավարարում էր Էջմիածնի ժողովականների պահանջները: Այնուհանդերձ, ուշագրավ է Մ. Օրմանյանի այն դիտարկումը, թե կաթողիկոս ընտրվելուց հետո նա «հազիւ ութն ամիս յետոյ կրցաւ հանդարտ սրտով իր կաթողիկոսութեան վրայ վստահիլ»¹¹⁷: Պետք է կարծել, որ Մ. Օրմանյանի այս տեսակետը վերաբերում է նրան, որ կարևոր էր ստանալ Կ. Պոլսի հոգևորականության դրական վերաբերմունքը: Նշենք նաև նրա այն տեսակետը, որ միայն «Տաճկահայոց հաստատութիւնը ընդունելով», կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում իր «համարձակ» գործունեությանը: Իսկ ըստ Չամչյանի՝ նորընծա կաթողիկոսը Կ. Պոլիս ուղարկած գրությամբ ցանկանում էր մեղմել պոլսեցիների տրամադրությունները և հատուկ շեշտում. «Ես ոչ իմովս ինչ կամօք օծայ կաթողիկոս, այլ յընտրութենէ միաբանիցս»¹¹⁸:

Փաստն այն է, որ նորընծա կաթողիկոսն անձնապես լավ հարաբերությունների մեջ էր ինչպես օսմանյան փաշաների, այնպես էլ Երևանի պարսից խանի և վրաց Հերակլ II թագավորի հետ, որը պարսկական տիրապետության թուլացման պայմաններում իշխող դիրք էր գրավում տարածաշրջանում: Սիմեոն Երևանցին իր ընտրությունից հետո որոշակի կախվածություն էր զգում Կ. Պոլսից, իսկ հետագայում նա ամեն ջանք գործադրում է նվազեցնելու Պոլսո պատրիարքության դերը, մասնակցությունը և ազդեցությունը հայ հոգևոր կյանքում: «Ջամբռ»-ի ձեռագրում

¹¹⁵ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԱ, էջ ՀԹ-Ձ:

¹¹⁶ Ջամբռ, էջ 59: Նույնը՝ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978: 9-րդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է նոր կաթողիկոսի ընտրության և օծման ընթացակարգին:

¹¹⁷ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3498:

¹¹⁸ Չամչեանց Մ., Պատմութիւն հայոց, էջ 872:

հավելված է ընդարձակ մի ամբողջ գլուխ, որտեղ խոսվում է Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի գործերի մասին¹¹⁹:

Նրա ընտրությունը՝ որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, համահունչ էր երկրում տիրող ներքաղաքական իրավիճակին, միաժամանակ նա արդեն իսկ մեծ համբավ ունեցող գործիչ էր և ընդունելի էր ինչպես տեղական իշխողների, այնպես էլ հայ հոգևորականության համար:

Կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցին մահացել է 1780 թ.-ի հուլիսի 26-ին, և նրա դին ամփոփվել է Ս. Գայանե եկեղեցու հարավկողմյան գավիթում (տապանաքարի վրա էլ արձանագրված է մահվան տարեթիվը)¹²⁰: Սիմեոն կաթողիկոսի մահվամբ ամփոփվում է Արևելյան Հայաստանի և Էջմիածնի կաթողիկոսության պատմության մի շատ կարևոր ժամանակաշրջան: Աթոռակալության ընթացքում այս կաթողիկոսն ամենաակտիվ գործունեություն էր ծավալել՝ հոգևոր-եկեղեցականից մինչև քաղաքական, տնտեսական և մշակութային: Շատ կարևոր է եղել Սիմեոն Երևանցու դերը նաև այդ ամենը գրի առնելու և սերունդներին փոխանցելու հարցում: Արդյունքում՝ իր բեղուն ստեղծագործական գործունեության շնորհիվ Սիմեոն Երևանցին սերունդներին է փոխանցել հսկայական գրավոր ժառանգություն:

Քանի որ ստորև հանգամանորեն անդրադառնալու ենք «Ջամբռ» աշխատությանը, ապա այստեղ ընդհանուր ակնարկով կներկայացնենք Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ժառանգությունը, որի հանգամանակից շարադրանքը կցված է սույն աշխատությանը որպես հավելված:

Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ժառանգությունը փորձել ենք պարբերացնել՝ առանձնացնելով ինքնագիր համարվող և հետագա ընդօրինակությունները¹²¹: Ամենավաղ ձեռագիր գործը, որը պատկանում է հեղինակի գրչին՝ 1747 թ.-ին հեղինակած «Մատենագրութիւն» անվամբ աշխատությունն է, որը պարունակում է փիլիսոփայական գործերի մեկնություններ: Անտիպ այս ձեռագիրը պատմական և աղբյուրագիտական տեսանկյունից կարևոր է այնքանով, որ գրիչը ձեռագրի հիշատակարանում որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում իր և իր ընտանիքի

¹¹⁹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 27ա-31բ:

¹²⁰ Տե՛ս Վիմական տարեգիր, էջ 214:

¹²¹ Սիմեոն Երևանցու ընդհանուր մատենագրությունը մանրամասնորեն ներկայացված է հավելվածով:

անդամների մասին: 1748 թ.-ից Սիմեոն Երևանցին սկսել է գրել իր «Քարոզգիրք»-ը, որը քարոզների մի ամբողջություն է և ուղղված է եղել Կ. Պոլսի հայությանը, որտեղ նա այդ ժամանակաշրջանում գործել է որպես Էջմիածնի նվիրակ:

Այդ քարոզները մեծ արձագանք են գտել հայ իրականության մեջ և լայն տարածում են ունեցել ոչ միայն այն ժամանակ, այլև հետագայում: Դա են վկայում տվյալ «Քարոզգրքի» ավելի քան 100 ընդօրինակումները: Խոսում է նաև ընդօրինակված ձեռագրերի աշխարհագրությունը՝ Վենետիկից և Վիեննայից մինչև Սանկտ Պետերբուրգ և Սպահան:

Սիմեոն Երևանցու գրական ժառանգությունը պայմանականորեն բաժանել ենք խմբերի՝ հաշվի առնելով դրանց բովանդակային բնույթը՝ պատմա-աղբյուրագիտական, տոմարական, հոգևոր, փիլիսոփայական և այլ գործեր¹²²:

Սիմեոն Երևանցու գրավոր ժառանգության մի զգալի մասը, այդ թվում՝ ինքնագրերը, իրենց հանգրվանն են գտել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մեզ են հասել նաև այդ ստեղծագործությունների բազմաթիվ ընդօրինակումներ: Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ժառանգության հնարավորինս ամբողջական ցանկի կազմումը կատարել ենք մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրացուցակների մատենագիտական տվյալների հիման վրա: Իսկ տպագրված գործերի վերաբերյալ տեղեկությունները քաղել ենք համապատասխան մատենագիտական աշխատություններից, ցուցակներից և տպագրված գրքերից¹²³:

Սիմեոն Երևանցու հեղինակած կարևորագույն գործերից մեկը Հայոց եկեղեցու տոնացույցն է, կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ դրա բարեփոխումը և կանոնակարգումը: Այս խնդրին կաթողիկոսը մեծ տեղ է հատկացրել և այդ մասին անդրադարձ կա նաև

¹²² Տե՛ս հավելվածը:

¹²³ Տե՛ս Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, կազմ. Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեանը, Առաջին հատոր (Ա-Մ), Վենետիկ, 1909-1912: Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին (հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն), Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Ք., Սավալյան Ա., հատոր Ա, առաջաբանը՝ Ն. Ոսկանյանի, խմբ.՝ Ռ. Իշխանյանի, Երևան, 1988, Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին (մատենագիտություն), կազմ.՝ Հայկ Դավթյան, խմբ.՝ Հ. Անասյանի, Երևան, 1967: Հայ գիրքը 1851-1900 թվականներին, Ոսկանյան Ն., Սավալյան Ա., Սողոմոնյան Մ., Գյուլումյան Օ., Սահակյան Ա., Թադևոսյան Ա., հատոր Գ, առաջաբանը՝ Ն. Ոսկանյանի, խմբ.՝ Գ. Աբգարյան, Երևան, 1999: Հայ գիրքը 1901-1920 թվականներին, կազմ.՝ Օ. Գյուլումյան, Ա. Ադամյան, Ս. Թադևոսյան, Ա. Սավալյան, Մ. Սողոմոնյան, Ա. Սահակյան, առաջաբանը՝ Դ. Սարգսյանի, խմբ.՝ Դ. Սարգսյան, Հ. Ղազարյան, Երևան, 2007:

«Ջամբո»-ում: Ինքը՝ Սիմեոն Երևանցին, տոնացույցի հրատարակումը կապում է վենետիկյան մխիթարյանների կողմից «Օրացոյց» կազմելու հետ, որի մեջ վերջիններս ներառել էին նաև հունական և լատինական տոները:¹²⁴ Խոսքը վենետիկյան միաբան Հակոբ Չամչյանի կողմից «Լուսնացոյցի» (1757 թ.) և «Օրացոյցի» (1758 թ.) տպագրության մասին է, որոնք մեծ տարածում էին գտել հայ ազգաբնակչության շրջանում¹²⁵: Այդպիսով՝ հայ իրականության մեջ Տոնացույցի կարգավորումը Սիմեոն Երևանցու կողմից դիտվել է որպես առաջնահերթ խնդիր: Այն տպագրելու և հայկական եկեղեցիներում տարածելու նպատակով է, որ կաթողիկոսը նախաձեռնում է իր «Տոնացոյցի» տպագրությունն էջմիածնի նոր հիմնադրված տպարանում¹²⁶:

Գրքի Առաջաբանում Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ ինքը «Տոնացոյց»-ը բաժանել է երկու հատորի՝ «յառաջին հատորոջն եղաք զամենայն տօնսն տէրունականս, զսրբոցն, եւ զպասն հանդերձ պատճէիւքն իւրեանց որպէս յառաջն էր: Իսկ ի յերկրորդ հատորոջն յօրինեցաք զերեսուն եւ վեց խորանս ի վերայ երեսուն եւ վեց գրոցն մերոց. Որպէս զի՝ իւրաքանչիւր տարեգրոյ խորան՝ զտօնսն՝ զմիջոցսն, զպահսն, եւ զայլս որպիսութիւնս իւրոյ տարւոյն, հանդերձ ամսական թուովք եւ օրական ձայնիւք անտարակոյս ցուցանիցէ տօնողացդ»¹²⁷:

«Տոնացոյց»-ի առաջին հատորն իրենից ներկայացնում է եկեղեցական տոների կանոնակարգում. որ տոնին ինչ պետք է ընթերցել, երգերը, շարականները, արարողությունները և այլն: Իսկ ահա երկրորդ հատորում արդեն ներկայացված են եկեղեցական տոները՝ աղյուսակների տեսքով: Ըստ երևույթին՝ առաջին հատորը ներկայացնում է երկրորդի հատորի բացատրությունները¹²⁸: Սիմեոն Երևանցու տպագրած «Տոնացոյց»-ը մի ամբողջություն է՝ էջերի համարակալումը հաջորդական է, իսկ բաժանումը զուտ բովանդակությունը զատելու նպատակ է հետապնդել: Սիմեոն Երևանցին փաստորեն «միացրել» է իր «Տոնացոյց»-ին «Պարզատումար» կոչվածը, որը հայ իրականության մեջ սովորաբար առանձին է տպագրվել: Այդպիսով՝ ստեղծվել է մի

¹²⁴ Տե՛ս Ջամբո, էջ 43:

¹²⁵ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3584:

¹²⁶ Տե՛ս Ջամբո, էջ 43:

¹²⁷ Սիմեոն Երևանցի, Տոնացոյց, էջ 8:

¹²⁸ Տե՛ս Գիւտ քահ. Աղանեանց, Տոմար եւ Տոնացոյց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ, էջմիածին, 1894, էջ 58-60:

ամբողջություն՝ տոնացույցի առանձին այս երկու մասերով¹²⁹: Սիմեոն Երևանցու կողմից տոնացույցի կարգավորման շնորհիվ «բոլոր Հայ եկեղեցիներն ուր ուրեք գտնուին աշխարհի որեւէ կողմը, կրնան միեւնոյն կերպով իրենց տօնակատարութիւնները ընել»¹³⁰:

Սիմեոն Երևանցին «Տօնացույց»-ը տպագրում է էջմիածնում՝ իր իսկ հիմնադրած տպարանում: Այն հետագայում բազմիցս վերահրատարակվել է:

«Քարոզգիրքը» Սիմեոն Երևանցին սկսել է շարադրել դեռևս Կ. Պոլսում էջմիածնի նվիրակ եղած տարիներին: Այդտեղ ապագա կաթողիկոսը հանդես է եկել պոլսահայերին ուղղված քարոզներով, պատգամներով և ուղերձներով: Սիմեոն Երևանցու հեղինակած ավելի քան 100 քարոզները վերաբերում են հոգևոր ամենատարբեր թեմաների և արարողությունների ու ունեն ամբողջական և մասնակի բազմաթիվ ընդօրինակումներ¹³¹: Հեղինակի ինքնագիրը համարվող Մատենադարանի հմր. 2212 ձեռագիրը, որը կոչվում է «Մատենագրութիւնք», և նրա ամբողջական «Քարոզգիրքն» է, Սիմեոն Երևանցին սկսել է շարադրել դեռևս 1748 թ.-ից, ապա շարունակել է Կ. Պոլսում, որի վերաբերյալ տեղեկություններ կան ձեռագրի հիշատակարանում. «Եւ ես, ի բազմաժողով քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, ի գործս նուիրակութեան Սրբոյ էջմիածնի շարադրեցի զգիրքս զայս ի ներթուղն մերում ի ՌՄԷ. (1748), որպէս ասացաւ հանդերձ պատճառաւ ի յերկրորդ հատորի Յառաջաբանութեան»¹³²:

Սիմեոն Երևանցու փիլիսոփայական գործերի մեկնությունների ինքնագիր-ձեռագիրը՝ 1747 թ.-ին գրած և «Մատենագրութիւնք» վերնագրված երկասիրությունն է, որը հայտնի է նաև «Լուծմունք արտաքնոց» անվամբ: Այս աշխատության

¹²⁹ Տե՛ս Բրուտեան Գ., Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցու «Տօնացույցը», Բազմավեպ, 2010, թիվ 1-2, էջ 12-13:

¹³⁰ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3585-86: Սիմեոն Երևանցու «Տօնացույց»-ին մանրամասն անդրադարձել են՝ Գ. Աղանյանը, Մ. Օրմանյանը, կազմությանը՝ Գ. Բրուտյանը և ուրիշներ: Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ, էջ 168-171, Գիտ քահ. Աղանեանց, Տօմար եւ Տօնացոյց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ, էջմիածին, 1890, 1894, Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3583-3592, Բրուտեան Գ., Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցու «Տօնացույցը», Բազմավեպ, 2010, թիվ 1-2, էջ 10-17, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1886, № 10, էջ 147-149: Հայկական տոնացույցում Սիմեոն Երևանցու կատարած բարեփոխումների և լրացումների մանրամասները՝ տե՛ս Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.), Երևան, 1999:

¹³¹ ՄՄ, ձեռ. հմր. 2212, Սիմեոն Երեւանցի, Մատենագրութիւնք, տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր է, էջ 453-466:

¹³² ՄՄ, ձեռ. հմր. 2212, 15աբ:

Հիշատակարանում հեղինակը մանրամասնել է իր աշխատանքի նպատակը («դժուարիմաց միտսն լուծեաք...») և կատարածը («զայնս ամենայն ի լուծմունս նորին լուծեալ եմք...»): Այդպիսով՝ փիլիսոփայական գործերի իր մեկնություններում Սիմեոն Երևանցին մասնավորեցնում է կատարված աշխատանքը. այն է՝ մեկնել իր ձևակերպմամբ դժվար հասկանալի կամ մեկնության կարիք ունեցող մտքերը¹³³:

Մասնավորապես առանձնացնենք Սիմեոն Զուղայեցու հայտնի՝ «Մեկնություն Պրոկղի» երկի՝ Սիմեոն Երևանցու կողմից կատարված խմբագրումը: Այստեղ խոսքը Ս. Զուղայեցու մեկնությունների աստվածաբանական հարցադրումներին և պարզաբանումների մասին է, այսինքն՝ անդրադարձ է այն հատվածներին, որոնք Զուղայեցին պարզ և հասկանալի կարծելով չէր մեկնել¹³⁴: Սիմեոն Երևանցին ոչ միայն խմբագրել է, այլ նաև կատարել է հավելումներ, որոնք տարբերակելու համար ձեռագրի լուսանցքներում դրել է խաչանշաններ և նաև իր հաջորդներին պատգամել՝ ընդօրինակման ժամանակ դրանք չմոռանալ, ինչն էլ արված է ստորև մեր կողմից թվարկվող ձեռագրերում: Ս. Զուղայեցու «Մեկնություն Պրոկղի» աշխատության Սիմեոն Երևանցու խմբագրության 10 ընդօրինակություն է հասել մեզ:

Տվյալ գործի հիշատակարանը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Երևանցու և նրա ընտրանիքի մասին:

Սիմեոն Երևանցու կատարած մեկնությունների մեջ առանձին գործ պետք է համարել «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու» հատվածը, որն առկա է մատենադարանյան միայն մեկ ձեռագրում:

Սիմեոն Երևանցու հոգևոր բնույթի ստեղծագործական գործերից են նրա «Աղոթագիրքը» (Գիրք աղօթից) և «Տաղարանը», որոնց բովանդակությունը բազմիցս ընդօրինակվել է ձեռագիր-ժողովածուներում, իսկ «Աղոթագիրքը»՝ իր հիմնադրած տպարանում հրատարակած առաջին գիրքն է համարվում¹³⁵: «Գիրք աղօթիցը» ևս

¹³³ Ձեռագրի հիշատակարանում հեղինակը նշել է. «Քանզի մանաւանդապէս միտ մեր այս էր, զի խրթնաբառ շարադրութիւն այսոցիկ գրոցս եւ դժուարիմաց միտսն լուծեաք, այլ ոչ զայլաբանութիւն եւ կամ յինքնէ զնոր իմն բնախօսութիւն առնել, ուստի, զդժուարիմաց տեղեաց զսկիզբն միայն առեալ, եղաք ի բանի եւ ենթ նորին զլուծմունսն ոչ դնելով զամենայն բնաբանսն ի միջի»: ՄՄ, ձեռ. հմր. 1818, Սիմեոն Երեւանցի, Մատենագրութիւնք, 134բ:

¹³⁴ Տե՛ս Միրզոյան Հր., Սիմեոն Զուղայեցի, Երևան, 1971, էջ 56-57:

¹³⁵ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգետոր, Սուրբ Էջմիածին, 1772 (այսուհետև՝ Զբօսարան հոգետոր):

երկու հրատարակություն է ունեցել Նոր Նախիջևանում¹³⁶: Նույն՝ Էջմիածնի տպարանում տպագրվում է նաև «Տաղարանը»: Սիմեոն Երևանցին իր «Աղոթագրքում» առանձնացրել է երկու տեսակի աղոթք՝ հասարակական և անձնական: Դրանցից առաջինը, ըստ հեղինակի, «հասարակական աղոթքն է որպես վճարումն մերոց՝ զորս ամենեքեան հասարակապես պարտիմք այս...և վճարեմք զայս պարտս այն հասարակական աղոթիքն, մինչ ամենքնս գնամք յեկեղեցին ի կարգեալ ժամուն, և միաբանութեամբ աղոթեմք»¹³⁷, իսկ «առանձնական աղոթքն այն է՝ որ բաց ի հասարակական աղոթիցն, երբ՝ և ուրևիցէ, զմեզ ժողովեալ՝ առ Աստուած դիմեսցուք»¹³⁸: Սիմեոն Երևանցու «Աղոթագիրք»-ը ճառագայթում է բարեպաշտություն եւ հայրենասիրություն, իսկ աղոթքները նախատեսված են ամենատարբեր առիթների համար¹³⁹:

Սիմեոն Երևանցու ինքնագրեր ձեռագրերի խումբը եզրափակում է Մատենադարանի հմր. 7788 ձեռագիրը: Այն եկեղեցական արարողակարգ է: Թեև Մ. Օրմանյանը նշում է, թե «առաջին տպագրութիւնը 1771-ին կատարուած է իր օրով (այսինքն՝ Սիմեոն Երևանցու)»¹⁴⁰, սակայն գիտենք, որ թեև այս աշխատությունը Սիմեոն Երևանցին հեղինակել է 1771 թ.-ին, սակայն դրա տպագրությունը հետո է կատարվել: Սիմեոն Երևանցու այս գործը բազմիցս վերահրատարակվել է¹⁴¹:

Բացի վերոնշված գործերից՝ Սիմեոն կաթողիկոսը մի շարք աշխատություններ հրատարակել է իր իսկ հիմնադրած տպարանում, որոնցից հայտնի է «Պարտավճար»-ը, որը բաղկացած է երկու հատորից: Այս գրքի առաջին գլուխներում հեղինակը ներկայացրել է եկեղեցական տարբեր հարցեր՝ առաքյալների գործունեության, քրիստոնեության հաստատման, եկեղեցական ժողովների, վարդապետական գործունեության և այլնի մասին՝ այսինքն ներկայացված է Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմական ընթացքը: «Պարտավճար»-ի 9-րդ գլխում Սիմեոն Երևանցին հանդես է գալիս խրատական խոսքով՝ ուղղված հայ ժողովրդին «առ ի զգուշանալ յայլադաւան

¹³⁶ Տե՛ս Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 179, Առաքելյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., էջ 325:

¹³⁷ Սիմէօն Երեւանցի, Զբօսարան հոգեւոր, էջ 11-12:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 12:

¹³⁹ Kevork B. Bardakjian, A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920 (With an Introductory History), 2000, էջ 92:

¹⁴⁰ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3535:

¹⁴¹ Մեզ հայտնի է այս գործի երեք տպագրություն՝ 1833-ին, 1859-ին և 1877-ին:

աղանդաւորաց»¹⁴²: Առաքյալների և Հայոց եկեղեցու այլ մեծերի խոսքերով Սիմեոն Երևանցին խորը քննադատության է ենթարկել մասնավորապես կաթողիկոսություն ընդունածներին, նրանց անվանելով «ախթարմայ և ախտամուլ»¹⁴³:

Այս աշխատությունը Ս. Ասլանյանը համարում է «ծավալուն բանավեճ և քարոզ»¹⁴⁴, որի նպատակն է եղել ամրապնդել Հայոց եկեղեցին, եկեղեցական ավանդույթները և կարգերը, հեռու պահել հայ ազգաբնակչությանն այլ հավատքից և իր հիմնական իմաստով այն Հայոց եկեղեցու և հայ բնակչության միասնականության հաստատման հորդոր է:

Սիմեոն Երևանցու հրատարակած մեկ այլ գործ է «Կարգ թաղման կարգաւորաց»-ը: Ինչպես նշում է հեղինակը՝ «կանոն յորժամ եպիսկոպոս՝ կամ քահանայ՝ կամ հայրապետ՝ կամ ուխտի առաջնորդ կատարի մահուամբ»¹⁴⁵: Սա աղոթքի, քարոզի, եկեղեցական արարողակարգերի՝ «Մաշտոց»-ներից կատարված քաղազրում է:

Սիմեոն Երևանցու կողմից հրատարակած գրքերում առկա հիշատակարանները պարունակում են կարևոր տվյալներ, որոնք մեր կողմից օգտագործվել են փաստագրական և ժամանակագրական ճշգրտումներ անելու համար:

Այսպիսով՝ Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ամբողջական ժառանգությունը կազմված է հետևյալ ստեղծագործություններից¹⁴⁶

Ջամբռ, Գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, եւ իւրոց շրջակայից վանօրէիցն (ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 4592, *հրատ.*):

Յիշատակարան (ՄՄ, ձեռ. հմր. 2931, *հրատ.*):

Օրինակք գրութեանց (ՄՄ, ձեռ. հմր. 2911, 2912¹⁴⁷, 4424¹⁴⁸, 9120¹⁴⁹)¹⁵⁰:

¹⁴² Սիմեոն Երևանցի, Պարտավճար, էջ 142:

¹⁴³ Սիմեոն Երևանցի, Պարտավճար, էջ 161:

¹⁴⁴ Sebouh Aslanian, նշվ. աշխ., էջ 54:

¹⁴⁵ Սիմեոն Երևանցի, Կարգ թաղման կարգաւորաց, էջ 3:

¹⁴⁶ Ամբողջական ցանկերը տե՛ս «Հավելված»-ում:

¹⁴⁷ Տվյալ երկու ձեռագրերը կոչվում են «Օրինակք գրութեանց Յակոբայ Շամախեցիոյ եւ Սիմեոնի Երևանցոյ»:

¹⁴⁸ Ժողովածու է, որում տեղ է գտել նաև «Համառօտագրութիւնք գրութեանց և կոնդակաց Սիմեոն Երևանցի և Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսաց» խորագիրը կրող փաստաթղթերի օրինակներ:

Տոնացույց (ՄՄ, ձեռ. հմր. 2340¹⁵¹, 9191¹⁵², *հրապ.*):

Տոմար հայոց (ՄՄ, ձեռ. հմր. 1970, 1972¹⁵³, 1837, 5109¹⁵⁴):

Քարոզգիրք և քարոզներ (ՄՄ, ձեռ. հմր. 2212¹⁵⁵, 2157, 2186, 2207 և այլն, քարոզները՝ (ՄՄ, ձեռ. հմր. 25, 34, 82 և այլն):

Լուծմունք արտաքնոց, պարունակում է վեց երկ՝ Համառոտ լուծմունք Պորփիրի..., Համառոտ լուծմունք գրոցն Արիստոտելի Տասանց ստորոգութեանց..., Համառոտ լուծմունս Պերիարարմէնիաս գրոցն Արիստոտելի..., Լուծմունք սեռօրէն ամենայն գոյից..., Գիրքս այս կոչի Հինգ առածք, այսինքն՝ ասացուածք, յորս հինգ իրողութիւնս ուսուցանէ մեզ Անյաղթն Դաւիթ..., Համառոտ լուծմունք գրոցն Դաւթի, որ կոչի Գոյից բաժանումն (ՄՄ, ձեռ. հմր. 1818¹⁵⁶, 1817, 1819, 1820 և այլն)¹⁵⁷:

Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու (ՄՄ, ձեռ. հմր. 3091):

Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր (ՄՄ, ձեռ. հմր. 8712, 9543, 8128, *հրապ.*):

Տաղարան և տաղեր (ՄՄ, ձեռ. հմր. 3945, 9409, տաղերը՝ 1055, 3357, 3417 և այլն «Տաղարան»-ը *հրապ.* է):

Մաղթանք կայսերական¹⁵⁸ (ՄՄ, ձեռ. հմր. 7788, *հրապ.*):

Պարտավճար (*հրապ.*):

Կարգ թաղման կարգաւորաց (*հրատ.*):

Սահմանադրութիւն վասն հնգից կիւրակէիցն¹⁵⁹ (*հրատ.*)

¹⁴⁹ Ժողովածու է, որտեղ առկա են Սիմեոն Ա կաթողիկոսի կոնդակների և գրությունների բազմաթիվ օրինակներ:

¹⁵⁰ Փաստաթղթերի այս կաղապար-օրինակները շարունակվել են լրացվել նաև Սիմեոն Ա-ի կաթողիկոսության շրջանում և ունեն կարևոր աղբյուրագիտական նշանակություն: Հրատարակված է ընդամենը մի քանի փաստաթուղթ:

¹⁵¹ Տոնացույցի երկրորդ հատորն է:

¹⁵² Հեղինակի ինքնագիրն է՝ խիստ թերի, ընդամենը՝ 12 թերթ:

¹⁵³ Ամբողջական գործն է, մյուսները՝ ժողովածուներ:

¹⁵⁴ Ժողովածու է, որտեղ առկա են Սիմեոն Երևանցու Տաղերը և «Նորին պարգաբանութիւն տոմարին Հայոց»-ը:

¹⁵⁵ «Քարոզգրքի» ինքնագիրն է:

¹⁵⁶ Հեղինակի ինքնագիրն է:

¹⁵⁷ Մատենադարանի հմր. 1703, 1708 ձեռագրերը Սիմեոն Գառնեցու «Մեկնութիւն Պրոկղի» գործերն են՝ խմբագրված Սիմեոն Երևանցու կողմից:

¹⁵⁸ «Առ կայսրուհին Եկատերինէ եւ արքայորդին Պաւել Պետրովիչ»:

¹⁵⁹ Տե՛ս հավելվածը:

Ամփոփելով Սիմեոն Երևանցու մատենագրական հարուստ ժառանգության մասին մեր խոսքը՝ նշենք, որ այն իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում XVIII դ. հայ մատենագրության մեջ՝ ներառելով ինչպես հոգևոր-եկեղեցական, տոնախոսական, ծիսական, այլև՝ պատմական-աղբյուրագիտական, փիլիսոփայական և այլ բնույթի երկեր, ինչը լիովին արտացոլում է հեղինակի լայն աշխարհընկալումը:

1.2 «Ջամբռ»-ի ստեղծման հանգամանքները, ժամանակագրական սահմանները և լրացումների խնդիրը

«Ջամբռ»-ի ստեղծման վերաբերյալ հեղինակը որոշ մանրամասներ է հաղորդում իր երկում: Այն հրատարակությունից ի վեր կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսացել հայ հեղինակների համար և կարևորվել ուսումնասիրողների կողմից: Այն հատկապես բարձր է գնահատվել եկեղեցական պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից: Գ. Աղանյանցն անդրադառնալով «Ջամբռ»-ին՝ այն անվանել է «Հայոց եկեղեցական պատմություն»¹⁶⁰, իսկ Մ. Օրմանյանը՝ «Դիւանագիրք»¹⁶¹: Հիրավի տեղին է Լեոյի գնահատականն այս երկի մասին, որը նա համարել է «Էջմիածնի իրավական դրության հանրագիտարան»¹⁶²: «Ջամբռ»-ը բնորոշվել է նաև որպես «ազգի և եկեղեցու համառօտ պատմութիւն»¹⁶³:

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ի ինքնագիր համարվող ձեռագիրը պահվում է Մատենադարանում՝ 978 թվահամարի ներքո: Երկի հեղինակային անվանումն է «Գիրք որ կոչի Յիշատակարան արձանացուցիչ հայելի եւ պարունակօղ բնաւից որալիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի եւ իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն»¹⁶⁴: Այս հանգամանքը չի խանգարել երկի հրատարակիչներին վերցնել միևնույն բնագրի որպես «Առաջաբանի» վերնագիր ծառայող անվանման կրճատ տարբերակը, այն է՝ «Առ ազդեցութիւն ինչ սակաւօք արարեալի նոյնոյ հեղինակէ, վասն առաջիկայ գրոցս, որ կոչի **Ջամբռ** եւ Յիշատակարան Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի եւ այլոց շրջակայից վանօրէիցն

¹⁶⁰ Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԾՀԱ:

¹⁶¹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3502:

¹⁶² Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 280:

¹⁶³ Շահագիզ Ե., Մեծագործ Սիմեոն Երեւանցին, էջ 229:

¹⁶⁴ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 13ա:

սորին»¹⁶⁵ և նրա հիման վրա կազմել հրատարակության հետևյալ վերնագիրը՝ «Ջամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնալից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեալ եւ շարագրեցեալ ի Սիմէօնէ ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեւանցոյ»: Այն, որ Սիմեոն Երևանցու այս գործը մինչև հրատարակումն արդեն իսկ առավել հայտնի է եղել «Ջամբռ» անունով, ցույց է տալիս 1828 թ.-ին երկի վերջին էջերում հավելված ցանկը, որի հեղինակը գրել է՝ «այս մատեան Ջամբռ անուանեալ»¹⁶⁶: Նշենք, որ Սիմեոն Երևանցին իր երկը համարել է «Յիշատակարան, և պարունակող բնալից որպիսութեանցն սրբոյ Աթոռոյս», քանի որ իր իսկ որոշմամբ՝ ինքը գրի է առել, թե ինչ հանգամանքներում է հիմնվել, ինչպես է գոյատևել և կառավարվել Սուրբ Աթոռը¹⁶⁷:

Հրատարակության համար նշված կրճատ և առավել ընդունելի «Ջամբռ» տարբերակի ստուգաբանությունը Հայկազյան լեզվի բառագիրքը բացատրում է որպես «սենեակ, դիւան»¹⁶⁸: «Ջամբռ» եզրույթը ստուգաբանելով՝ Մ. Օրմանյանը նույնպես այն բացատրում է «սենյակ» իմաստով և ավելացնում, որ «սենեակ կը կոչուէին Եւրոպիոյ պաշտօնական դիւանները»՝ կարծիք հայտնելով, որ Սիմեոն Երևանցին «այդ անունը լսած է Կ. Պոլիս գտնուած եւ Եւրոպացոց հետ շփում ունեցած միջոցին», հետևաբար՝ «իբրեւ Եւրոպական կատարելագործեալ ձեռնարկ մը՝ այդ անունը տուած է իր աշխատութեան»¹⁶⁹: «Ջամբռ»-ի ստուգաբանումն առկա է նաև Հր. Աճառյանի մոտ, ով այն համարում է փոխառություն ֆրանսերենից՝ «որ է արդի ֆրանս. chambre, անգլ. chamber «սենյակ»¹⁷⁰: Նույնն բացատրությունն է նաև ակադ. Ստ. Մալխասյանի մոտ¹⁷¹: Ակադ. Աբգար Հովհաննիսյանը ևս «Ջամբռ»-ի ստուգաբանումը կապում է ֆրանսերեն chambre բառի հետ՝ հռոմեական պապական արխիվի՝ Camera apostolica-ի նմանությամբ¹⁷²: «Արդի հայերեն բացատրական բառարան»-ը և «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանները հետազայում սոսկ կրկնում են այդ

¹⁶⁵ Նույն տեղում, 14ա:

¹⁶⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 588ա:

¹⁶⁷ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 3:

¹⁶⁸ Նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի, հատոր երկրորդ, Վենետիկ, 1837, էջ 669:

¹⁶⁹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3502:

¹⁷⁰ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր Դ, Երևան, 1979, էջ 121:

¹⁷¹ Հայերէն բացատրական բառարան, հատոր չորրորդ (2-Ֆ), կազմեց Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1945, էջ 131: Այլ բացատրություններից են՝ «արքունի դիւանատուն, դիւան»:

¹⁷² Տե՛ս Иоаннисян А. Р., Иосиф Эмин, Ереван, 1945, էջ 171:

բացատրությունները¹⁷³: Այդպիսով՝ «Ջամբո»-ի ստուգաբանումը գլխավորապես պայմանավորված է որպես Դիվանագիրք ընկալելու հանգամանքով¹⁷⁴: Ընդ որում՝ հենց «Ջամբո»-ն է հիմք հանդիսացել որոշ բառարաններում որպես արքունական դիվանատուն, ատյան իմաստ արտահայտող բացատրությունների համար:

Այդուհանդերձ՝ մինչ օրս մեզանում գրեթե անդրադարձ չի եղել աղբյուրագիտական այս կարևոր երկի ստեղծման հանգամանքներին: Հետաքրքիր է նաև այն, որ Հայոց եկեղեցու տնտեսական և իրավական հարցերին վերաբերող այս առաջնային սկզբնաղբյուրը լայն գործածություն չի ունեցել հայ գիտական շրջանակներում՝ մինչև Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի (1866–1882) հրամանով 1873 թ.-ին հրատարակվելը:

Սիմեոն Երևանցին՝ «Ջամբո»-ի առաջաբանում նշում է, որ ներկայացնելու է նախորդ կաթողիկոսների գործունեությունը և կատարած գործերը, ավելացնելով, որ թեև իր նախորդները կատարել են բազմաթիվ կարևոր գործեր Էջմիածնի աթոռի համար, սակայն «ո՛չ ոքն էր արարեալ զփոյթ ի գիր արկանել և արձանացուցանել զորպիսութիւնսն սրբոյ Աթոռոյս և զպարագայսն սորին, գոնէ և զառ ինքեամբք եղեալ պատահմունսն, յորոց ո՛չ սակաւ օգուտք յառաջանային յետնոցս»¹⁷⁵: Այդպիսով՝ նա հանդիմանում է այն կաթողիկոսներին, ովքեր պատշաճ հոգ չեն տարել իրենց գործունեության ժամանակ ստացված «արքունական» և այլ գրությունների մասին: Սիմեոն Երևանցու այս դիտողությունն ակնհայտ է դարձնում գործին ձեռնամուխ լինելու նպատակը՝ այն է՝ ներկայացնել Ս. Էջմիածնի, Ամենայն հայոց կաթողիկոսների օրոք կատարված գործերը՝ հիմնված արխիվային հարուստ փաստագրական նյութի վրա: Կարևոր է նշել նաև, որ հեղինակը ընդհանուր առմամբ ցավով է արձանագրում, որ նախորդ կաթողիկոսները հոգ չեն տարել Ս. Էջմիածնի վիճակը և նրա հետ կապված «մանրամասները» գրի առնելու մասին: Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ «Ջամբո»-ի այլ հատվածներում նա կարևոր տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ

¹⁷³ Տե՛ս Աղայան Է. Բ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, երկրորդ հատոր (Դ-Ֆ), Երևան, 1976, էջ 1236: Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հեղինակային կոլեկտիվ, հատոր չորրորդ (Յ-Ֆ), գլխ. խմբ.՝ Ս. Գ. Աբրահամյան, Վ.Դ. Առաքելյան, Երևան, 1980, էջ 226:

¹⁷⁴ Այդ իմաստով կիրառության ենք հանդիպում նաև հենց «Ջամբո»-ում: Խոսելով Էջմիածնի մաղաֆության վերաբերյալ՝ Սիմեոն Երևանցին գրում է՝ «...մի գրեալ և կնքեալ տային Աթոռոյս, և զերեսսն ի յարքունի Ջամբոն գրէին...»: Տե՛ս Ջամբո, էջ 139:

¹⁷⁵ Ջամբո, էջ 2:

իր նախորդ կաթողիկոսները, մասնավորապես՝ Փիլիպոս Աղբակեցին (1633-1655), Հակոբ Դ Ջուղայեցին (1655-1680), Եղիազար Ա Այնթապցին (1681-1690), Նահապետ Ա Եդեսացին (1691-1705), Աստվածատուր Ա Համադանցին (1715-1725), Կարապետ Բ Ունեցին, Աբրահամ Բ Խոշաբեցին, Աբրահամ Գ Կրետացին, Ղազար Ա Ջահկեցին, Մինաս Ա Ակնեցին, Ալեքսանդր Բ Բյուզանդացին և Հակոբ Ե Շամախեցին¹⁷⁶ թողել են արքունական և դատավորական բազմաթիվ փաստաթղթեր: Խոսքն այստեղ, բնականաբար, վերաբերում է օտար իշխողներից՝ պարսից շահերից, օսմանյան սուլթաններից ստացված հրովարտականերին, որոնց հեղինակը լավագույնս ծանոթ է եղել և մեծապես օգտագործել է դրանք «Ջամբռ»-ում:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Սիմեոն Երևանցու դիտարկումը, որ կաթողիկոսները հոգ չեն տարել կարևոր թղթերի մասին, վերաբերում է այն իրողությանը, որ վերջիններս դրանք ի մի չեն բերել և չեն կանոնակարգել: Այդ դժվարին գործը իր վրա է վերցրել հենց նա՝ իրավամամ սկիզբ դնելով Էջմիածնի դիվանի կարգավորման գործերին: Այդ մասին հստակորեն նշում է նաև հեղինակը՝ «Ջամբռ»-ի առաջաբանում թողած չափածո տողերով՝ «առ ձեռն բերեալ, զանհետացեալ և նսեմացեալսն ի լոյս ածեալ և վերանորոգեալ, զանկանոնսն ընդ կանոնիք արկեալ, գցան և զցիրսն ի մի ժողովեալ, և որպէս թէ՛ ի զանազանից գեղեցկագունից և յանուշահոտունեաց ծաղկանց փնջեալ և եղեալ ի տուփս յայս՝ ահա՛ ձեզ ընծայեցաք»¹⁷⁷: Սիմեոն Երևանցին չի մոռանում ավելացնելու, որ ինքը ձեռնամուխ է եղել «Ջամբռ»-ում մյուս կաթողիկոսների գործունեությունը ներկայացնելուն՝ ցանկանալով «բարերարութիւնսն և զոսկեփայլ գործսն նախնեաց երանելեաց ի լոյս բերեալ փայլեցուցից»¹⁷⁸:

Սիմեոն Երևանցու հաշվարկով Ս. Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Հակոբ Շամախեցին անցած 1459 տարվա ընթացքում Էջմիածնում, Հռոմկլայում և Սսում աթոռակալել են թվով 127 կաթողիկոս¹⁷⁹: Նա Մայր Աթոռի հիմնարկության սկիզբ է համարում 305 թվականը: Սիմեոն Երևանցու այս հաշվարկը չի համապատասխանում Մ. Օրմանյանի տվյալների հետ, որի դասակարգմամբ Հակոբ Շամախեցին միայն 114-

¹⁷⁶ Վերը նշված կաթողիկոսների գործունեությանն է նվիրված «Ջամբռի» 4-րդ գլուխը: Տե՛ս «Ջամբռ», էջ 23-33:

¹⁷⁷ Ջամբռ, էջ 4:

¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 3:

¹⁷⁹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 27բ:

րդն է, իսկ Մայր Աթոռի հիմնարկության թվականը՝ 303-ը¹⁸⁰ (այժմ առավել ընդունված է 301 թվականը):

«Ջամբռ»-ի՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներին նվիրված հատվածի բնագրում առկա է նաև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի վերաբերյալ ընդարձակ մի անդրադարձ¹⁸¹, որտեղ հանգամանալից ներկայացված է հայոց հայրապետի գործունեությունը: «Ջամբռ»-ի այս «հավելումը» տարբեր մեկնաբանությունների տեղիք է տվել խնդրին անդրադարձած հայագետների մոտ: 1873 թ.-ին «Ջամբռ»-ի հրատարակումից հետո այն իրավամբ գրավել է որոշ հեղինակների ուշադրությունը: Մասնավորապես՝ Սիմեոն Ա կաթողիկոսի շինարարական և լուսավորչական գործունեությանը հակիրճ անդրադարձել և «Ջամբռ»-ին հղում է կատարել Աբել Մխիթարյանցը, որի աշխատությունը լույս է տեսել 1875 թ.-ին: Անդրադառնալով հայոց կաթողիկոսներին՝ որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում նաև Սիմեոն Երևանցու գործունեության վերաբերյալ՝ նշելով, որ իր տեղեկությունները քաղել է «Ջամբռ»-ից և ներկայացրած փաստերի վերաբերյալ պարզապես արձանագրելով, որ «Սիմեոն Կաթողիկոս իւր Ջամբռ անուանեալ մատենի մէջ կգրէ»¹⁸²: Մսեր Մսերյանը ներկայացրել է հայոց կաթողիկոսներին՝ սկսելով հենց Սիմեոն Երևանցուց¹⁸³: Հեղինակն իր տվյալները հիմնականում քաղագրել է «Ջամբռ»-ի՝ Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը նվիրված հատվածից, սակայն չի անդրադարձել դրա հեղինակային պատկանելության հարցին: Հետագայում ևս լույս են տեսել աշխատություններ, որոնց հեղինակները «Ջամբռ»-ն օգտագործել են որպես իրենց հիմնական աղբյուրներից մեկը¹⁸⁴, սակայն առանց քննության ենթարկելու տվյալ խնդիրը:

«Դիվան հայոց պատմություն»-ը կազմելիս հարցին անդրադարձել է նաև Գյուտ Աղանյանցը՝ գտնելով, որ Ս. Երևանցուն վերաբերող հատվածը չէր կարող գրված լինել հեղինակի կողմից և որ դա բնագրի հրատարակիչներն են ներմուծել «Ջամբռ»-ում¹⁸⁵: «Ազգապատում»-ում նույն կարծիքն է արտահայտել նաև Մաղաքիա Օրմանյանը՝

¹⁸⁰ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3503: Այս հարցի առնչությամբ պատմագրության մեջ կան տարբեր կարծիքներ:

¹⁸¹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 27ա-31բ:

¹⁸² Աբել արք. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁸³ Տե՛ս Մսեր մագիստրոս Մսերեան, նշվ. աշխ.:

¹⁸⁴ Տե՛ս Զամինեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 70:

¹⁸⁵ Տե՛ս Դիվան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ., էջ ՃՀԲ:

գտնելով, որ Սիմեոն Երևանցուն վերաբերող հատվածը «ուրիշ գրիչէ Զամբոն մէջ մուծուած է»¹⁸⁶: Ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցը հակված էր այդ գլխի հավելումը վերագրել Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարանի» գրիչ Հովհաննես Գեղամացուն¹⁸⁷:

Պետք է նշել, սակայն, որ «Զամբո»-ի բնագրի կառուցվածքն այնպիսին է, որ հնարավորություն է տալիս կատարել ընդարձակ լրացումներ, այսինքն՝ ցանկացած գլխից հետո թողնված են բազմաթիվ ազատ թերթեր, որոնք համարակալված են և նախատեսված են եղել հետագա լրացումների համար: Այդ մասին գրքի առաջաբանում անուղղակիորեն նշում է նաև Սիմեոն Երևանցին՝ պատգամելով սերունդներին շարունակել և չանտեսել իր գործը¹⁸⁸:

Համեմատելով բնագրի վերոհիշյալ հատվածը «Զամբո»-ի այլ հատվածների հետ՝ կարող ենք եզրակացնել, որ դրանք միևնույն գրչին են պատկանում: Դրանից զատ՝ մյուս կաթողիկոսներին վերաբերող հատվածներում ևս, կան բովանդակային և կառուցվածքային նմանություններ, ինչը հիմք է տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ նշյալ հատվածը գրվել է նույն գրչի կողմից: Առավել ևս, որ Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը ներկայացնող այդ հատվածը որոշակի տարբերություններով առկա է նաև «Զամբո»-ի հեղինակի ինքնագիր-սևագիրը համարվող Մատենադարանի թիվ 4592 անտիպ ձեռագրում¹⁸⁹: Դրանով իսկ կարելի է հերքել այն հեղինակների տեսակետը, ովքեր տվյալ հատվածի հավելումը համարում են հետագայի գործ կամ վերագրում այլ հեղինակների: Մեկ այլ հանգամանք ևս. ինչպես երևում է «Զամբո»-ի ձեռագրից՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի գործունեությունը ներկայացված է մինչև հայոց ՌՄԻԴ (1775) թվականը¹⁹⁰, ներառված չէ կաթողիկոսի կյանքի վերջին տարիների գործունեությունը և կաթողիկոսի մահվան փաստը (մահ. է 1780 թ.-ին): Դա ևս լրացուցիչ փաստարկ է այն մասին, որ այս հատվածը չի հավելվել կաթողիկոսի մահից հետո, ինչպես նշում են հարցին անդրադարձած որոշ հեղինակներ, քանի որ հետագա լրացնողը, եթե այդպիսին լիներ, անշուշտ, նշած կլիներ կաթողիկոսի

¹⁸⁶ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3503:

¹⁸⁷ Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Զամբո, փառաբանական և ժողովրդական պատմությունների ժողովածու, Երևան, 1958, էջ 383:

¹⁸⁸ Տե՛ս Զամբո, էջ 4:

¹⁸⁹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 4592, 35բ-38բ:

¹⁹⁰ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 31բ:

մահվան մասին: Այսպիսով, կարծում ենք, որ այս հատվածը գրվել է հենց Սիմեոն Երևանցու օրոք:

Հետևաբար՝ ներկա աշխատության մեջ մենք կփորձենք հանգամանորեն անդրադառնալ նաև «Ջամբո»-ի՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին վերաբերող տվյալ հատվածին՝ այն դիտարկելով կաթողիկոսի շինարարական, լուսավորչական, հասարակա-քաղաքական գործունեության համատեքստում, առավել ևս, որ երկի համապատասխան հատվածը Սիմեոն Ա կաթողիկոսի գործունեությանը վերաբերող առաջնային և կարևոր սկզբնաղբյուր է:

Սիմեոն Երևանցին այս գործը կատարելու համար ուներ հստակ դրդապատճառներ, որոնցից առանձնացնենք մի քանիսը՝ ա) XVIII դարի 2-րդ կեսին հայ ժողովուրդը, գտնվելով օսմանյան և պարսկական տիրապետության տակ, պառակտված էր նաև հոգևոր-եկեղեցական կառույցներով: Ս. Էջմիածնի, Աղթամարի, Կիլիկիո կաթողիկոսությունների և Կ. Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքարանների պայքարը մեծապես խարխլում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների դիրքերը: Բ) Տվյալ ժամանակաշրջանում Հայ Առաքելական եկեղեցու համար վտանգավոր էր դարձել կաթողիկոսության տարածումը հայաբնակ շրջաններում: Պետք է նշել, որ խնդիրը վերաբերում էր ինչպես Օսմանյան կայսրությանը, այնպես էլ պարսկական պետությանը, ինչի վերաբերյալ մասնավորապես կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Սիմեոն Երևանցու «Հիշատակարանը»¹⁹¹: Այս և նմանտիպ այլ հանգամանքներ, բնական է, պետք է դրդեին Էջմիածնի կաթողիկոսներին հիմնավորել, բարձրացնել և ամրապնդել Էջմիածնի աթոռի գերակայությունը: Այդ նպատակով Սիմեոն Երևանցին «Ջամբո»-ում մի ամբողջ գլուխ է հատկացրել մյուս աթոռների նկատմամբ Մայր Աթոռի գերագահության հիմնավորմանը: Նա գրում է՝ «ուրեմն որպէս Քրիստոս ըստ ամենատեսակ բարերարութեանն իշխանութիւն ունի ի վերայ հասարակ մարդկայինս բնութեան, նոյնպէս և երկրորդապէս և յետ Քրիստոսի սուրբն Գրիգոր ըստ բազմատեսակ բարերարութեանն իշխանութիւն ունի ի վերայ ազգիս Հայոց»¹⁹²: Այս տեսանկյունից է բացատրվում «Ջամբո»-ի ընդարձակ

¹⁹¹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 2931, 4479, նույնը՝ Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Ը., Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԱ:

¹⁹² Ջամբո, էջ 51:

անդրադարձն ինչպես Ս. Էջմիածնի պատմությանը, այնպես էլ առաքելական աթոռի հաստատման և հայոց կաթողիկոսների վերաբերյալ տեղեկություններին: Խոսելով Էջմիածնի գերակա դիրքի մասին՝ Սիմեոն Երևանցին ավելի հեռուն է գնում՝ գրելով, որ «զորմէ բացասողն պարտի նախապէս զՀայկազնէութենէն և զՔրիստոսական հաւատոյն իւրմէ բացասել»¹⁹³: Տվյալ հարցի նկատմամբ այդպիսի արմատական մոտեցումը լիովին բնութագրական է «Ջամբո»-ում կաթողիկոսի հռչակած գաղափարախոսությանը:

Պատմական այն ժամանակաշրջանը, երբ ապրել և ստեղծագործել է Սիմեոն Երևանցին լի էր փորձություններով՝ ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ Մայր Աթոռի համար: Պարսից Նադիր շահի սպանությունից հետո պարսկական կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում մեծանում է տեղական մահմեդական տիրակալների դերը: Թեև պարսկական տիրապետության պայմաններում հայ բնակչությունը գտնվում էր ոչ բարվոք վիճակում, այնուհանդերձ՝ այդ երկրում տիրող անիշխանությունը և կենտրոնական իշխանության անկայուն վիճակը կամ գրեթե բացակայությունը էլ ավելի էին ծանրացրել հայության վիճակը:

Նշված պայմանները բնականաբար այս կամ այն չափով անդրադարձել էին նաև եկեղեցական կառույցների և Էջմիածնի կաթողիկոսության վրա: Ստեղծված պայմաններում Էջմիածնի կաթողիկոսությունը դարձել էր պարսկական տեղական իշխանությունների ոտնձգությունների թիրախ, ինչը լիովին արտացոլված է արխիվային մի փաստաթղթում¹⁹⁴: Պարսից Քերիմ խանի (1763-1779) հրովարտակում հաստատվում են Սիմեոն Ա Երևանցու կաթողիկոսական իրավունքները, ինչպես նաև՝ վերահաստատվում են Էջմիածնի մի շարք իրավունքներ: Փաստաթղթում պարսից պաշտոնյաներին ուղղված կարևոր կետերից են՝ ա) հարկային պարտավորությունների համար չհաշվառել Հայոց եկեղեցուն պատկանող գույքը և հողագործական արտադրանքը, բ) ապահովել եկեղեցուն տրվելիք հարկերի գանձումը, գ) Էջմիածնին վերադարձնել այն հողատարածքները, այգիները, ջրաղացները և այլն, որոնք խլվել են և այլն: Տարօինակ չէ, որ, ըստ երևույթին, 14 կետից բաղկացած այս հրամանագրի ոչ բոլոր կետներն են իրագործվել պարսից պաշտոնյաների կողմից, քանի որ, ինչպես

¹⁹³ Ջամբո, էջ 51:

¹⁹⁴ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ չորրորդ, էջ 91:

նշեցինք, պարսկական կենտրոնական իշխանությունների թուլացման պայմաններում, տեղի իշխանավորները հաճախ կամայականորեն էին գործում: Էջմիածնի կաթողիկոսները ձեռքի տակ ունենալով անգամ նման հրովարտականեր՝ ոչ միշտ էին կարողանում գործադրել դրանք:

Վերը նշված հանգամանքներն, անշուշտ, կարևոր դեր են ունեցել «Ջամբո»-ի ստեղծման գործում, որը հեղինակի մտահղացմամբ պետք է հանդիսանար «Հիշատակարան»՝ դառնալով Էջմիածնի աթոռի իրավական և տնտեսական վիճակի շտեմարանը, ինչպես նաև՝ պաշտպաներ Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքները, արտոնությունները և տնտեսական ունեցվածքը:

Հասկանալի է, որ հեղինակը նպատակ ուներ ներկայացնել, հիմնավորել, ամրապնդել Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքները՝ այդ թվում՝ նաև սեփականության, սակայն դա հնարավոր չէր անել միայն պատմական հիշողությամբ կամ ավանդույթի ուժով և այլն էլ՝ մահմեդական տիրակալների մոտ: Ահա սրանով է, որ Էջմիածնի մյուս գահակալներից առանձնանում է Սիմեոն Երևանցին՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով պարսից և օսմանցի տիրակալների կողմից ստացված իրավական փաստաթղթերին, դրանց ամբողջացմանը:

Սիմեոն Երևանցին հստակ ծրագրել և նախապես մշակել է իր աշխատության կառուցվածքը, որի մասին նշում է աշխատության առաջաբանում: Ընդ որում՝ Սիմեոն Երևանցին աշխատանքը չի համարել ավարտված՝ նշելով, որ իր կատարած գործը պահպանելով՝ սերունդները պետք է շարունակեն այն՝ «քանզի անցելոցն անցք՝ խրատք և վարդապետութիւնքն են յետնոց»¹⁹⁵: Այդ մոտեցմամբ էլ նա շարադրել է իր նպատակները, որոնցից բխում են «Ջամբո»-ի կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Այս երկը հայ մատենագրության մեջ հիրավի բացառիկ է: Մեզ ծանոթ է հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ «Ժամանակագրություններ» տարածված ժանրի առավել հայտնի գործերի կառուցվածքը, որոնք հնարավորություն են տվել ժամանակագրությունները լրացնել դարեր շարունակ: Հայ իրականության մեջ այս ժանրի ամենահաջողված գործերից մեկը՝ Սամվել Անեցու XII դարի

¹⁹⁵ Ջամբո, էջ 5:

«Ժամանակագրությունն» է, որը ժամանակագրական աղյուսակի տեսքով է կազմված և լրացվելով հասել է մինչև 1776 թ.-ը¹⁹⁶: Նույն կերպ էլ, սակայն արդեն պատմագրական մտքի իր դարաշրջանի մոտեցմամբ, Սիմեոն Երևանցին մտահղացել է սերունդներին պատգամել նաև իր երկի շարունակականության սկզբունքը՝ այդ նպատակով «Ջամբո»-ում ազատ թողնելով բազմաթիվ էջեր: Ըստ այդմ էլ՝ հեղինակը կազմել է իր մատյանը՝ դնելով հետևյալ խնդիրները. ա) «ի մի բերել, անհետացած և խամրած» թղթերը, «անկանոնները կանոնավորել», «ցաքուցի եղածները ժողովել», որպեսզի դրանք չանհետանան և չկորչեն, բ) «գրի առնել իրենից առաջ տեղի ունեցած կարևոր պատմական իրադարձությունները», գ) պատգամել հետագա սերունդներին՝ «կարդալ, օգտվել և ավելացնել» մատյանը՝ «հիշելով գրքի հեղինակին»¹⁹⁷:

Նշենք, որ մինչև կաթողիկոս դառնալը՝ Սիմեոն Երևանցին արդեն իսկ բուռն գիտամանկավարժական գործունեություն է ծավալել Մադրասում, Էջմիածնում, Կ. Պոլիսում: Դեռևս XVIII դարի կեսերին նա վարել է նաև Էջմիածնի կաթողիկոսների գրագրությունը, ուստի արդեն ինչ-որ չափով ծանոթ է եղել այն փաստագրական նյութին, որը հետագայում պետք է մշակվեր և կանոնակարգվեր նրա կողմից: «Ջամբո»-ի ստեղծման նախադրյալ կարելի է համարել կաթողիկոսական ընտրությունից հետո Սիմեոն Երևանցու կարգադրությամբ հատուկ մատյանների վարումը, որոնցից մեկն էլ նրա «Հիշատակարան»-ն է:

Կաթողիկոս դառնալուց հետո Սիմեոն Երևանցին կարգադրում է վարել մի մատյան, որտեղ ներմուծվում են կաթողիկոսարանի հետ կապված մտից և ելից բոլոր թղթերը, որոշ դեպքերում նաև մանրամասն նկարագրություններով և եղելություններով, որոնք հետագայում հատվածաբար ներմուծվել են «Ջամբո»-ում: Ամեն դեպքում՝ Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ 1763 թ.-ին կաթողիկոս դառնալով «տեսի՝ զի յառաջնոց լուսահոգեաց և երանելեաց Հայրապետացն մերոց ո՛չ ոք էր արարեալ զփոյթ ի գիր արկանել և արձանացուցանել զորպիսութիւնսն սրբոյ Աթոռոյս և զպարագայս սորին», ուստի «զարարեցեալ բարերարութիւնսն և զոսկեփայլ գործսն

¹⁹⁶ Տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն (Աղամից մինչև 1776 թ.-ը), աշխատասիրությամբ՝ Կարեն Մաթետոսյանի, Երևան, 2014:

¹⁹⁷ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո (թարգմանությունը, առաջաբանը, ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և քարտեզները Գ. Մ. Բաղալյանի), Երևան, 2003, էջ 5 (այսուհետև՝ Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո):

նախնեաց երանելեաց»¹⁹⁸: Այդպիսով՝ կարելի է փաստել, որ հեղինակն իր երկի մտահղացումը և իրագործումը սկսել է կաթողիկոս դառնալուց հետո: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ «Ջամբո»-ի մտահղացման սկիզբ կարելի է դիտարկել Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոս ձեռնադրվելը:

Ինչպես գիտենք, «Ջամբո»-ը թվագրված է 1765 թվականով, որը, սակայն, պետք է դիտարկել միայն որպես «Ջամբո»-ի շարադրանքը սկսելու տարեթիվ, քանի որ այն ժամանակի ընթացքում շարունակվել և լրացվել է: Սիմեոն Երևանցու կողմից «Ջամբո»-ը գրելու ժամանակաշրջանի հարցին անդրադարձած Մ. Օրմանյանը ևս տարակուսում է, թե 1765 թվականը «սկզբնաւորութեան, թէ աւարտման թուականն է»¹⁹⁹: Խնդրին անդրադարձած ակադ. Ստ. Մալխասյանցը հակված էր 1765 թ.-ը դիտարկելու միայն «գրքի աշխատանքները սկսելու տարեթիվ»²⁰⁰: 1765 թ.-ը պետք է դիտարկել սոսկ որպես «Ջամբո»-ը կազմելու և ոչ թե ավարտելու թվական, քանի որ ձեռագիրը, թեև ոչ մեծ ծավալով, բայց ակնհայտորեն շարունակվել է լրացվել նաև հետագա տարիներին: Դրանով է պայմանավորված նաև, կարծում ենք, որ Սիմեոն Երևանցին չի իրականացրել իր աշխատության տպագրությունը՝ էջմիածնում իր հիմնադրած տպարանում: Վերլուծելով «Ջամբո»-ի ինքնագիր համարվող Մատենադարանի թիվ 978 ձեռագրում առկա «լրացումները», որոնք թվագրված են հետագա տարիների իրադարձություններով՝ ընդհուպ մինչև 1775 թվականը, բնագրի այլ հատվածների հետ համեմատությամբ՝ մեծամասամբ ակնհայտորեն միևնույն գրչի ձեռքին են պատկանում՝ թե՛ բովանդակային, թե՛ կառուցվածքային նմանություններով: Հետևաբար՝ կարող ենք փաստել, որ «Ջամբո»-ի ստեղծման ժամանակ կարելի է դիտարկել 1765-1775 թվականները:

«Ջամբո»-ի ստեղծման հանգամանքները սերտորեն առնչվում են Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից էջմիածնում արխիվային գործ սկսելու հետ: Այս առիթով ձեռագրում նշվում է, որ ինքը «ի նախնեաց անտի մինչև ցառ մեօք զմնացեալսն և ունեցեալսն... և զայլ պարագայսն մեծաւ տաժանմամբ և բազմաւ

¹⁹⁸ Ջամբո, էջ 2-3:

¹⁹⁹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3501-02:

²⁰⁰ Симеон Ереванци, Джамбр, էջ 383:

աշխատութեամբ» ի մի է բերում, կանոնակարգում և մի տեղ հավաքում²⁰¹: Այս գործը կաթողիկոսից պահանջել է տևական ջանքեր և վերաբերել է ոչ միայն էջմիածնում պահվող փաստաթղթերին, այլև՝ այլ վանքերում գտնվող վավերագրերին, որոնց հայթայթման գործում եղած դժվարությունների մասին Սիմեոն Երևանցին արձանագրել է, որ բազմաթիվ վանքերի «հարկաւոր գրեանքն և դապալայքն ևս իցեն անհետացեալք ի վատութենէ Առաջնորդացն»²⁰²: Այսպիսով, հեղինակն իր առջև խնդիր է դրել հայթայթել էջմիածնի հոգևոր թեմերին պատկանող վանքերի և վանական տնտեսությունների հնարավորինս ամբողջական փաստաթղթերը: Նշենք, որ արխիվային վավերագրերի կանոնակարգման և դասակարգման վերաբերյալ այս տեղեկությունը լիովին հաստատվում է «Ջամբո»-ում տեղ գտած հատկապես օտարալեզու վավերագրերի թվահամարների առկայությամբ: Ըստ այդմ՝ կարելի է եզրակացնել, որ էջմիածնում կազմվել է հատուկ մատյան, որում ըստ թվահամարների գրանցվել են պարսկերեն և օսմաներեն վավերագրերը: «Ջամբո»-ում հիշատակված են նաև վրացերեն լեզվով՝ էջմիածնի սեփականությունը հաստատող փաստաթղթեր, ինչը վկայում է այն մասին, որ գրանցման մատյանում համարակալվել և ներմուծվել են նաև այդ լեզվով գրված վավերագրեր²⁰³: «Ջամբո»-ի ձեռագրում հիշատակված են նաև մեծ թվով հայերեն փաստաթղթեր՝ հիմնականում կալվածագրեր: Հետաքրքիր է, որ «Ջամբո»-ում Սիմեոն Երևանցու կողմից լայնորեն կիրառված պարսկերեն հրովարտակաների թվահամարները բացակայում են, փոխարենն առկա են միայն կետանշաններ²⁰⁴: Դա կարելի է բացատրել նաև նրանով, որ ըստ երևույթին, պարսկերեն վավերագրերի թիվը զգալի է եղել և դրանք պարբերաբար համալրվել են, որի արդյունքում էլ վերջնական ցուցակի կազմումը Սիմեոն Երևանցին հետաձգել է՝ ամեն դեպքում մատյանի թվահամարների համար անհրաժեշտ տեղ ազատ թողնելով ձեռագրում: Վերն ասվածի ապացույց կարելի է համարել որոշ հրովարտականերից հետո «Ջամբո»-ի էջերում եղած դատարկ տեղերը, իսկ պարսից տիրակալներ Ազատ²⁰⁵ և

²⁰¹ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 14ա:

²⁰² Ջամբո, էջ 272:

²⁰³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 356ա-358ա, 510ա:

²⁰⁴ Նույն տեղում, 391ա-423ա:

²⁰⁵ Նույն տեղում, 399ա-422բ:

Քերիմ խաներին²⁰⁶ վերաբերող հրովարտականների համար բնագրում բաց են թողնված բազմաթիվ դատարկ թերթեր: Ինչ վերաբերում է պարսից այլ պաշտոնյաներից՝ մասնավորապես խաներից ստացված թղթերին, ապա «Ջամբո»-ում վերջիններս համարակալված են՝ թվով 25-ը²⁰⁷, նշումով, որ դրանք առկա են «գրանցման մատյանում»:

Այլ է պատկերն օսմաներեն վավերագրերի պարագայում²⁰⁸: Նախ՝ դրանք ևս համարակալված են՝ Ա(1)-ից ԿԲ(62), և (բացառությամբ առաջին 5 հրովարտականների) դրանց համարակալմանը զուգահեռ նշված է դրանց թվահամարը «գրանցման մատյանում», որը համապատասխանում է «Ջամբո»-ում տրված համարներին: Սիմեոն Երևանցին տվյալ վավերագրերը դասակարգել է ըստ ժամանակագրական կարգի՝ տալով փաստաթղթերի հակիրճ բովանդակությունը և դրանք համապատասխանաբար «Ջամբո»-ում գործածելով՝ միաժամանակ կազմել է գրանցման մատյան:

Ինչպես նշվեց՝ «Ջամբո» մատյանը գրվել է այնպիսի կառուցվածքով, որ գրեթե ցանկացած գլխից և ենթագլխից առաջ և հետո թողնված է ազատ տեղ՝ հետագա լրացումների համար: Թեև Սիմեոն Երևանցին գրում է, որ լրացումներ կատարելու գործն ինքը պատգամում է հետագա սերունդներին՝ այդուհանդերձ բնագրի ուսումնասիրությունն ակնհայտ է դարձնում այն, որ այս «համակարգը» մեծապես գործել է հենց հեղինակի կենդանության օրոք: Նախ՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին նվիրված հատվածում դեպքերի նկարագրությունը հասնում է մինչև 1775 թ.-ը²⁰⁹: «Ջամբո»-ի 13-րդ գլխում, որտեղ ներկայացված են Էջմիածնի մուքատու գյուղերը, բնագրում նկատելի են տարբերակվող լրացումներ: Հիմնական բնագրում և հավելումներում, որոնք վերաբերում են մասնավորապես՝ Մաստարա²¹⁰, Քիրաշլու²¹¹, Մուղնի²¹², Եղվարդ²¹³, Աշտարակ²¹⁴ և Աղավնատուն²¹⁵ գյուղերին, դեպքերի

²⁰⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 423բ-424բ:

²⁰⁷ Նույն տեղում, 425ա-428բ:

²⁰⁸ Նույն տեղում, 433ա-437ա:

²⁰⁹ Տե՛ս Ջամբո, էջ 44:

²¹⁰ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 210բ:

²¹¹ Նույն տեղում, 213բ:

²¹² Նույն տեղում, 215բ:

²¹³ Նույն տեղում, 228բ:

²¹⁴ Նույն տեղում, 253ա:

²¹⁵ Նույն տեղում, 254ա:

նկարագրությունը հասնում է մինչև 1768 թ.-ը: Պետք է ենթադրել, որ հեղինակն այս գլխում Էջմիածնի գյուղերի պատմությունը լրացրել է պարբերաբար՝ ըստ նոր տեղեկությունների հայթայթման: Դրանով կարելի է նաև բացատրել որոշ բնակավայրերի համար հատկացված դատարկ էջերի առկայությունը: Ինքնագիր ձեռագրում առկա են միայն դրանց վերնագրերը:

Այն, որ «Ջամբռ»-ը գրելու ժամանակագրական սահմանները լիովին տարբերվում են անկախ գլուխների հաջորդականությունից՝ ակնհայտ երևում է 14-րդ գլխի շարադրանքից: Այս գլխում Սիմեոն Երևանցին ներկայացնում է Էջմիածնի մաղաֆության²¹⁶ հարկատվությունից ազատ լինելու իրավունքը և նշում. «Յորմէ հետէ մինչև ցայսօր, որ եմք ի ՌՄԺԶ (1767) թուոջն մերում, ոչ եմք տուեալ զայն տասն և եօթն թումանն... արդ ի ներկայումս՝ յորում գրեմք զայս յիշատակագիրս, այսպես է կացութիւն և տուրքն սրբոյ Աթոռոյս»²¹⁷: Փաստորեն՝ հեղինակը 14-րդ գլուխը շարադրել է միայն հայոց 1216, այսինքն՝ 1767 թ.-ին:

«Ջամբռ»-ի 15-րդ գլխում, որտեղ խոսք է գնում Էջմիածնին պատկանող դաշտերի, վարելահողերի և արոտավայրերի մասին, հեղինակը խոսելով Երևանի Հուսեին Ալի (1762-1783) խանի կողմից թյուրքական քյոլանի ցեղն Էջմիածնի մոտակայքում բնակեցնելու մասին նշում է, որ դա տեղի է ունեցնել հայոց 1216, այսինքն՝ 1767 թ.-ին²¹⁸: Այս հատվածն ամբողջությամբ և ակնհայտորեն առանձնանում է բնագրից. այն լրացում է: Միևնույն գլխում՝ մեկ այլ տեղ Սիմեոն Երևանցին գրում է՝ «եղև այս ի ՌՄԺԷ (1768) թուոջն մերում»²¹⁹, գլխի վերջում՝ «Քիւլթափայ գեօղս այս առաք մեք իւրովք սահմանօքն, ի ՌՄԺԸ (1769) թուոջն մերում»²²⁰: Փաստորեն՝ տվյալ գլուխը լրացվել է մինչև 1767-1769 թթ.:

«Ջամբռ»-ի 16-րդ գլուխը, որտեղ ներկայացված են Էջմիածնին պատկանող այգիները, պարտեզները և այլն, Սիմեոն Երևանցու կողմից հիշատակություն կա այն մասին, որ ինքը «զայս այգիս յետոյ ի մեր ՌՄԺԵ (1766) թուոջն, և Տաճկի ՌՃՀԹ (1179) թուոջն մեք առաք ի Ղևոնդենց... որոյ երկու ղաբալայ գոյ, մին հայերեն ի ՌՄԺԵ (1766)

²¹⁶ Հարկային իմունիտետ, ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից:

²¹⁷ Ջամբռ, էջ 150-151:

²¹⁸ Նույն տեղում, էջ 158:

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 162:

²²⁰ Նույն տեղում, էջ 164:

թուղն գրեցեալ...»²²¹: Բնագրում այս հատվածը որևէ կերպ չի առանձնանում հիմնական տեքստից, հետևաբար՝ պետք է ենթադրել, որ տվյալ գլուխը շարադրվել է 1766 թ.-ից միայն, առավել ևս, որ առկա է ևս երկու այլ հիշատակություն 1767 թ.-ով՝ «և զտաճիկն ի գեղէս և ի տառուղայութենէ հանեալ վարեցաք. Ի ՌՄԺԶ (1767) թուղն մերում»²²² և գլխի վերջում՝ «դարձեալ ի մերումս ժամանակի, ի ՌՄԺԶ (1767) թուղն մերում...»²²³:

«Ջամբո»-ի հետագա լրացումների մի հետաքրքիր օրինակ է 17-րդ գլխում հիշատակվող շինության և ջրաղացի փաստը: Բնագրում կարդում ենք. «Բ արարաք ի ՌՄԺԲ (1803) թուղս»²²⁴: Այն, որ գիրը տարբերվում է բնագրի այլ հատվածներից՝ ակնհայտ է: Այդպիսով՝ ստացվում է հիշատակություն 1803 թ.-ով: Հիմնվելով այս գլխում 1766 թ. հիշատակվող «յետոյ ի ՌՄԺԵ (1766) թուղս մերում՝ մեք վերստին շինեցաք, որ է մեկ տուն...»²²⁵ և 1767 թ.-ին՝ «ի մեր ժամանակս, վերստին ի փայտից շինեցաք ի ՌՄԺԶ (1767) թուղն մերում» և այլ հիշատակությունների վրա՝ հակված ենք այս գլխի շարադրանքը «Ջամբո»-ում ևս թվագրելու 1767 թ.-ով, այսինքն՝ այստեղ հավանաբար գործ ունենք հետագա լրացման հետ:

«Ջամբո»-ի 18-րդ գլուխում հանդիպում ենք մի շարք հիշատակությունների՝ թվագրված 1766²²⁶ և 1768²²⁷ թթ.-ով: Տեքստում այդ հատվածը որևէ կերպ չի առանձնանում հիմնական բնագրից ու թեև առկա են բազմաթիվ դատարկ էջեր լրացումների համար՝ այդուհանդերձ ենթադրելի է, որ այս գլուխը ևս հեղինակը շարադրել է նշված թվականներին: «Ջամբո»-ի 19-րդ գլխում նույնպես կա տեղեկություն այն մասին, որ՝ «... գործեցալ այս ի թուղն մերում՝ ի ՌՄԺԶ (1767)»²²⁸:

«Ջամբո»-ի հաջորդ գլուխներում, որոնք վերաբերում են պարսից շահերի, խաների, օսմանյան սուլթանների, փաշաների և այլ պաշտոնյաներից ստացված գրություններին և էջմիածնի կալվածագրերին, առկա են մի շարք հրամանագրեր և

²²¹ ՄՄ, ձեռ. հմր 978, 286ա:

²²² Ջամբո, էջ 169:

²²³ ՄՄ, ձեռ. հմր 978, 306ա:

²²⁴ Նույն տեղում, 308ա:

²²⁵ Նույն տեղում, 308բ:

²²⁶ Նույն տեղում, 336ա:

²²⁷ Նույն տեղում, 337ա, 338ա:

²²⁸ Նույն տեղում, 345բ:

կալվածագրեր, օրինակ՝ Երևանի Հուսեյն Ալի խանից ստացված մի փաստաթուղթ, Ախալցխային վերաբերող Օսմանյան Մուստաֆա III սուլթանի հրամանագիր և այլն, թվագրվում են 1766-69 թվականներին:

Հիմք ընդունելով վերոնշյալը՝ կարծում ենք, որ, ամենայն հավանականությամբ, «Ջամբո»-ը 1765 թ.-ի դրությամբ լրացված է եղել միայն առաջին 12 գլուխներով, որոնք վերաբերում են Սուրբ Աթոռի, հայոց կաթողիկոսների և կաթողիկոսությունների պատմությանը: Մյուս գլուխները, որոնք առավելապես պարունակում են վիճակագրական և փաստագրական նյութ, շատ հնարավոր է, որ ներմուծվել են ժամանակի ընթացքում, դատելով տվյալ գլուխներում նշված թվականներից: Հետևաբար՝ աշխատությունը շարունակվել է լրացվել, մասնավորապես 1766-69 թթ.-ին և ըստ ամենայնի՝ ամենաուշը Սիմեոն Երևանցուն վերաբերող հատվածը՝ 1775 թ.-ին:

Այդպիսով, թեև «Ջամբո»-ը կազմելու տարեթիվ համարվում է 1765 թ.-ը, ինչպես, որ նշված է երկի տիտղոսաթերթում, այդուհանդերձ՝ այն ավարտին է հասցվել միայն՝ 1775 թ.-ին՝ այսինքն հեղինակն աշխատել է շուրջ 10 տարի: Այս իրողությունը լիովին հասկանալի է, եթե հաշվի առնենք այն ահռելի փաստագրական նյութը, որ Սիմեոն Երևանցին հայթայթել և օգտագործել է իր երկում: Ինչպես երևում է ձեռագրից՝ Սիմեոն Երևանցու ժամանակ «Ջամբո»-ում ավելացված բազմաթիվ լրացումները շատ վարպետորեն են կատարվել և գրեթե չեն առանձնանում հիմնական բնագրի տեքստից՝ կազմելով տեքստային և բովանդակային մի ամբողջություն:

Հետագայում, ինչպես նշվեց, «Ջամբո»-ում կատարվել են նաև այլ աննշան մի շարք լրացումներ: Դրանց թվին պետք է դասել Նոր Նախիջևան և Գրիգորիպոլ գաղութների վերաբերյալ տեղեկությունները, որոնք, ինչպես գիտենք, հիմնադրվել են համապատասխանաբար 1779 և 1792 թթ.-ին²²⁹:

Ժամանակագրական առումով հաջորդ լրացումը, որը «Ջամբո»-ի ցանկի կազմումն է, ձեռագրում կատարվել է արդեն 1828 թ.-ին²³⁰:

Ցավալի է, որ Սիմեոն Երևանցու պատգամը՝ շարունակել իր սկսած գործը, չի կատարվել: Նրան հաջորդած կաթողիկոսներն այս կամ այն պատճառներով ոչ միայն

²²⁹ Տե՛ս Բարխուդարյան Վ. Բ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.), Երևան, 1967, էջ 69:

²³⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 588ա, 589ա-592բ:

չկարողացան շարունակել Սիմեոն Ա կաթողիկոսի այսօրինակ գործունեությունը, այլ ըստ երևույթին անուշադրության մատնեցին «Ջամբո»-ի հեղինակի երկարամյա ջանքերը՝ հավաքելու, համակարգելու և որպես էջմիածնի իրավունքներն ապացուցող և հաստատող «Ջամբո»-ի հսկայական փաստագրական նյութը, որն ամբողջովին հիմնված էր էջմիածնի կաթողիկոսարանում պահվող արխիվային վավերագրերի վրա:

1.3 «Ջամբո»-ի աղբյուրները

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը շահեկանորեն առանձնանում է հայ մատենագրական ստեղծագործությունների շարքում: Դա առավելապես պայմանավորված է հեղինակի կողմից այս երկում օգտագործված աղբյուրների բազմազանությամբ՝ ինչպես ծագման, այնպես էլ քանակական և բովանդակային առումով: Ընդհանուր առմամբ՝ պետք է նշել, որ Սիմեոն Երևանցին առաջնային տեղ է հատկացրել վավերագրերին՝ դրանց նկատմամբ ցուցաբերելով որոշակի քննական մոտեցում: Այն, որ հեղինակը տևական ժամանակ է հատկացրել իր աղբյուրների՝ մասնավորապես դիվանական փաստաթղթերի հայտնաբերման և հայթայթման գործին, պարզորոշ երևում է իր իսկ խոսքերից՝ «զորն մեր գիտելով, և զորն աստի և անտի հայցմամբ առ ձեռն բերելով, զորս գիտացաք հաւաստեալ և ունեցաք գրեցաք, իսկ զորս ոչ կարացաք առձեռն բերել, բաց թողաք զտեղիսն»²³¹:

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ի պատմական ժամանակահատվածը բավականին ընդգրկուն է և սկսվում է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման, հայոց պատմության և իր նախորդ կաթողիկոսների գործունեության համառոտ նկարագրությամբ և շարունակվում մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը: Ըստ այդմ՝ Սիմեոն Երևանցու երկի աղբյուրները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ արխիվային վավերագրեր և հայ պատմիչների երկերի:

ա) Հայ պատմիչների երկեր

«Ջամբո»-ում պատմական իրադարձությունները ներկայացնելիս Սիմեոն Երևանցին մեծապես օգտվել է հայ միջնադարյան պատմագրական ժառանգությունից: Որոշ դեպքերում նա հիշատակում է իր կողմից օգտագործած հեղինակներին՝

²³¹ Ջամբո, էջ 272:

նպատակ ունենալով ավելի հավաստի դարձնել իր նկարագրած պատմական եղելությունները: Սիմեոն Երևանցին նպատակ է ունեցնել ցույց տալ հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում Ս. Էջմիածնի առանցքային դերը, նրա գերակայությունը՝ առաջին հերթին հոգևոր մյուս աթոռների նկատմամբ:

Սիմեոն Երևանցին «Ջամբո»-ում պատմական իրադարձությունների տեսանկյունից ամենաընդարձակ անդրադարձը կատարել է Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Հեղինակը մեծապես օգտվել է հայ միջնադարյան պատմիչների գործերից՝ նպատակ ունենալով ներկայացնել որպես Էջմիածնին ենթակա այդ աթոռի ամփոփ, բայց ամբողջական պատմությունը: Գանձասարի կաթողիկոսության պատմությունը շարադրելիս Սիմեոն Երևանցու համար կարևոր սկզբնաղբյուր են հանդիսացել Ագաթանգեղոսի, Մովսես Կաղանկատվացու²³², Անանիա Մոկացու²³³, Ստեփանոս Տարոնեցու²³⁴, Կիրակոս Գանձակեցու²³⁵, Ստեփանոս Օրբելյանի երկերը²³⁶:

Այս մատենագիրների երկերը վկայակոչելով՝ Սիմեոն Երևանցին նպատակ է ունեցել հաստատելու այն, որ հիմնադրումից ի վեր Գանձասարի կաթողիկոսներն ենթակա են եղել Լուսավորիչի աթոռին և նրանք Հայոց կաթողիկոսի կողմից են օծվել:

«Ջամբո»-ում Գանձասարի կաթողիկոսության վաղ շրջանի պատմությանը և առավելապես հոգևոր գործերին անդրադառնալիս Սիմեոն Երևանցին մեծապես օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմություն» երկից: Հեղինակը մանրամասնել է «Հայքում, Վիրքում և Աղվանքում» քաղկեդոնության տարածման, դրա ունեցած հետևանքների և Բյուզանդիայի վարած քաղաքականությունն այդ հարցում:

²³² Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 338-345:

²³³ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոս յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւն արտաքնոյ Սուրբ Լուսաւորիչի աթոռոյն, Մատենագիրք Հայոց, Ժ. հատոր, Ժ. դար, Երևան, 2011, էջ 256-274:

²³⁴ Տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 690 և այլն:

²³⁵ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 192-201:

²³⁶ Տե՛ս Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1861, էջ 200-210 (այսուհետև՝ Պատմութիւն տանն Սիսական):

Մովսես Կաղանկատվացի

«Քառասներորդ երրորդ ամ էր թուականին Հռոմոց, յորժամ լուսաւորեցան Հայք ի հաւաքս, եւ Աղուանից լուսաւորութեանն ՄՀ ամ յառաջ: Յետ ԾԶ ամի լնլոյ հաւաքաւոյն Հայոց յաղագս տիեզերակործան ժողովոյն Քաղկեդոնի եղեւ հանդէս ժողովոց ի ժամանակս Բաբգենայ Հայոց կաթողիկոսի: Յոյնք եւ ամենայն Իտալիա, Հայք եւ Աղուանք եւ Վիրք միաբանեալ նզովեցին զչարափառ ժողովն

Քաղկեդոնի եւ զտոմարն Լեւոնի հրամանաւ բարեպաշտ թագաւորացն Հռոմոց՝ Զենոնի եւ Անաստասայ»²³⁷:

Սիմեոն Երևանցու համար տվյալ ժամանակաշրջանի հայ-վրացական եկեղեցական հարաբերություններին վերաբերող կարևոր սկզբնաղբյուր է ծառայել նաև Ուխատնես եպիսկոպոսի «Պատմություն Հայոց»-ը²³⁹, որից օգտվելով շարադրել է Հայոց եկեղեցուց վրաց եկեղեցու անջատումը, վերջինիս կողմից քաղկեդոնության ընդունումը և եկեղեցական այլ հարցեր:

Ուխատնես եպիսկոպոս

«Եւ երթեալ յերկիրն Հռոմոց»²⁴⁰ բնակեցաւ «Քանգի ի ժամանակին յայնմիկ էր անդ ամս հնգեւրասան՝ ի գաւառին՝ որ կոչի առաջնորդ մի Վրաց՝ որ Կիրիոն կոչիր: Կողոնիայ. եւ բնակի անդ ի մեծ Սա նախապէս ի սարկաւագութեան քաղաքագեղն Նիկոպոլիս կոչեցեալ՝ յեզր գնացեալ էր ի Յոյնս ի քաղաքն գետոյն՝ որ կոչի Գայլ: Եւ վարժեալ եւ ուսեալ Կողոնիայ և կենակից լեալ Քաղկեդոնիկ զդպրութիւն նոցա եւ զայլեւս չարարուեստ չերիցու միոյ, յորմէ և դարձեալ էր ի

Սիմեոն Երևանցի

«Արդ յառաջ քան զայս ի թուոջն Փրկչին մերոյ ի չորս հարիւր ութսուն և հնգոջն՝ ի ժամանակս Բաբգէն Կաթողիկոսին մերոյ, և Զենոնի և Անաստասայ Յունաց և Հռովմայեցոց, որոց և հրամանաւ իսկ մեծահանդէս և աշխարհախումբ ժողովով, Յոյնք, Իտալիա, Հայք, Աղուանք և Վիրք միաբանեալք նզովեցին զժողովն Քաղկեդոնի և զպիղծ տոմարն Լևոնի»²³⁸:

Սիմեոն Երևանցի

²³⁷ Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 338-339:

²³⁸ Զամբո, էջ 66:

²³⁹ Տե՛ս Ուխատնես եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 510-521:

²⁴⁰ Այստեղ խոսքը վրաց կաթողիկոս-պատրիարք Կյուրիոն Ա (599-614 կամ 616 թթ.)-ի մասին է:

գիտություն, որով որոշեցաւ ի մէջ: Եւ ելեալ նորին չար աղանդն. Յետոյ եկեալ ի անտի գնաց ի Հայս առ նա ի սուրբ Վաղարշապատ յաւուրս Տեառն Մօսիսի Կաթողիկոսն Հայոց եւ բնակէ առ նա ի Կաթողիկոսին եղև Փակակալ սրբոյ սուրբ Կաթողիկէին, որ ի Դուին քաղաքի, Էջմիածնի»²⁴²:

քանզի յայնմ ժամանակի անդ էր Աթոռ

Հայրապետութեանն Հայոց»²⁴¹:

Վրաց եկեղեցու կողմից քաղկեդոնականություն ընդունելու վերաբերյալ տեղեկություններ կան նաև Ստեփանոս Տարոնեցու մոտ, ինչին, փաստորեն, ծանոթ է եղել Սիմեոն Երևանցին:

Ստեփանոս Տարոնեցի

«Այս Մովսէս զԿւրիոն՝ սրբոյ կաթողիկէի վանացերէց, ձեռնադրէ կաթողիկոս Վրաց, որ մերձ ի վախճանն Մովսէսի յերկուացեալ Կւրիոն յուղղափառ հաւաքոց՝ ընդունի զժողովն Քաղկեդոնի»²⁴³:

Վրաց եկեղեցու անջատումից հետո հայոց կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցու համար կարևոր աղբյուր է ծառայել Անանիա Ա Մոկացի (946-968) կաթողիկոսի թղթերը, մասնավորապես խոսքը «Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից» գործի մասին է²⁴⁴, որտեղ կաթողիկոսը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում իր գործունեության շրջանում Գանձասարի Աթոռի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին: Ըստ այդմ՝

Անանիա Մոկացի

Սիմեոն Երևանցի

«Իսկ իշխանք չի հաւանեալ Գագիկայ՝ «Ապա ի նստիլն Տեառն Անանիայի իրաւապէս ընկալան զհրամանս մեր եւ Հայոց Կաթողիկոսի ի ԳՃՂ թուոջն ընտրեցին զայլ ոմն, զոր կարծէին կալ մերում, գրէ Անանիա առ իշխանս յաշտիճանի հայրապետութեանն տանն Աղուանից, և հրամայէ՝ մի՛ ընդունիլ Աղուանից, Յունան կոչեցեալ, եւ առա- զԳակիկ: Որոց և լուեալ հնազանդեցան և քեցին ըստ արինին ի ձեռնադրութիւն ի ի բաց կացին ի Գակկայ. և ապա

²⁴¹ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, էջ 510-511:

²⁴² Զամբո, էջ 68:

²⁴³ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 690:

²⁴⁴ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, էջ 255-274:

սուրբ աթոռս՝ գալ ի Սուրբ-Գրիգոր»²⁴⁵:

միաբանեալ իսկ առաքեն զՅօնան
եպիսկոպոս ոմն առ Անանիա, զի
ձեռնադրեցէ նոցա Կաթողիկոս. զոր և
արարն իսկ»²⁴⁶:

Ինչպես երևում է՝ Սիմեոն Երևանցին Անանիա Մոկացուց քաղաքելիս զգալի կրճատումներ է արել՝ հիմնականում ներկայացնելով Էջմիածնի կաթողիկոսի կողմից Գանձասարի Աթոռի հնազանդեցման փաստը²⁴⁷:

Նշենք, որ տվյալ իրադարձությունները սերտորեն առնչվել են նաև Սյունյաց հոգևոր թեմին, և պատահական չէ, որ այդ իրադարձություններին անդրադարձ ունի նաև Ստեփանոս Օրբելյանը²⁴⁸, ով ևս Սիմեոն Երևանցու աղբյուրներից մեկն է²⁴⁹:

«Ջամբռ»-ի կարևոր աղբյուրներից է նաև Կիրակոս Գանձակեցու երկը, որի մասին ուղղակիորեն նշում է Սիմեոն Երևանցին՝ «ըստ պատմութեանն Կիրակոս վարդապետին»²⁵⁰: Այս երկից օգտվելիս Սիմեոն Երևանցին կարևոր տեղեկություններ է քաղել, այդուհանդերձ զերծ չմնալով տեղային նշանակության դեպքերի նկարագրությամբ, ինչը որոշ դեպքերում զուրկ է պատմական կարևոր իրադարձություն լինելուց, բայց այդուհանդերձ շատ կարևոր է «Ջամբռ»-ի հեղինակի համար ներկայացնելու այն, որ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում Գանձասարի կաթողիկոսները հաստատվել և օծվել են Ամենայն հայոց կաթողիկոսների կողմից: Նման նկարագրության մի դեպք է Գագիկ Բ (Գրիգորիս, 1139)-ի աթոռակալման մանրամասների հաղորդումը.

Կիրակոս Գանձակեցի

Սիմեոն Երևանցի

«Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթո- «Եւ ի ԻԳ յամի Կաթողիկոսութեանն
ղիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գէորգայ, սորին»²⁵² (որ էր թուականն մեր ՇՁԸ) ապա
թոռն Կարապետին, զոր սնուցին և պատանի մի էր յԱղուանս, որոյ անունն էր

²⁴⁵ Անանիա Մոկացի, էջ 260:

²⁴⁶ Ջամբռ, էջ 73:

²⁴⁷ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, էջ 273, Ջամբռ, էջ 74:

²⁴⁸ Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 209:

²⁴⁹ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 200-210:

²⁵⁰ Ջամբռ, էջ 77:

²⁵² Այստեղ խոսքը Հռոմկայում նստող Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղա (1173–1193)-ի մասին է:

ուսուցին. և իբրև ի չափ հասամանուն, Գալիկ յազգէ Կաթողիկոսացն, որոյ ի ապա գրեն թուղթ մաղթանաց Գրիգոր չափ հասանիլն, գրեն երկիրն Աղուանից վարդապետն՝ որդին Թոքակերի, և զթուղթս մաղթանաց ի Հռոմկլայն առ մեծ Դաւիթ՝ որդի Ալաւկայ, և այլ աշխարհն Կաթողիկոսն Հայոց Տէր Գրիգոր, և ընդ Աղուանից, առ մեծ հայրապետն հայոց թղթոյն առաքեն զաբեղայ մի, զի Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր նա ձեռնադրեսցէ զնա Եպիսկոպոս, և ընդ ի կողմանս Արևմտից: Եւ այր մի ընդ նմա զայլսևս Եպիսկոպոս եղեալ թղթոյն առաքեցին, զի ձեռնադրեսցէ զնա առաքեսցէ յԱղուանս, զի եղեալ Եպիսկոպոս, առաքեսցէ և ինքն Եպիսկոպոս մի յիւրոցն, և տացէ հրաման Աղուանից, զի մի՛ մնասցէ երկիրն իւրեանց ձեռնադրել զմանունն Գագիկ յաթոռն թարց Կաթողիկոսի: Որոց աղաչանացն Աղուանից, զի մի՛ անառաջնորդ կորիցէ լուեալ մեծին Գրիգորի, ձեռնադրէ աշխարհն: զառաքեալն նոցա Եպիսկոպոս, և

Իսկ հայրապետն ձեռնադրեաց հրամայէ Կարնոյ Սահակ Եպիսկոպոսին, զառաքեալն, հրաման ետ և Եպիսկոպոսին ընդ որում՝ ելեալ գան յԱղուանս ի Կարնոյ՝ գնալ յաշխարհն Աղուանից և Գանձակ, և անդ ժողովեալ և զայլս ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից: Եպիսկոպոսունս ձեռնադրեն զԳալիկն

Ապա եկեալ Եպիսկոպոսին Կարնոյ Կաթողիկոս ըստ հրամանի Տեառն Սահակայ և միւս Եպիսկոպոսն, ձեռնադրեն այլ ևս Եպիսկոպոսս երկուրասան՝ Գրիգորիս ըստ անուան Գրիգորիսի ըստ հրամանի գրոց, և ապա ձեռնադրեցին զԳագիկն կաթողիկոս, և անուանեցին Գրիգորէս՝ ըստ անուան կաթողիկոսին Հայոց»²⁵¹:

XII դարում հայոց կաթողիկոսության երկապառակության, տարբեր վայրերում կաթողիկոսների հաստատման և ընդհանուր առմամբ Մայր Աթոռի անմխիթար վիճակի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին տեղեկություն է քաղել Մատթեոս Ուռհայեցու

²⁵¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 199-200:

²⁵³ Զամբո, էջ 76-77:

երկից²⁵⁴: Նույն ժամանակաշրջանի Գանձասարի կաթողիկոսության գործերի վերաբերյալ ևս Սիմեոն Երևանցին տեղ-տեղ բառացիորեն քաղագրել է Ուռհայեցուց՝

Մատթեոս Ուռհայեցի

«Յայսմ ամի մեռաւ կաթողիկոսն Աղուանից Տէր Ստեփաննոս. և կաթողիկոսն Հայոց Տէր Բարսեղ առաքեաց զեպիսկոպոսն ի Հայոց և արար ժողովս լոց երկրորդի Տեառն Ստեփաննոսի զեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին. և ձեռնադրեցին զեղբայր Տէր Ստեփաննոսին յաթոռն տանն Աղուանից ի քաղաքն, առաքեաց ի յԱղուանսն, գնացեալ անդ որ ասի Գանձակ. զոր և յեփոյ անարժան ըստ հրամանը նորին զժողովս արարեալ՝ գտին զնա աթոռոյ հայրապետութեանն, ձեռնադրեցին Կաթողիկոս Աղուանից ընդ բանադրանօք փակեաց զնա Տէր զեղբայր Տեառն Ստեփաննոսի: Որոյ և Բարսեղն կաթողիկոսութեան Հայոց, և յեփոյ անարժան երևեալ կոչմանն, լուծանի յաթոռոյ և ի պատուոյ հայրապետութեանն արտաքս ընկեցին զնա. զայս Բարսղէ Կաթողիկոսէն Հայոց»²⁵⁶: արարին վասն խոփոր վարուց իւրոց»²⁵⁵:

Սիմեոն Երևանցի

«... ի ՇԾԲ թուոջն մերում, ի յաւուրս վերոյիշեալ Տեառն Բարսղի Կաթողիկոսին մերոյ, ի վախճանիլ վերոյիշեցեալսկոպոս ի Հայոց և արար ժողովս լոց երկրորդի Տեառն Ստեփաննոսի զեպիսկոպոսունս Աղուանից, Բարսեղ Կաթողիկոսն մեր զեպիսկոպոսս սին յաթոռն տանն Աղուանից ի քաղաքն, առաքեաց ի յԱղուանսն, գնացեալ անդ որ ասի Գանձակ. զոր և յեփոյ անարժան ըստ հրամանը նորին զժողովս արարեալ՝ գտին զնա աթոռոյ հայրապետութեանն, ձեռնադրեցին Կաթողիկոս Աղուանից ընդ բանադրանօք փակեաց զնա Տէր զեղբայր Տեառն Ստեփաննոսի: Որոյ և Բարսեղն կաթողիկոսութեան Հայոց, և յեփոյ անարժան երևեալ կոչմանն, լուծանի յաթոռոյ և ի պատուոյ հայրապետութեանն ի կարգէն և ընդ բանիւք լինի ի նոյնոյ թեանն արտաքս ընկեցին զնա. զայս Բարսղէ Կաթողիկոսէն Հայոց»²⁵⁶:

«Ջամբո»-ի աղբյուրներից է նաև Թովմա Մեծոփացու «Պատմագրությունը»: Էջմիածնի աթոռի բարձիթողի վիճակի, 1441 թ.-ին Էջմիածնում կաթողիկոսարանը վերահաստատելու, երկրում տիրող դժնդակ պայմանների, եկեղեցական այլ գործերի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին օգտվել է Թովմա Մեծոփեցու երկից²⁵⁷:

«Ջամբո»-ի առաջին երկու գլուխները նվիրված են հայոց կաթողիկոսների գործունեությանը՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչից, իսկ Մայր Աթոռի հիմնումը «Ջամբո»-ը նշում է 305 թվականին²⁵⁸: Սիմեոն Երևանցու անդրադարձը հայ կաթողիկոսների գործունեությանը մինչև XVII դ. առաջին կեսը չափազանց հակիրճ է, իսկ որոշ դեպքերում՝ հեղինակը բավարարվել է բացառապես նրանց անունները թվարկելով և

²⁵⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Բ. Տպագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 229:

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 295:

²⁵⁶ Ջամբո, էջ 76:

²⁵⁷ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999:

²⁵⁸ Տե՛ս Ջամբո, էջ 6:

գահակալման թվականները նշելով: Այս հատվածում Սիմեոն Երևանցին իր օգտագործած աղբյուրները չի նշում, երկու անգամ բավարարվում է «համաձայն բոլոր ճշմարիտ պատմագիրների» արտահայտությամբ²⁵⁹: Այս հատվածը շատ հպանցիկ մի շարադրանք է:

Սիմեոն Երևանցին Էջմիածնի կաթողիկոսների գործունեությանը վերաբերող մանրամասներ է սկսում հաղորդել XVII դարի առաջին կեսից սկսած՝ հիմնական աղբյուր ունենալով Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ը²⁶⁰: Մովսես Գ Տաթևացու (1629–1632) գահակալմանն անդրադառնալով նա գրում է, որ «գրեթե զկնի Լուսավորչին մերոյ և թոռանց նորին և թարգմանչացն մերոց, յայլոց Հայրապետացն ո՛չ որքն եղև երախտաւոր և բարերար սրբոյ Աթոռոյս և Ազգիս մերոյ սորին»²⁶¹: Քիչ հետո Սիմեոն Երևանցին պարզաբանում է կաթողիկոսին տրված այդ գնահատականի պատճառները: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում էր Մովսես Տաթևացու օրոք պարսից թագավորների կողմից ծանր հարկատվության՝ 100 թուման գումարի չափով մաղափության հարկի և այլ պարտքերի վերացմանը: Մովսես Տաթևացու գործունեությունը շարադրելիս հեղինակը մեծապես օգտվել է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն»-ից: Իսկ Էջմիածնի վճարելիք հարկի վերացման գործում Մովսես Տաթևացու հաղթահարած դժվարությունները և այլ մանրամասներ Սիմեոն Երևանցին պարզապես բաց է թողել՝ փոխարենը մանրամասնելով, թե այդ հարկի գանձումն իրականում Էջմիածնի վրա որքան թանկ էր նստում:

Առաքել Դավրիժեցի

«... մեռաւ թագաւորն Պարսից Շահաբաս՝ որ զհարիւր թուման մուղա- դայն եղեալ էր ի վերա կաթողիկոսացն, և փոխանակ Շահաբասին թագաւորեաց թոռն նորին Շահսէֆի»²⁶²:

Սիմեոն Երևանցի

«Եւ ի մեռանել Շահ-Աբասին առաջնոյ, ի նստիլ թոռան նորին Շահ-Սէֆուն»²⁶⁴:
«Արդ այս երանելիս Մօսէս նախա- պէս երարծ յԱթոռոյս զհարիւր թուման

²⁵⁹ Տե՛ս Զամբո, էջ 8:

²⁶⁰ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանլարյանի, Երևան, 1990:

²⁶¹ Զամբո, էջ 21:

²⁶² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 207-208:

²⁶⁴ Զամբո, էջ 21:

«Յայնժամ Մովսէս վարդապետն մովսաթայն որ յառաջնոց իբր հարկ էր անապա-րեալ եհաս ի Սպահան և մնացեալ ի վերայ սրբոյ Աթոռոյս յամի միջնորդու-թեամբ խօջայ Նազարիս յամի տալ արքունեաց: Զայս մի թեթև և բազում գանձս ծախսեալ, և յոգնակի փոքր ինչ կարծիցես, զի ըստ անուանն աշխատութիւնս կրեալ, հազիւ թէ թէպէտ հարիւր յիշիւր, սակայն ի տալն կարացին բառնալ զհար-իւր թուման հազարիւք ոչ վճարիւր, և մանաւանդ նորն մուղադայն, որ ծանր բեռն ան-կաւ ի վերայ զհնովն անցեալ գոլով՝ դիզացեալ կայր ի կաթողիկոսարանին՝ զի Շահսէֆին վերայ սրբոյ Աթոռոյս»²⁶⁵:
հրամայեաց և զիր ետ թէ՛ ան-ցայ ի հարիւր թուման մուղադայէն»²⁶³:

Պարսից շահի՝ Էջմիածնի կաթողիկոսության համար չափազանց կարևոր տնտեսական նշանակություն ունեցող այս հրովարտակը²⁶⁶ Սիմեոն Երևանցին ունեցել է իր ձեռքի տակ, հետևաբար՝ Առաքել Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունները հեղինակը հնարավորություն է ունեցել նաև ստուգել գրավոր փաստաթղթի միջոցով:

Մովսէս Տաթևացու շինարարական գործունեության հակիրճ նկարագրությունը «Ջամբո»-ում ևս նույնական է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» համապատասխան հատվածի շարադրանքին²⁶⁷:

Մովսէս Սյունեցուն հաջորդած Փիլիպոս Աղբակեցու գործունեությունը ևս «Ջամբո»-ում ներկայացված է Առաքել Դավրիժեցու երկի հիման վրա: Այդպիսով՝ նշենք, որ Սիմեոն Երևանցին ընդարձակ քաղազրել է այդ հեղինակից՝ սկսած Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցուց (1576–1590)²⁶⁸ մինչև Փիլիպոս Աղբակեցին ներառյալ:

Հայոց կաթողիկոսների գործունեությանը վերաբերող տեղեկություններ Սիմեոն Երևանցին քաղել է Զաքարիա Քանաքեղցու «Պատմութիւն»-ից²⁶⁹: Այսպես, նա քաղազրել է օրինակ՝ Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի վերաբերյալ՝

²⁶³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 208:

²⁶⁵ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 21ա:

²⁶⁶ Ջամբո, էջ 211, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ, էջ 104-106, վավ. 19:

²⁶⁷ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 251-254:

²⁶⁸ Ինչպես Առաքել Դավրիժեցու, այնպես էլ Սիմեոն Երևանցու մոտ նշված է՝ «Տէր Առաքեալ» կաթողիկոսը:

²⁶⁹ Տե՛ս Զաքարիա Քանաքեղցի, Պատմութիւն, Կոնդակ սուրբ Ուխտին Յօհաննու վանից, աշխատասիրությամբ Արմեն Վիրաբյանի, խմբագրությամբ Արտակ Մաղալյանի, Երևան, 2015:

Զաքարիա Քանաքեռցի

«Եւ նա այնուհետեւ սկիզբն արար
բարեգործութեան և բազմացոյց զմիա-
բանս Սուրբ Աթոռոյն: Աւարտեաց և
զշինութիւն զանգակատանն»²⁷⁰:

Սիմեոն Երևանցի

«Որ և սա էր այր հոգեւրնկալ և
առաքինի, իմաստուն և հանճարեղ, հեզ և
երկայնամիտ. որ ի նստելն իսկոյն կատա-
րեաց զմնացորդ մեծի զանգակատանն
սրբոյ տաճարիս»²⁷¹:

Ինչպես երևում է՝ Սիմեոն Երևանցին «Ջամբռ»-ում լրացրել է Զաքարիա Քանաքեռցու հաղորդումները Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի շինարարական գործունեության վերաբերյալ:

Զաքարիա Քանաքեռցի

«Այլ ի ներքոյ երկրի նաղմ արա-
րեալ ի Բ(2) տեղուջէ հանեալ ջուր՝ մինն
հեռի ի գեղջէն էջմիածնայ՝ տարեալ յան-
դաստանս ի յոռոգանել զարտորայսն: Եւ
մինն բերեալ ի գիւղն, զի ի ծմերանի արբ-
ցեն անասունք: Եւ ի վերայ այսմ ջրոյ շի-
նեաց ջրաղացս և բրնձահանս. և արար
ծով և ելից ձկամբ»²⁷²:

Սիմեոն Երևանցի

«Այլ և եհան զջուրս երկուս (որ քան-
քան ասի) ի ներքոյ երկրի, ի միջոյ
արևմտից և հիւսիսոյ ի գետոյն կուսէ, զմին
հանեալ ի վայր կոյս գեղջ մերոյ, որով ոռո-
գին արտորայք բազումք, ուր և շինեաց
զփոքր ծովակս, ընդ որով և կազմեաց
զջրաղացս և զդիհնկս»²⁷³:

Զաքարիա Քանաքեռցու երկից գրեթե նույնական քաղաքություն է Եղիազար Ա Այնթապցի կաթողիկոսին վերաբերող հատվածը՝

Զաքարիա Քանաքեռցի

«Սա էր այր ճոռոմաբան և ճարտար,
բախտաւոր և պնդերես, արենախօս: Սա
յորժամ նստաւ կաթուղիկոս, եկին յամե-
նայն կողմանց՝ ի հնազանդութիւն սմա:

Սիմեոն Երևանցի

«Սա էր այր ճարտարաբան և
ճոռոմախօս, յաջողակ և ահաւոր, յորմէ
ամենեքեան երկնչէին թե՛ մերայինք և թե՛
այլայինք:

Սա արար շինուածս ի Սուրբ Հռիփ-

Նոյնպէս արար և ի սուրբն Հռիփ-

²⁷⁰ Զաքարիա Քանաքեռցի, էջ 124:

²⁷¹ Զամբռ, էջ 24:

²⁷² Զաքարիա Քանաքեռցի, էջ 125:

²⁷³ Զամբռ, էջ 24:

սիմայն՝ տունս գեղեցկաշէն, հրուանդանս սիմէի. և Գայանէի զպարիսպն պատեաց, և հովանոցս, և հաստապտեաց միաբանս: զգաւիթսն շինեաց ի հիմանէ, և զխուցս Նոյնպէս և ի Սուրբ Մայրն Գայանէ շրջաբազումս ի բնակութիւն միաբանից պատեալ պարսպեաց»²⁷⁴: տեղւոյն»²⁷⁵:

Պետք է նշել, որ Զաքարիա Քանաքեոցու երկը Սիմեոն Երևանցու կողմից օգտագործվել է մեծապես կաթողիկոսների տնտեսական և շինարարական գործունեությունը ներկայացնելու նպատակով:

Այդպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ Սիմեոն Երևանցին իր «Ջամբո»-ը շարադրելիս քաջաճանոթ է եղել և մեծապես օգտվել է հայ միջնադարյան պատմագրական բազմաթիվ երկերից: Սիմեոն Երևանցին համադրել է հայ պատմիչների գործերը, աշխատել է գտնել և նշել թվականներ, եթե անգամ դրանք առկա չեն իր օգտագործած աղբյուրներում, որոշ դեպքերում էլ քաղազրել է առանձին հատվածներ՝ նպատակ ունենալով, ըստ երևույթին, պահպանել տեքստի շարունակականությունը:

բ) Արխիվային վավերագրեր

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը հիրավի կարելի է բնութագրել որպես «արխիվային վավերագրերի շտեմարան»: Այն, որ հեղինակն իր առջև խնդիր է դրել հայթայթել, համախմբել և կանոնակարգել Էջմիածնին և այլ վանքերին վերաբերող բազմաթիվ հրովարտականեր, հրամանագրեր, կալվածագրեր, այլ պաշտոնական թղթեր՝ ինքնին բնորոշում է նրա նպատակադրումը՝ աշխատանքի արժանահավատության ապահովման առումով:

Ավելորդ չենք համարում նաև նշել, որ փաստորեն Սիմեոն Երևանցին Էջմիածնի արխիվում գտնվող կամ պահվող օտարալեզու վավերագրերի առաջին ուսումնասիրողն է:

Սիմեոն Երևանցու համար Էջմիածնի և այլ վանքերի, Մայր Աթոռի սեփականության, կալվածքների և այլ տիրույթների, վանական տնտեսություններին վերաբերող որպես առաջնային աղբյուր են ծառայել արխիվային վավերագրերը: Դրանք պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ օտար տիրապետողներից

²⁷⁴ Զաքարիա Քանաքեոցի, էջ 151:

²⁷⁵ Զամբո, էջ 25:

ստացած հրովարտականեր, կալվածագրեր ու այլ փաստաթղթեր և հայերեն լեզվով կոնդակներ, կալվածագրեր, գրություններ, հաշիվներ, դիմումներ և այլն: Ինքը՝ Սիմեոն Երևանցին, իր հերթին առանձնացրել՝ դասակարգել է օտարալեզու վավերագրերը՝ շահերից, սուլթաններից, օսմանցի և պարսից պաշտոնյաներից ստացված փաստաթղթեր: Հետաքրքրական է, որ կաթողիկոսն իր հայթայթած վավերագրերի մասին նշում է, որ «թէպետ տուողքն այլազգիք և թշնամիք մերոյս կրօնի, սակայն՝ տուրք և հրամանագիրք նոցին են ըստ աշխարհիս օգտարարք, բուժիչք, և ապահովացուցիչք»²⁷⁶: Սիմեոն Երևանցուն մեծ ջանքերի գնով հաջողվել է ի մի բերել և կանոնակարգել պատմական մի ահռելի ժամանակաշրջանի՝ շուրջ երկու դարերի ընթացքում օտար տիրապետողներից ստացած վավերագրերը: Այսպես՝ Էջմիածնին վերաբերող ամենահին փաստաթուղթը, որ եղել է կաթողիկոսի ձեռքի տակ, Շահ Թահմասպ I-ի (1514-1576) XVI դ. հրովարտակ է²⁷⁷, իսկ վերջինը՝ իր կաթողիկոսության ժամանակաշրջանի փաստաթղթեր: Պատմական ընդգրկուն այդպիսի մեծ ժամանակաշրջանին վերաբերող փաստաթղթերի գործածումը «Ջամբո»-ում, այդուհանդերձ, զերծ չէր կարող մնալ որոշ անճշտություններից և վրիպումներից:

Տվյալ վավերագրերի միայն մի փոքր մասն է այսօր համեմատելի (խոսքը մասնավորապես պարսկերեն լեզվով վավերագրերի մասին է) Մատենադարանում պահվող Կաթողիկոսական դիվանի համապատասխան ֆոնդերի հետ: Հայերեն լեզվով վավերագրերին²⁷⁸, որոնք մասնավորապես կաթողիկոսների կոնդակներ կամ պաշտոնական գրություններ են, բազմիցս հղում է կատարվում «Ջամբո»-ում, սակայն առանց դրանք մանրամասն ներկայացնելու: Հետևաբար՝ աշխատանքի համապատասխան գլուխներում մեր կողմից գտնված առկա վավերագրերը համադրվել են և դրանցով լրացրել ենք «Ջամբո»-ի հաղորդած տեղեկությունները՝ մասնավորապես Գանձասարի կաթողիկոսության հետ հարաբերությունների վերաբերյալ:

«Ջամբո»-ի հեղինակի գործածած օտարալեզու վավերագրերի մի մասն այժմ գտնվում են Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի 1ա, 1բ, 1գ և 1դ

²⁷⁶ Ջամբո, էջ 210:

²⁷⁷ Նույն տեղում:

²⁷⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, 2, 3, 4, 5, 240:

թղթապանակներում: Ընդ որում, եթե պարսկերեն լեզվով վավերագրերը զգալի թիվ են կազմում, ապա օսմաներենով պահպանվել են հատուկներով վավերագրեր, որոնք ևս հաշվի ենք առել մեր աշխատանքի ընթացքում: Սիմեոն Երևանցին, ով «Ջամբո»-ում այդքան մեծ տեղ է հատկացրել այդ վավերագրերին, այդուհանդերձ, մի շարք դեպքերում զերծ չի մնացել ժամանակագրական և բովանդակային անճշտություններից, որոնք քննվել են մեր աշխատանքում և կատարվել են անհրաժեշտ ճշգրտումներ:

Այդպիսով փաստենք, որ «Ջամբո»-ում հիշատակված են զգալի թվով՝ հատկապես օտարալեզու՝ այժմ գոյություն չունեցող վավերագրեր, որոնց վերաբերյալ, փաստորեն, այն բացառիկ աղբյուր է: «Ջամբո»-ում հիշատակվում են նաև որոշ քանակի վրացերեն վավերագրեր: Նշենք նաև, որ Սիմեոն Երևանցին «Ջամբո»-ում հղումներ է կատարել իր կողմից ներկայացված օտարալեզու վավերագրերին, իսկ դրանց ամբողջական ցանկը և հակիրճ բովանդակությունը ներկայացրել է իր երկի համապատասխան գլուխներում:

Արձանագրել է պետք նաև հեղինակի այն մեծ ուշադրությունը, որ նա ցուցաբերել է Էջմիածնի ունեցվածքը հավաստող կալվածագրերին և սեփականագրերին, որոնք վերաբերում են Սուրբ Աթոռի ունեցած այգիներին, ջրաղացներին, մուլքատու գյուղերին և այլն: Տնտեսական բնույթի այս կալվածագրերը ևս «Ջամբո»-ի կարևորագույն աղբյուրներից են, որոնք արժեքավոր իրավական փաստաթղթեր են և որոնց հիման վրա հեղինակը ներկայացրել է Էջմիածնի կաթողիկոսության տնտեսական առավել ընդգրկուն և ընդհանրական պատկերը:

1.4 «Ջամբո»-ի ձեռագրերը, բնագրի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, լեզուն

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը հայ պատմագրություն ժանրի մի յուրօրինակ գործ է, որն աչքի է ընկնում և մյուսներից տարբերվում է բնագրի կառուցվածքային առանձնահատկություններով: Նշենք, որ Մաշտոցյան Մատենադարանում են պահվում «Ջամբո»-ի երկու ինքնագիր համարվող ձեռագիր:

Ստորև ներկայացնում ենք հիմնական ձեռագրի նկարագրությունը, որտեղ անմիջապես աչքի է զարնում մատյանում առկա չգրված էջերի մեծ թիվը:

ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, Էջմիածին, ՌՄԺԴ - 1765

Գրիչ՝ *հեղինակը, թերթ 598: (13ա-590բ թերթերը էջակալուած՝ Ա-ՌԾԾԶ). չգրուած 1ա-12բ, 21բ, 32ա-156ա, 164բ, 179ա-90բ, 193բ-4բ, 196ա -8բ, 205ա-6բ, 208բ-9բ, 21-1ա-2բ, 214աբ, 216ա-7բ, 219ա-20բ, 222ա-3բ, 224բ-5բ, 226բ-7բ, 229աբ, 231ա-3բ, 23-6աբ, 239ա-51բ, 252բ, 253բ, 254բ, 255բ, 256բ, 257բ, 259բ, 269ա-74բ, 284ա, 285ա, 288բ-9ա, 293աբ, 294բ-5բ, 297բ-8ա, 300ա-1ա, 303բ, 305աբ, 306բ-7բ, 309ա, 31-0ա, 311բ, 312բ-3ա, 315ա-27ա, 328ա, 329բ-30բ, 333աբ, 335աբ, 341ա-2բ, 344աբ, 346ա-7բ, 348բ, 350աբ, 351բ, 352բ-3բ, 354բ-5բ, 357աբ, 358բ-90բ, 399ա-422բ, 423բ-4բ, 428ա-31բ, 437բ-82բ, 484բ-89բ, 492բ, 494բ, 497աբ, 498բ, 499բ, 508բ, 510բ-31բ, 534բ-5բ, 538բ, 540աբ, 541բ, 543բ, 544բ, 545բ, 546բ, 547բ, 548բ, 549բ, 552բ, 553բ, 554բ, 558աբ, 559բ, 562ա-88բ, 593բ-8բ: ՊՐԱԿ՝ 1×8+Ա-ԽԹ×12 (ԺԴ 14, ԻԲ 16, ԽԹ 8): ՆԻԽԹ՝ թուղթ, լուսագծերով, թագանշանեւ «I VILLEDARY» լուսադրոշմ-ներով: ՄԵԾՈՒԹԻԻՆ՝ 39,5×26: ԳՐՈՒԹԻԻՆ՝ միասին: ԳԻՐ՝ շղագիր նօսրգրանման: ՏՈՂ՝ 41: ԿԱԶՄ՝ դրոշմազարդ, լուսանցակողերը՝ կարմիր²⁷⁹:*

«Ջամբռ»-ի այս հեղինակային ձեռագիրն աչքի է ընկնում իր կառուցվածքային յուրահատկություններով: Հեղինակը ծրագրել է, որ մատյանը հետագա լրացումներ է ունենալու, այդ նպատակով էլ ձեռագրի կառուցվածքն այնպիսին է, որ հնարավորություն է տալիս կատարել բազմաթիվ հավելումներ, որոնք որևէ կերպ չեն խախտում տեքստի ամբողջականությունը և շարունակականությունը: Ըստ ամենայնի՝ 1765 թ.-ին սկսված այս գործը դեռևս Սիմեոն Երևանցու օրոք շարունակաբար լրացվել է: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «Ջամբռ»-ին զուգահեռ գրի է առնվել նաև Սիմեոն Երևանցու Հիշատակարանը՝ վստահաբար կարող ենք ասել, որ այս երկու գործերը փոխլրացրել են միմյանց: Հետևաբար՝ «Ջամբռ»-ի ինքնագրում առկա են որոշ բովանդակային նմանություններ «Հիշատակարանի» հետ:

Մ. Օրմանյանը, իր ձեռքի տակ ունենալով «Ջամբռ»-ի՝ արդեն հրատարակված օրինակը, վերլուծել է երկի կազմությունը՝ այն բաժանելով երեք հիմնական մասերի՝

²⁷⁹ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, էջ 1555-1560:

«պատմական», «վիճակագրական» և «հասույթների»²⁸⁰: «Ջամբո»-ի կառուցվածքի մասին անդրադարձ կա նաև Լ. Բաբայանի աշխատության մեջ²⁸¹ և հայոց պատմության ակադեմիական նոր հրատարակությունում²⁸²: Սակայն մինչ օրս որևէ անդրադարձ չի կատարվել «Ջամբո»-ի ձեռագրի կառուցվածքային առանձնահատկություններին, ինչը, կարծում ենք, երկի՝ աղբյուրագիտական և պատմական տեսանկյունից արժևորման կարևոր բաղադրիչներից է:

«Ջամբո»-ի բնագիրը բաղկացած է առաջաբանից և 25 գլուխներից: Հեղինակն առաջաբանում ներկայացրել է անցյալի իրողությունների վերաբերյալ իր մտահոգությունները և կաթողիկոս դառնալուց հետո «Ջամբո»-ը գրելուն ձեռնամուխ լինելը: Առաջաբանում հեղինակը ձևակերպել է իր հիմնական խնդիրները, այն է՝ ներկայացնել Սուրբ Աթոռի հիմնադրումը, «որպեսիությունը», պատմությունը, կաթողիկոսների գործերը, նվիրակության խնդիրները, էջմիածնի ունեցվածքը և եկամուտները՝ «իւրաքանչիւր Տաճկական և Հայկական ղաբալայական, 2) վախմնական, 3) վկայական, և վիճունական գրովքն իւրեանց, և թէ ե՞րբ և որո՞ց ձեռօքն»²⁸³: «Ջամբո»-ի առաջին երեք գլուխները նվիրված են Մայր Աթոռի հիմնադրումից մինչև XVII դ.՝ Մովսես Սյունեցի կաթողիկոսի աթոռակալման ժամանակահատվածի հակիրճ պատմությունը: Առաջին գլխում շատ հակիրճ ներկայացված է հայոց պատմությունը՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո: Խոսք է գնում Մայր Աթոռի վիճակի, Բագրատունիների թագավորության, վերջինիս կործանման, սելջուկների արշավանքների և Կիլիկիայում հայկական իշխանության հաստատման և հայրապետական աթոռը Սիս տեղափոխելու, ապա էջմիածին վերադարձնելու մասին:

«Ջամբո»-ի երկրորդ գլխում ներկայացված են առաքյալների գործունեությունը, քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում և հայոց կաթողիկոսների անունները՝ ըստ աթոռակալման տարիների: Կաթողիկոսներին զուգահեռ հեղինակը ներկայացրել է նաև հայրենի պատմության կարևոր դրվագները՝ հայոց թագավորությունները, օտար նվաճողների արշավանքները և Կիլիկիայի հայկական պետության կործանումը՝

²⁸⁰ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3501:

²⁸¹ Տե՛ս Բաբայան Լ. Հ., էջ 201-209:

²⁸² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր III, Գիրք առաջին, էջ 318:

²⁸³ Ջամբո, էջ 3:

թվագրելով այն 1423 թ.-ով, երբ, ըստ «Ջամբռ»-ի, գերի է տարվում Լևոն թագավորը: Կիլիկյան թագավորության կործանմամբ, ըստ «Ջամբռ»-ի հեղինակի, վերջ է դրվում նաև կաթողիկոսությանը, թեև ինքն էլ նշում է, որ Սսում շարունակում էին նստել կաթողիկոսներ, սակայն «աննշանք և անհամբաւք»²⁸⁴:

Երրորդ գլուխում ներկայացված է Սուրբ Աթոռի «վերականգնումը», այն է՝ էջմիածնում հաստատվելը և այն կաթողիկոսների անունները, որոնք գահակալել են մինչև Մովսես Սյունեցին: Պետք է նշել, որ այս առաջին երեք գլուխների աղբյուրագիտական արժեքն այնքան էլ մեծ չէ: Բնականաբար, պատմիչն իր տվյալները քաղագրել է նախորդ շրջանի հայ հեղինակներից: Այն, որ այդ գլուխները զուտ պատմական ակնարկի համար են նախատեսված եղել՝ խոսում է այն փաստը, որ դրանցից հետո «Ջամբռ»-ի բնագրում որևէ ազատ տեղ թողնված չէ, այսինքն՝ չի ենթադրվել կատարել որևէ լրացում:

Չորրորդ գլխում արդեն հեղինակն ավելի մանրամասն է ներկայացնում հայոց կաթողիկոսների գործունեությունը՝ սկսելով Մովսես Սյունեցուց մինչև իր ժամանակը: Այս գլխում ներկայացված կաթողիկոսների գործերը հնարավորություն են տալիս կատարել որոշ պատմական ճշգրտումներ: Մեծ արժեք է ներկայացնում հատկապես Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին նվիրված մասը, որը լի է սկզբնաղբյուրային տեղեկություններով: Ինչպես երևում է ձեռագրից՝ նշված վերջին հատվածի առանձին մասերում առկա են որոշ դատարկ տողեր, հնարավոր է՝ ժամանակի ընթացքում Սիմեոն կաթողիկոսի գործունեությանը վերաբերող լրացումներ կատարելու համար, որոնք սակայն չեն արվել: Սիմեոն Երևանցու գործունեության նկարագրությունից հետո «Ջամբռ»-ում ազատ է թողնված 124 թերթ: Այս մեծ թիվը վկայում է այն մասին, որ ըստ հեղինակի մտահղացման, կաթողիկոսների գործունեությունը ներկայացնող այս ցանկը պետք է շարունակվեր դեռ շատ երկար:

«Ջամբռ»-ի 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ գլուխներում ներկայացված են հոգևոր թեմերը՝ դասակարգված հեղինակի կողմից՝ եկեղեցական, տերունի և այն նվիրական վիճակները, որոնցից էջմիածինը բացի այն, որ երեք տարին մեկ է եկամուտներ ստացել, տարին մեկ էլ ստացել է բնամթերք: «Ջամբռ»-ի հեղինակի կողմից այսպիսի

²⁸⁴ Ջամբռ, էջ 17:

դասակարգումը շատ ուշագրավ է և փաստորեն այն կարելի է դիտարկել որպես էջմիածնի եկամուտների աղբյուրների մի տեղեկատու-շտեմարան, որն օգտակար պետք է լիներ նաև հետագայի համար:

Այսպես՝ 5-րդ գլխում ցույց են տրված Սուրբ Աթոռի այն թեմերը, որտեղից էջմիածինը երեք տարին մեկ ստացել է այլևայլ եկամուտներ: Այդուհանդերձ՝ հակված ենք կարծելու, որ այս ցանկը խիստ թերի է՝ համեմատած Սիմեոն Երևանցու օրոք և ամենայն հավանականությամբ նրա գիտությամբ՝ 1765 թ.-ով թվագրվող, Մատենադարանի թիվ 9120 ձեռագրում առկա նվիրակական վիճակների առավել ամբողջական ցուցակի հետ²⁸⁵: Այդ ցուցակը կազմվել է Երեմիա Օշականցի նոտարի ձեռքով: Ըստ վերջինիս նորահայտ տապանագրի՝ նա եղել է «գրագիր յոյժ վարժ եւ արի, նրբարուեստ ծաղկօղ թղթոցըն վեհի եւ մեծի վեհին Սիմէօնէ»²⁸⁶: «Ջամբո»-ի ձեռագրում դատարկ տեղ է թողնված հետևյալ նվիրակական վիճակների համար²⁸⁷՝ Էրզրում²⁸⁸, Կարս²⁸⁹, Վան²⁹⁰, Դիարբեքիր²⁹¹, Սպահան²⁹², Թավրիզ²⁹³, Նախիջևան²⁹⁴, Երևան²⁹⁵: Այնինչ՝ վերը նշված 9120 թվահամարի ձեռագրում դրանք բոլորը լրացված են բնակավայրերի անուններով: Հետևաբար՝ կարելի է կարծել, որ տվյալ ձեռագրից լրացումներ են նախատեսվել նաև «Ջամբո»-ի համապատասխան էջերում, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով չեն արվել:

6-րդ գլխում ներկայացված են «տերունի» կոչված վիճակները, որոնց թվում են Զմյուռնիայի, Բաղդատի, Բասրայի, Գիլանի շրջակա բնակավայրերում, նաև՝ Վրաց

²⁸⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր 9120, 1ա-5բ:

²⁸⁶ Տապանաքարի արձանագրությունից իմանում ենք, որ Երեմիա եպիսկոպոսը վախճանվել է 1781 թ.-ին՝ Սիմեոն Երևանցու մահվանից ընդամենը մեկ տարի անց. «Ընդ այսու վիմով մարմինն ամփոփի, Երեմիայի եպիսկոպոսի, որ բընիկ տեղեւ էր յՕշականցի, միաբան գահիս եւ այր պիտանի, զի էր գրագիր յոյժ վարժ եւ արի, նրբարուեստ ծաղկօղ թղթոցըն վեհի եւ մեծի վեհին Սիմէօնի, էր ծառայ նաեւ օրինածնի որդի, որում գթասցի փրկիչն ամենի, առնելով արժան տեսոյն իւր բարի տալով ժառանգել ըզկեանսն անձկալի եւ պարակցելով սրբոցն գընդի ի թվին ՌՄԼ. (1781), ի յունիսի ԻԳ. (23)»: Տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 186-187, արձ. 374:

²⁸⁷ Այսուհետ կարդալ՝ «որի հետ են նաև հետևյալները»:

²⁸⁸ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 158ա:

²⁸⁹ Նույն տեղում, 158աբ:

²⁹⁰ Նույն տեղում, 159ա:

²⁹¹ Նույն տեղում, 159ա-բ:

²⁹² Նույն տեղում, 159բ:

²⁹³ Նույն տեղում, 160ա-բ:

²⁹⁴ Նույն տեղում, 160բ, 161ա:

²⁹⁵ Նույն տեղում, 161ա-բ:

երկրում և Ռուսաստանում: Խոսվում է անգամ Չինաստանի և Հնդկաստանի բնակավայրերի մասին: Ձեռագրի տվյալ հատվածում՝ «Այլև ի յերկրոջն Չինու՝ Կանդում»²⁹⁶ Ղասապայն» բառերից հետո այլ գրչի ձեռքով ավելացված է նաև հետևյալ հավելումը. «որ և Մաքաւ»²⁹⁷. Յորս գտանին վաճառականք Հայոց երբեմն. Նա և ի Բթաւիայ և ի Մանիլայ ևս գտանին»²⁹⁸:

7-րդ գլխում արդեն համարակալված և ներկայացված են այն բնակավայրերը կամ շրջանները, որոնցից էջմիածինը տարին մեկ անգամ ստացել է գյուղատնտեսական մթերքներ՝ Բայազետ, Վան, Կարս, Գեղարքունի, Շիրակ, Լոռի, Թիֆլիս, Նախիջևան, Թավրիզ, Գանձակ և այլն:

Այս երեք գլուխներն էլ ունեն սկզբնաղբյուրի նշանակություն և կարևոր լրացում են էջմիածնի նվիրակականության և թեմերի կառուցվածքի ուսումնասիրման համար:

«Ջամբռ»-ի 8-րդ և 9-րդ գլուխները նվիրված են հայոց հոգևոր կենտրոններին, դրանց իրավասության հիմնավորումներին և կաթողիկոսի ընտրության, օծման արարողակարգային մանրամասնություններին: Մասնավորապես ուշագրավ է Սիմեոն Երևանցու դիտարկումը Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռների մասին: Նա նշում է, որ «իսկ Երուսաղեմայն ո՛չ է պատրիարգ և ոչ Առաջնորդ, զի ոչ ունի ինքեան յատուկ Աթոռ, եկեղեցի և վիճակեցեալ ժողովուրդ, և ոչ ինքեան յատուկ Աթոռ, եկեղեցի և վիճակեցեալ ժողովուրդ, և ոչ ինքն իսկ Երուսաղեմ է երկիր և տեղիք Հայոց»²⁹⁹: Նմանատիպ է նաև մոտեցումը Կ. Պոլսի պատրիարքության նկատմամբ. «Այսպես է և ի Կոստանդնուպոլիս, որ ո՛չ է երկիր և քաղաք Հայոց... իսկ ի յետին ժամանակ ի ցան և ցիր լինելն ազգիս, և ոմանց ևս անդր գնալով ի վաճառականութիւն, և ի բազմանալն օր ըստ օրէ, և ի տնաւորիլն իսկ, սկսան և զեկեղեցիս ստանալ յատուկ Հայոց, վասն որոյ և հարկ եղև զի և առաջնորդ մի ևս ունիցին, զոր և ունեցան իսկ հրամանաւ Կաթողիկոսին: Յետ այնորիկ զօրանալ թագաւորութեանն Օսմանցոց, և ի յաճախել իշխանացն և ժողովրդոց մերոց անդ, սկսան ընդվզել և ամբարտաւանիլ յանդր նստող Առաջնորդքն, և թողու զհոգևորն կանոն, և առ յոտն հարկանել զպատին Հայրապետին, հրամանագրով այլազգի

²⁹⁶ Սա հավանաբար Չինաստանի Գուանդուն ծովափնյա շրջանն է:

²⁹⁷ Ըստ երևույթին չինական Մակաո քաղաքն է:

²⁹⁸ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 161բ:

²⁹⁹ Ջամբռ, էջ 55:

թագաւորին նստել ինքնագլուխ՝ կանօնելով և զհարկս տալ յարքունիս յամէ յամ, յորոց և Փաթրիկ անուանել: Ուստի և ի հասարակութենէ գոեհկաց սովորութիւն եղև Պատրիարգ կոչիլ»³⁰⁰: Այդպիսով՝ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, եթէ ոչ գործնականում, ապա այս գրվածքում ոչ միայն չէր ճանաչում տվյալ պատրիարքական աթոռների իրավասությունները, այլև անօրինական էր համարում Կ. Պոլսի կողմից այլ քաղաքներում և վիճակներում հոգևոր առաջնորդներ նշանակելը, քանի որ Երուսաղեմի պատրիարքը չունի «ինքեան յատուկ Աթոռ, Եկեղեցի և վիճակեցեալ ժողովուրդ, և ոչ ինքն իսկ Երուսաղէմ է երկիր և տեղիք Հայոց»³⁰¹, իսկ Կ. Պոլիսը «ո՛չ է երկիր և քաղաք հայոց»³⁰²:

Չափազանց ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում «Ջամբո»-ի 9-րդ գլուխը՝ հայոց կաթողիկոսների վախճանվելու և նոր կաթողիկոսի ընտրության, Էջմիածնի պաշտոնական գրագրության կարգի վերաբերյալ: Այս համատեքստում ուշագրավ է կատարել մի համեմատություն. «Ջամբո»-ում հիշատակվում է այն մասին, որ կաթողիկոսի մահից հետո «գրեցցեն գործակալքն Աթոռոյն ի մօտաւոր քաղաքս և ի վանօրայս Առաջնորդաց երևելեաց, և գլխաւորաց իշխանաց, և հրաւիրեցցեն ի յաթոռն, և ժողովեցցին առաջի սրբոյ Իջման տեղոյն ի յատեան Եկեղեցոյն»³⁰³: Մատենադարանի թիվ 9120 ձեռագրում առկա է հայոց կաթողիկոսի վախճանից հետո մի համախոսական-դիմում, որտեղ փաստորեն հոգևորականներից և իշխաններից բացի նշված է «համայն ժողովրդի» դիմումը՝ նոր կաթողիկոսի ընտրության հարցում. «Եւ զի ոչ կարէաք մեք բանաւոր հօտքս և խորհրդական անդամքս... թարց հովուապետի և գլխոյ և հօր կալ և կեալ... նմին իրի մեք սրբոյ և գերազարդի աթոռոյս բոլոր միաբանքս... մէլիքք, իշխանք, վաճառականք, տանուտեարք և այլ համայն ժողովուրդք խնդրեմք և կամիմք, զի վերոյգրեցեալ հայրն մեր գերիմաստ (տէր Յակոբ) և պատրիարքն Մեծի Պօլսոյ օրինեալ քաղաքին լինիցի մեզ հովիւ հոգևոր և կաթողիկոս Սրբոյ Աթոռոյս և ազգիս մերոյ... իսկ եթէ նա ամենևին հրաժարել հատցէ... յայնժամ երկրորդապէս նոյնական յօժարութեամբ խնդրեմք և կամիմք, զի վերոյգրեցեալ հայրդ մեր տէր (այս այնուն) արքեպիսկոպոսդ և բարեբան վարդապետդ

³⁰⁰ Ջամբո, էջ 56:

³⁰¹ Նույն տեղում, էջ 55:

³⁰² Նույն տեղում, էջ 56:

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 59:

լինիցիս հովուապետ և գլուխ և հայր մեր, նաև ծայրագոյն պատրիարք և հայրապետ և կաթողիկոս Սրբոյ Աթոռոյս Միաձնաիջի և ամենայն ազգիս հայոց...»³⁰⁴: Տվյալ գրությունը թվագրված է 1755 թ.-ով, այսինքն այստեղ խոսքն Ալեքսանդր Բ Բյուզանդացու մահից հետո ստեղծված իրավիճակի մասին է, երբ դիմում է հղվել Կ. Պոլսի Հակոբ Բ Նալյան (1741–48, 1752–64) պատրիարքին, որի արդյունքում էլ կաթողիկոս է ընտրվում Սահակ Ե Ահագինը (1755-1759), որն այդպես էլ չի գալիս Էջմիածին, և որի վերաբերյալ «Ջամբո»-ը ևս մանրամասներ է հաղորդում:

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ի թերևս ամենածավալուն և կարևոր պատմական մասն է կազմում հեղինակի անդրադարձը Գանձասարի, Աղթամարի և Սսի կաթողիկոսություններին: Խոսքը 10, 11 և 12-րդ գլուխների մասին: Պայմանավորված նաև ժամանակի քաղաքական իրողություններով՝ «Ջամբո»-ի հեղինակը մեծ տեղ է հատկացրել հատկապես Գանձասարի կաթողիկոսության հետ փոխհարաբերություններին: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ Սիմեոն Երևանցին մի ամբողջ պատմական շրջայց է անցկացնում՝ ներկայացնելով Գանձասարի կաթողիկոսության հիմնադրման և պատմության ընթացքը՝ մինչև իր օրերը: Ժամանակագրական առումով այդ հսկայական պատմական նյութը ներկայացնելիս հեղինակն օգտվել է հայ բազմաթիվ պատմիչների գործերից՝ կատարելով ընդարձակ քաղաքումներ և այդ երկերի համադրումներ: Արդյունքում՝ ստացվել է հայկական բազմաթիվ աղբյուրների հիման վրա Գանձասարի կաթողիկոսության պատմության քննություն: Առավել արժեքավոր պետք է համարել XVII- XVIII դդ. իրադարձությունների մանրամասները, որոնք շատ դեպքերում բացառիկ են և կարևոր աղբյուր՝ տվյալ խնդրի ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Հեղինակը որոշ դեպքերում բացառիկ սկզբնաղբյուրային տեղեկություններ է հաղորդում նաև Աղթամարի կաթողիկոսության՝ Էջմիածնի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների վերաբերյալ և միայն շատ հակիրճ անդրադառնում Սսի կաթողիկոսությանը: Գանձասարի կաթողիկոսության պատմությունն առավել ընդարձակ ներկայացնելով՝ «Ջամբո»-ի հեղինակը նաև մոտավորապես 20 ազատ էջ է

³⁰⁴ ՄՄ, ձեռ. հմր. 9120, 10բ:

թողել (179ա–90բ), մինչդեռ՝ մյուս երկու կաթողիկոսությունների գլուխներից հետո՝ ընդամենը մի քանիսը:

13-րդ գլխից սկսած՝ «Ջամբռ»-ը տնտեսական բնույթի ամենամանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում էջմիածնին պատկանող գյուղերի վերաբերյալ, որոնք մուլք (տասանորդ) են վճարել էջմիածնին: Խոսքը Վաղարշապատի, Օշականի, Ֆռանկանոցի, Մաստարայի, Քիրաշլուի, Մուղնիի, Դիպակլուի, Քեշիշքենդի, Նորագյուղի, Նորքի, Եղվարդի, Յայճի, Ամիրի, Մելիքի գյուղի, Բաթոնջի, Բոխենիսի, Ծոպանիսի, Ղարաղոյունլուի, Աշտարակի, Աղավնատան մասին³⁰⁵: Ներկայացված է յուրաքանչյուր գյուղի գնման պատմությունը՝ բացառապես հեղինակին հասանելի կալվածագրերի հիման վրա: Հանգամանորեն նկարագրված են տվյալ գյուղերի տասանորդը ձեռք բերելու մանրամասները՝ մաս-մաս կամ ամբողջովին: Այս բացառիկ տեղեկությունները պատկերացում են տալիս պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում էջմիածնի կաթողիկոսների ձեռքբերումների մասին: Ընդ որում՝ մանրամասնված է, թե որ գյուղի նկատմամբ ինչ հավակնություններ և վեճեր են ծագել տեղի մահմեդական իշխողների հետ, ինչպես է ձեռք բերվել այս կամ այն կալվածագիրը և ինչ վիճակում է տվյալ գյուղը Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում: Այս գլխի բնագրային առանձնահատկություն կարելի է համարել այն, որ Ծոպանիս գյուղի մասին շարադրանքից հետո «Ջամբռ»-ի հեղինակը շուրջ 10 էջ ազատ է թողել՝ մինչև հաջորդ գյուղի նկարագրությունը (239ա–51բ)՝ ընդ որում խախտված չէ գյուղերի հեղինակային համարակալման հերթականությունը: Հայտնի չէ հեղինակի կողմից Ծոպանիս գյուղին հատկացված այդքան դատարկ էջեր թողնելու իրական պատճառը:

Այս համատեքստում կարևոր է նշել «Ջամբռ»-ի հաջորդ՝ 14-րդ գլխի բովանդակության մասին: Այն ամբողջովին նվիրված է էջմիածնի մաղափության, այսինքն հարկատվությունից ազատ լինելուն: «Ջամբռ»-ի հեղինակը պատմական անդրադարձ է կատարում հայոց պետականության գոյության ժամանակներից եկեղեցու ապահարկմանը և էջմիածինը համարում է հարկատվությունից ազատ: Տվյալ գլխում ներկայացված է այդ իրավունքը պարսից շահերից՝ Շահ Աբբաս I-ից (1587–

³⁰⁵ Եվս երեք գյուղերի մասին «Ջամբռի» բնագրում առկա են միայն վերնագրերը, դրանք են՝ Նորագավիթ, Բյուրական և Հաջիլար: ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 255աբ, 256աբ, 257աբ:

1629) սկսած, հաստատելը կամ վերահաստատելը: Սիմեոն Երևանցին, ձեռքի տակ ունենալով պարսից շահերից ստացած նմանատիպ բազմաթիվ հրովարտականներ, ամբողջացնում է Էջմիածնի մաղափության XVII- XVIII դդ. իրավունքը: Այդուհանդերձ՝ կարևոր է նշել, որ այդ իրավունքի կիրառման պարագայում անգամ՝ Էջմիածինը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում պարտադրված է եղել պարսից արքունիք վճարել որոշակի գումար: Դրա չափը խիստ տատանվում է և, ըստ երևույթին, կախված է եղել այն հանգամանքից, թե որ կաթողիկոսն ինչ «գնով» է կարողացել վերահաստատել Էջմիածնի իրավունքները: Այսպես, եթե Շահ Աբաս I-ի օրոք հիշատակվում է Մայր Աթոռին պարտադրված 100 թուման «մուխաթայի»³⁰⁶ մասին, ապա իր աթոռակալման ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հեղինակը նշում է՝ նախ 1763 թ.-ի դրությամբ Էջմիածնի մաղափության 18 թուման և 6300 դիանի³⁰⁷, իսկ արդեն 1767 թ.-ին՝ ընդամենը 11 թուման և 7500 դիանի մասին³⁰⁸:

Էջմիածնի տնտեսական պատմության «Ջամբռ»-ի տվյալների դերը գնահատելիս տեղին է վկայաբերել Լեոյի կարծիքն այն մասին, որ այն «ամբողջ հայոց գրականության մեջ նմանը չունեցող մի ընդարձակ բաժին է»³⁰⁹: Այն որպես «հայոց եկեղեցու և Հայաստանի տնտեսական պատմության եզակի հանրագիտարան» է բնորոշված հայոց պատմության բազմահատորյակում³¹⁰:

«Ջամբռ»-ի տնտեսական-վիճակագրական և սեփականության մասի կարևոր հատվածն են կազմում 15-րդ, 16-րդ, 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ գլուխները: 15-րդ գլխում անուն առ անուն ներկայացված են Էջմիածնին պատկանող դաշտերը, վարելահողերը, արոտավայրերը և այլն՝ մանրամասնություններով, թե երբ և ինչպես են դրանք ձեռք բերվել: Տվյալ հատվածի բնագրի կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ Սիմեոն Երևանցին թվարկում է և տեղորոշում Էջմիածնապատկան հողերը: Որոշ հողերի տեղադրության հարցում հեղինակը տեղեկություններ է հաղորդել և դրանցից հետո ազատ տեղ է թողել, ենթադրաբար տվյալների բացակայության պատճառով:

³⁰⁶ Որոշյալ չափով հաստատված գումար, որ պաշտոն կամ եկամտաբեր հաստատության տնօրինության իրավունքը ձեռք բերելու համար հանձն էին առնում պարբերաբար մուծել պետական գանձարան: Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ, էջ 225:

³⁰⁷ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 149:

³⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 151:

³⁰⁹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 463:

³¹⁰ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 319:

Ձեռագրում շուրջ 10-ական ազատ տողեր են թողնված հետևյալ տեղանքների համար. «Մեր Մանկասարենց այգւոյ հարակողմն հողն: Աւեր գումբէթի կողմունքն, մինչև ի Քեալարյու ճանապարհն: Ղօչերի – յուս կոչեցեալ տեղիքն: Մեր միջի ջրաղացի կողմունքն: Մեր վերի Իւզբաշոնց կոչեցեալ ջրաղացի վերն և վայրն: Ճլուտ կոչեցեալ տեղին»³¹¹:

16-րդ գլխում ներկայացված են Մայր Աթոռին պատկանող այգիները և պարտեզները՝ դրանք ձեռք բերելու կալվածագրերով հանդերձ: Հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրել է էջմիածնին պատկանող այգիների սահմանները, ինչը «Ջամբո»-ը դարձնում է հողային սեփականության տեղորոշման հիմնարար աղբյուր: Այս գլխի հետ կապված ևս պետք է նշել, որ բնագրում բազմաթիվ էջերում առկա են ազատ թողնված հատվածներ, ինչպես օրինակ՝ «Դարձեալ ունի սուրբ Աթոռս ի գեօղս զայգի մի, զոր սուրբ Հռիփսիմէ վանքն ուտէ, որ է կից մեր Ղռի այգւոյն յարեւակողմն», «Դարձեալ ունի սուրբ Աթոռս զայգի մի յայս գեօղս՝ զոր սուրբ Շողակաթի վանքն ուտէ, զոր մեք տուաք» և այլն հատվածներում³¹²: Աշխարհագրական անունների, տեղանունների և այգիների սահմանները ներկայացված են մանրամասն և համապատասխան կալվածագրերի ներկայացմամբ: Ընդ որում՝ առանձնացված են էջմիածնի ունեցած այգիները Վաղարշապատում, Աշտարակում, Փարաքարում, Երևանում, Նորագյուղում, Ձորագյուղում: Խոսվում է նաև «Դավրիժում»³¹³ գտնվող այգիների մասին:

17-րդ գլխում ներկայացված են էջմիածնին պատկանող ջրաղացները, դինգերը³¹⁴ և ձիթհանները: Այս գլխում առանձնացված են Վաղարշապատում, Օշականում, Երևանում, Ձորագյուղում և այլ գյուղերում գտնվող և էջմիածնին պատկանող ջրաղացները, դինգերը և ձիթհանները՝ ըստ ձեռքբերման կալվածագրերի: Ինչ վերաբերում է այս գլխի բնագրի կառուցվածքին՝ պետք է նշել, որ ըստ բնակավայրերի՝ բազմաթիվ տեղերում կան լրացումների համար ազատ թողնված էջեր: Որոշ դեպքերում հանդիպում ենք մինչև 12 ազատ էջի (315ա–27ա), ակնհայտ է, որ այս

³¹¹ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 277աբ:

³¹² Նույն տեղում, 287ա:

³¹³ Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքը:

³¹⁴ Հացահատիկը թեփահան անող գործիք: Տե՛ս Հայերէն բացատրական բառարան, հատոր առաջին (Ա-Ե), կազմեց Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1944, էջ 520:

գլխում նախատեսված են եղել զգալի լրացումներ և մեզ հասած տեղեկությունները տվյալ տնտեսական կառույցների վերաբերյալ միայն մասնակի են արտացոլում Էջմիածնի ունեցվածքի իրական պատկերը: Նշենք նաև, որ «Ջամբռ»-ի հրատարակություններից դուրս է մնացել «Ձիթհանք սրբոյ Աթոռոյս ի յՕշական» դատարկ վերնագիրը, որն առկա է թիվ 978 ձեռագրում, սակայն միայն դատարկ թողնված էջով³¹⁵:

18-րդ. գլխում ցույց են տրված Էջմիածնի՝ ջրային ռեսուրսների նկատմամբ սեփականության վերաբերյալ տեղեկություններ: Այս գլխում ևս յուրաքանչյուր գյուղում եղած սեփականության մասին տեղեկություններից հետո գրեթե ամեն պարբերությունից հետո հանդիպում ենք դատարկ տողերի: Նախորդ գլուխների համեմատությամբ՝ այստեղ առկա է մի շատ կարևոր տեղեկություն, որը վերաբերում է Էջմիածնի՝ ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի տարածքում, այլև Դավրեժում ունեցած «ջրերի» սեփականության մասին, որոնք գնվել են 16-րդ. գլխում հիշատակված այգիների ոռոգման համար:

19-րդ. գլխում խոսվում է այն տների, խանութների մասին, որոնք պատկանել են Մայր Աթոռին: Խոսքն ինչպես Վաղարշապատում, այնպես էլ այլ բնակավայրերում՝ Օշականում, Երևանում գույքի սեփականության մասին է: Տվյալ գլխի առանձնահատկություններից է Թիֆլիս քաղաքի վերաբերյալ հատվածը, որը հաջորդում է «Վրաց տանն» եղած ենթագլխին, սակայն որոշակիորեն առանձնանում է տվյալ ենթագլխից: Հակված ենք կարծելու, որ այն, ըստ երևույթին, ավելի ուշ է ավելացվել «Ջամբռ»-ում: Առավել ևս, որ ինչպես կտեսնենք ստորև, այս հատվածում բաց է թողնված Մատենադարանի թիվ 4592 ձեռագրում առկա մի փոքր մաս: «Ջամբռ»-ի բնագրում այս գլխից հետո, որը նաև բովանդակային առումով տարբերվում է հաջորդներից, ազատ է թողնված շուրջ 40 էջ (358բ–90բ):

Հաջորդ գլուխները, որոնք են՝ 20-ից 24-ը, «Ջամբռ»-ի աղբյուրագիտական հիմնական հենքն են: Այստեղ հստակորեն առանձնացված, դասակարգված և ըստ ժամանակագրական կարգի ներկայացված են պարսից թագավորներից, պաշտոնյաներից, օսմանյան սուլթաններից և պաշտոնյաներից ստացված

³¹⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր 978, էջ 328բ:

հրամանագրերը, կալվածագրերը և այլ բազմաթիվ թղթեր: «Ջամբռ»-ի հեղինակի նմանատիպ մոտեցումը՝ ներկայացնելու այդ կարևոր վավերագրերը, բացառիկ են դարձնում այս երկը, քանի որ այդ բազմաթիվ վավերագրերի մասին պատկերացում ենք կազմում միմիայն «Ջամբռ»-ի միջոցով: Հետաքրքիր է, որ, օրինակ, 20-րդ գլխում, որտեղ շարադրված է պարսից թագավորներից ստացված հրամանագրերի մասին, ազատ տեղ գրեթե թողնված չէ ձեռագրում: Կարելի է կարծել, որ Սիմեոն Երևանցին իր պրպտումների արդյունքն այս հարցում համարել է ամբողջական: Այս գլխից հետո միայն ազատ է թողնված շուրջ 40 էջ (399ա–422բ, 423բ–4բ), ըստ ամենայնի, հետագա հրամանագրերի լրացման համար: Այս առումով բացառություն են կազմում միայն պարսից Քերիմ խանի 2 հրովարտականները, որոնք տեղ են գտել ձեռագրի 423ա էջում: Հարկ ենք համարում նշել, որ կրկին հրատարակությունից դուրս է մնացել տվյալ երկու հրամանագրերի համար ձեռագրի բնագրում նշված ենթավերնագրային անունը՝ «Ճառս մաղաֆութին»³¹⁶: Ինչպես երևում է՝ այս երկու հրամանագիրը նախատեսված են եղել էջմիածնի մաղաֆության՝ այսինքն 14-րդ գլխի համար:

Պարսից խաներից և այլ պաշտոնյաներից ստացված թղթերը ներկայացված են 21-րդ գլխում և տվյալ վավերագրերի առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը դրանք բոլորը համարակալել է՝ դրանցից հետո միայն մի քանի էջ ազատ թողնելով (428ա–31բ):

«Ջամբռ»-ի 22-րդ և 23-րդ գլուխները վերաբերում են օսմանյան սուլթաններից և պաշտոնյաներից ստացված հրամանագրերին: Ի տարբերություն նախորդ գլուխներում բերված վավերագրերի՝ այս փաստաթղթերը ոչ միայն համարակալված են, այլ նաև հիշատակվում է դրանց թվահամարների նույնականությունն այսպես կոչված «գրանցման մատյանի» հետ:

Այս չորս գլուխներից հետո հեղինակն ազատ է թողել շուրջ 40 էջ (437բ–82բ), որին հաջորդում է «Ջամբռ»-ի 24-րդ գլուխը: Այստեղ ներկայացված են հայերեն և օսմաներեն լեզուներով սեփականագրեր և կալվածագրեր, որոնք վերաբերում են ինչպես Վաղարշապատին, այնպես էլ էջմիածնին պատկանող մյուս գյուղերին՝ Օշական, Ֆռանկանոց, Մաստարա և այլն: Բովանդակային առումով ընդհանուր

³¹⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր 978, 423ա:

առմամբ ներկայացված են էջմիածնի մուլքի իրավունքը՝ այն ձեռք բերելու կալվածագրերի հակիրճ բովանդակությամբ: Այսինքն՝ այստեղ թվարկված են հիմնական կալվածագրերը, որոնք նաև համարակալված են: «Ջամբո»-ի նախորդ գլուխներում և տվյալ հարցերին անդրադառնալիս հեղինակը, փաստորեն, օգտվել է այս գլխում ներկայացված կալվածագրերից³¹⁷: Հետևաբար՝ պայմանականորեն կարող ենք ասել, որ «Ջամբո»-ի 20-րդ, 21-րդ, 22-րդ և 23-րդ գլուխներն ինչ-որ տեղ հանդիսանում են նաև «Ջամբո»-ի աղբյուրների ցանկերը:

«Ջամբո»-ի վերջին՝ 25-րդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է Երևանի խանության տարածքում գտնվող վանքերի սեփականությանը և տնտեսություններին: Սիմեոն Երևանցին մանրամասնել է Գեղարդավանքի, Ամենափրկչի³¹⁸, Խոր Վիրապի, Գետարգելի, Սաղմոսավանքի, Կեչառիսի և այլ վանքերի «որպիսության» մասին: Վանքերին նվիրված այս յուրահատուկ հատվածն առաջնային և կարևոր սկզբնաղբյուր է ինչպես վերջիններիս պատմության, այնպես էլ դրանց սեփականության ձեռքբերման, տնտեսական հնավորությունների ուսումնասիրման համար: «Ջամբո»-ի ձեռագիր-բնագրում որոշ վանքերին անդրադարձը, այդուհանդերձ, խիստ թերի է: Փոխարենը ձեռագրի կառուցվածքից հստակորեն երևում է, որ նախատեսված են եղել լրացումներ: Այսպես՝ Ս. Աղջոց վանքի վերաբերյալ «Ջամբո»-ում մեկ տողով միայն ասված է. «Վանս այս (որ է ի Գառնի գաւառին, և յանուն որբոյն Ստեփաննոսի քահանայի, որ ընդ սրբոց Հռիփսիմեանցն էր) նախապէս հիմնարկեցաւ ի թուոջն»³¹⁹: Մի քանի դատարկ տողից հետո խոսվում է այն մասին, որ «ունի զվիճակս յերկրոջս յԵրևանու, զՃաթռան, զմեծ Գլան և փոքր Գլան»³²⁰: Եվ լրացումների համար ազատ է թողնված երկու էջ: Միևնույն ձևով է շարադրված նաև Ս. Առաքելոց, Կեչառիսի և այլ վանքերի մասին: Հանդիպում են նմանատիպ այլ նկարագրություններ, սակայն այն տարբերությամբ, որ վերջիններիս պարբերությունները զգալիորեն լրացված են: Կարելի է ենթադրել, որ «Ջամբո»-ի հեղինակը վանքերի մասին տվյալները «ներմուծել է» ըստ դրանց վերաբերյալ տվյալների հայթայթման հաջորդականության՝ որոշ

³¹⁷ Այս գլխից հետո ազատ են թողնված 510բ–31բ էջերը:

³¹⁸ Հավուց թառ: Տե՛ս Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքը, Երևան, 2012:

³¹⁹ Ջամբո, էջ 281:

³²⁰ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 541ա:

տեղեկություններ այդպես էլ չգտնելով: Վերջին գլխից հետո ազատ է թողնված մոտավորապես 30 էջ (ձեռագրում համարակալված է մինչև 591բ էջը):

«Ջամբռ»-ի ձեռագրի վերջին էջերում հետագայում կատարվել է լրացում: Խոսքն 1828 թ.-ին ավելացված բովանդակության ցանկի մասին է: Այն այբբենական է՝ ինչպես ըստ բնակավայրերի, այնպես էլ ըստ հատուկ անունների:

ՄՄ, ձեռ. հմր. 4592, Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, Էջմիածին, ԺԸ դար

Գրիչ՝ հեղինակը: Թերթ՝ 51: Թուղթ՝ 23x17: Միասյուն: Նոտրգիր: Տող՝ 32: Կազմ՝ լս: Հշտկուն գրչի՝ 19ա³²¹: Անտիպ:

Իր բնույթով և բովանդակային առումով այս ձեռագիրը, ըստ երևույթին, Սիմեոն Երևանցու համար հանդիսացել է սոսկ որպես սևագիր, որտեղ գրի առնված տեղեկությունները հետո ներմուծվել են «Ջամբռ»-ում: Ձեռագիրն իր հերթին շատ խրթին է և դժվար ընթեռնելի: Պետք է նշել, որ այս սևագրային օրինակը նույնական չէ 978 ձեռագրին, այսինքն այն «Ջամբռ»-ի (թիվ 978 ձեռագրի) ամբողջական սևագիր օրինակը չէ:

4592 ձեռագիրը սկսվում է միայն Վաղարշապատի և Ս. Էջմիածնին պատկանող այլ գյուղերի վերաբերյալ նկարագրություններով³²², որոնք կազմում են «Ջամբռ»-ի միայն 13-րդ գլուխը: Հաջորդը՝ Մայր Աթոռի ունեցած ունեցած այգիներն ու, պարտեզները ներկայացնող տեղեկություններն են, որոնք նույնական են «Ջամբռ»-ի 16-րդ գլխի հետ³²³: Այս ձեռագրում միայն մասնակի են ներկայացված վանքերի մասին տեղեկությունները³²⁴, որոնք «Ջամբռ»-ում կազմում են ամբողջ 25-րդ գլուխը: Հաջորդը «Ջամբռ»-ի 19-րդ գլխում ներկայացված Էջմիածնի տիրույթների մասին է, որոնք գտնվում են Վրաստանում (Քարթլի), մասնավորապես՝ «Խանութք որք ի Թիֆլիզ»³²⁵: Այստեղ պետք է նշել մի փոքր հատվածի մասին, որը բացակայում է «Ջամբռ»-ի

³²¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, էջ 1242:

³²² Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 4592, 1ա-15ա (դատարկ՝ 3բ)

³²³ Նույն տեղում, 15բ-18բ:

³²⁴ Այս սևագրում նշված են միայն «Յօհանավանից որպեստութիւնքն», «Սրբոյն Սարգսի վանից որպեստութիւնքն», «Մօղնու վանից որպեստութիւնքն», «Անանիայ առաքելոյ վանից որպեստութիւնքն» և «Վարելահողքն սոյնոյ վանքիս են այսոքիկ» հատվածները, ՄՄ, ձեռ. հմր. 4592, 20ա-28ա (դատարկ՝ 20բ, 21ա,բ, 22ա,բ 23բ, 24ա,բ, 26բ, 27ա,բ): Մինչդեռ «Ջամբռ»-ում ներկայացված է թվով 21 վանքերի նկարագրություն: Տե՛ս Ջամբռ, էջ 272-293:

³²⁵ ՄՄ, ձեռ. հմր. 4592, 29ա-30բ:

բնագիր՝ թիվ 978 ձեռագրում. «Այլև Շամախեցի ի Թիլֆիզ բնակեալ բաննահ զԻբրահամն իւրայնովքն ճորտ է Սրբոյ Աթոռոյս, որոյ ձեռագիրն գիտ հայէրեն գրեցեալ ի ՌՄԺԲ թուոջն մերում»³²⁶:

Մեկ այլ չափազանց կարևոր հատված է առկա այս ինքնագրում՝ խոսքը հենց իր՝ Սիմեոն Ա կաթողիկոսի գործերի մասին է³²⁷: Այս ձեռագրում առկա կաթողիկոսի գործունեությունը գրեթե նույնական է «Ջամբո»-ի բնագրին և կազմում է շուրջ 15 էջ: Ընդ որում՝ բնագրի հետ համեմատած՝ այն ևս ամբողջական չէ: Ամեն դեպքում՝ պետք է նշել, որ այս հատվածի առկայությունը թիվ 4592 ձեռագրում շատ կարևոր փաստ է, որը հանում է Սիմեոն Երևանցուն վերաբերող հատվածի հեղինակի պատկանելության հարցը: Այն տեղիք է տվել հակասական կարծիքների տվյալ հատվածի գրչի պատկանելության հարցում:

Պետք է նշել նաև, որ այս ձեռագրում առկա տեղեկությունները ըստ հերթականության չեն՝ համեմատած թիվ 978 ձեռագրի և «Ջամբո»-ի գլուխների հետ:

Այն, որ այս ձեռագրից են կատարվել «Ջամբո»-ում լրացումներ՝ երևում է յուրաքանչյուր գյուղի (մեկ դեպքում էլ Սիմեոն կաթողիկոսին վերաբերող հատվածում) նկարագրությունից հետո բնագրում առկա այն նշումից, որ պետք է համապատասխան թվով ազատ տող թողնել՝ ըստ երևույթին հետագայում բնագրում այլ ներմուծումներ անելու համար: Որ տվյալ հատվածները նախատեսված են եղել ներմուծման համար «Ջամբո»-ում՝ երևում է առկա հիշատակությունից, որ «սոյն տետրակս և զորս ի մէջ սորա պահելիք են մինչև եղիցի համեմատութիւն ընդ ջամբոին, քանզի վասն հարկաւոր իրաց են գրեցեալքն ի սոսին»³²⁸:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ թիվ 4592 ձեռագիրը թեև «Ջամբո»-ի ընդամենը մի փոքր մասն է կազմում, այդուհանդերձ՝ այն կարևոր է բնագրի հետ համեմատություններ և ճշգրտումներ կատարելու համար: Այս ձեռագիրը «Ջամբո»-ի միայն թերի սևագիր տարբերակն է, սակայն կարող է օգտակար լինել առաջիկայում «Ջամբո»-ի գիտական հրատարակությունը պատրաստելու ժամանակ:

³²⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր. 4592, 30բ:

³²⁷ Նույն տեղում, 35բ-38բ, 40ա-43բ:

³²⁸ Նույն տեղում, 19ա:

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը պատմական և աղբյուրագիտական կարևոր նշանակությամբ հանդերձ՝ աչքի է ընկնում նաև իր ուրույն լեզվով: Այդ ժամանակաշրջանի լեզուն նախորդ շրջանի համեմատ կրել է գործառական-ոճական ակնառու փոփոխություններ³²⁹: Ակնհայտ է, որ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը ևս ենթարկվել է ժամանակին բնորոշ օտարալեզու՝ արաբերեն, պարսկերեն և թուրքերեն բառերի ազդեցությանը: Դա անխուսափելի էր, քանի որ «Ջամբո»-ը պետական, տնտեսական, հարկային և սեփականության ձևերի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում և բնականաբար այստեղ զգալիորեն մուծվել են այդ տնտեսական հարաբերությունները բնորոշող օտարալեզու փոխառություններ՝ ձևակերպումներ և տերմիններ:

«Ջամբո»-ը մեծ արժեք է ներկայացնում նաև գրաբարի պատմական զարգացման շրջափուլերի ուսումնասիրման տեսանկյունից: «Երկի լեզուն ներկայանում է բառապաշարի այնպիսի առանձնահատկություններով, որոնք կարևոր են հայոց լեզվի պատմության, մասնավորապես հայերենի գիտական տերմինաբանության և հայոց լեզվի պատմական բառագիտության տեսանկյունից³³⁰:

Ինչպես գիտենք՝ Սիմեոն Երևանցին ստացել է հիմնավոր կրթության: Որպես բազմաթիվ և բազմաբնույթ ստեղծագործությունների հեղինակ (աստվածաբանական, փիլիսոփայական գործերի մեկնություններ, քարոզներ, աղօթքներ և այլն)՝ նա լավագույնս ծանոթ է եղել դասական գրաբարին: Թեև հեղինակը «Ջամբո»-ում փորձել է պահպանել դասական գրաբարի կանոնները և ավանդույթները՝ դա նրան ոչ միշտ է հաջողվել: Կապված աշխարհաբարի և վերջինիս բարբառային տարբերակների տարածման, ինչպես նաև՝ օտար լեզուներից կատարված փոխառությունների հետ, «Ջամբո»-ի լեզուն ձևավորվել է ժամանակի պահանջներին համապատասխան:

Մասնագետների մոտավոր հաշվարկներով՝ «Ջամբո»-ը պարունակում է ավելի քան երեք հարյուր նորակազմ բառեր³³¹, որոնք կարող են հանդիսանալ բառարանագրման կարևոր աղբյուր: «Ջամբո»-ի հեղինակը կազմել է նաև նոր բառեր՝

³²⁹ Տե՛ս Համբարձումյան Վ. Գ., Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1990, էջ 76:

³³⁰ Տե՛ս Համբարձումյան Վ. Գ., Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբո» երկի բառապաշարը, Էջմիածին, 2006, հմր. Ե, էջ 45:

³³¹ Նույն տեղում, էջ 43:

ելնելով այս կամ այն երևույթը հայերենով անվանելու անհրաժեշտությունից: Հետաքրքիր է, որ Սիմեոն Երևանցին հայերեն շատ բառեր բազմիցս գործածել է նաև բոլորովին նոր իմաստով՝ ըստ երևույթին ցանկանալով համապատասխանեցնել այն օտար համարժեքին³³²: Այս առումով պետք է նշել նաև այն բազմաթիվ բնականաբանություններ և այլ տեղանունների մասին, որոնք հիշատակված են «Ջամբո»-ում: Դրանք ևս շատ կարևոր են և առաջնային տեղեկություններ են բազմաթիվ տեղանունների ստուգաբանության և տեղադրության որոշման համար:

«Ջամբո»-ի մեջ ներառված օտարալեզու վավերագրերը կարող են հիմք տալ ենթադրելու, որ հեղինակը որոշ չափով տիրապետել է պարսկերենին կամ թուրքերենին: Համենայն դեպս՝ բազմաթիվ են դեպքերը, երբ Սիմեոն Երևանցու օգտագործած և պահպանված արխիվային օտարալեզու վավերագրերի վրա տեսնում ենք ձեռագիր նշումներ կամ տվյալ փաստաթղթի հակիրճ թարգմանություն³³³: Ամեն դեպքում՝ ակնհայտ երևում է, որ Սիմեոն Երևանցին մշակել է այդ փաստաթղթերը, կատարել նշումներ, որից հետո օգտագործել դրանք «Ջամբո»-ում:

Սիմեոն Երևանցին պատմական իրադարձությունները և եղելությունները ներկայացնելիս բազմիցս դիմում է իր ընթերցողին՝ այսինքն հեղինակը պահպանում է պատկերավոր խոսքը³³⁴: Քիչ չեն նաև դեպքերը, երբ նա փորձում է համոզել, ապացուցել ներկայացված իրադարձությունների ճշմարտացիությունը՝ մասնավորապես հղում կատարելով հայ պատմիչներին: Լեզվական առումով «Ջամբո»-ում հանդիպում են նաև բնական երևույթների և պատմական իրադարձությունների պատկերավոր համեմատություններ:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ «Ջամբո»-ի արժեքը բարձր է նաև լեզվական առումով: Այն ոչ միայն ժամանակի հայոց լեզվի զարգացման պատմության ուսումնասիրման աղբյուր կարող է հանդիսանալ, այլև՝ սովոր բառագանձով կարող է լրացնել հայ բառարանագիտությունը:

³³² Տե՛ս Համբարձումյան Վ. Գ., Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբո» երկի բառապաշարը, էջ 46:

³³³ Տե՛ս Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, 1960, № 5, էջ 132:

³³⁴ Ջամբո, էջ 4, 8, 78 և այլն:

1.5 «Ջամբռ»-ի հրատարակությունները և թարգմանությունները

Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ը շուրջ հարյուր տարի անտիպ մնալով՝ ի վերջո հրատարակվել է 1873 թվականին՝ Ս. Էջմիածնի տպարանում՝ Գևորգ Դ բազմաձևաստակ կաթողիկոսի հրամանով: Հատկանշական է, որ նա Սիմեոն Երևանցու հիմնադրած տպագրական գործի արժանավոր շարունակողն էր: Նա ոչ միայն վերանորոգում և բարեկարգում է Էջմիածնի տպարանը, այլ նախաձեռնում է Տպագրական խորհրդի ստեղծումը, որը որոշ ընդհատումներով, գործում է մինչև օրս: Սկսում է լույս տեսնել «Արարատ» ամսագիրը³³⁵:

Գևորգ Դ կաթողիկոսի նախաձեռնած տպագրական գործունեության շնորհիվ Էջմիածնի տպարանում լույս են ընծայվում մի շարք հայ պատմիչների գործեր, որոնց թվում՝ Ուխտանեսի³³⁶, Աբրահամ Կրետացու³³⁷, Սիմեոն Ապարանեցու³³⁸, Զաքարիա Քանաքեռցու³³⁹, Մխիթար Գոշի³⁴⁰ գործերը, նաև՝ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ը: Այն տպագրվել է Մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 978 ձեռագրի հիման վրա: Առկա է առաջաբան հրատարակչի կողմից, որտեղ հիշատակված են նաև տպագրության հովանավորները³⁴¹:

Բնագրի այս հրատարակությունը կատարված է խնամքով, սակայն հասկանալի պատճառներով հնարավոր չի եղել խուսափել նաև վրիպումներից և անճշտություններից: Թեև հրատարակիչները որոշ տեղերում հավելել են մեկնություններ և բացատրություններ, սակայն պետք է հաշվի առնել այն փաստը, որ «Ջամբռ»-ում մեծ թիվ են կազմում օտարալեզու փոխառությունները, տեղանունները և

³³⁵ Տե՛ս Աբեղյան Մ., Գևորգ Դ. Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Գ հրատարակություն, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, Էջմիածին, 2014, էջ 72-73:

³³⁶ Տե՛ս Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց, հատուած Ա-Բ, Վաղարշապատ, 1871:

³³⁷ Տե՛ս Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատիր շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870:

³³⁸ Սիմեոն Ապարանացի, Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեանցն զարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի: Վաղարշապատ, 1870:

³³⁹ Տե՛ս Զաքարեայ Սարկաւազ, Պատմագրութիւն, հտ. 1-3, Վաղարշապատ, 1870:

³⁴⁰ Տե՛ս Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, իրաւաբանական հետազօտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք Վահան վրդ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880:

³⁴¹ Գրքի հրատարակությունը հովանավորվել է Գանձակի հայ ազգաբնակչության հանգանակած գումաներով, որը կազմակերպել է առաջնորդարանի փոխանորդ Գրիգոր վարդապետ Տեր-Ստեփանոսյանցը: Հրատարակության համար հանգանակվել է 519 ռուբլի:

բառակազմությունները: Այս պարագայում, բնական է, դրանք կարիք ունեն ավելի հիմնավոր բացատրությունների և ծանոթագրման: Հրատարակության թերություններից կարելի է համարել նաև այն, որ որևէ կերպ չեն առանձնացվել կամ ընդգծվել «Ջամբո»-ի այն հատվածները, որոնք երկի ձեռագրում հանդիսանում են հետագա հավելումներ: Արդյունքում՝ «Ջամբո»-ի բնագրի այս հրատարակությունը կազմում է մի ամբողջություն՝ առանց հավելումների վերաբերյալ որևէ ծանոթագրության: 1873 թ.-ի հրատարակությունում քիչ չեն նաև այն բառերը, որոնք հրատարակիչները հատուկ ընդգծել են և որոնք կարիք ունեն կրկին համեմատվելու ձեռագրի հետ՝ ճշգրտումներ անելու համար: Ակնհայտ է, որ հրատարակիչները, ըստ երևույթին, ուշադրություն չեն դարձրել «Ջամբո»-ի մյուս՝ թիվ 4592 ձեռագրին, մինչդեռ երկու բնագրերի համեմատությունը կօգներ որոշ ճշգրտումներ անելուն:

«Ջամբո»-ի ռուսերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1958 թ.-ին Մոսկվայում³⁴²: Այն կատարել է բազմավաստակ գիտնական, ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցը՝ 1935-40 թթ.-ին: Ցավոք հեղինակին չի հաջողվել լույս ընծայել իր թարգմանությունը (ակադ. Ստ. Մալխասյանցը մահացել է 1947 թ.-ին): Ռուսերեն թարգմանությունը, ամենայն հավանականությամբ, կատարվել է Վաղարշապատի 1873 թ.-ի հրատարակությունից: Այն լույս է տեսել հրատարակչի ընդարձակ առաջաբանով և ծանոթագրություններով, որտեղ մանրամասնությամբ քննության են առնված պատմական, տնտեսական, հողային սեփականության, հարկային պարտավորությունների և այլ բնույթի բազմաթիվ հարցեր: Հակիրճ ներկայացված է նաև «Ջամբո»-ի բովանդակային հիմնական կառուցվածքը: Ռուսերեն հրատարակությունում³⁴³ ամենայն մանրամասնությամբ քննության է ենթարկված էջմիածնի ունեցած ապահարկման իրավունքը, այլ աղբյուրների համադրությամբ ներկայացված է էջմիածնի ստացած հարկերը, եկամուտները՝ այդ թվում և բնամթերքով, առկա են համեմատական և վիճակագրական աղյուսակներ և այլն: «Ջամբո»-ի ռուսերեն թարգմանության հրատարակիչն առավելապես կարևորել և ուշադրություն է դարձրել վերը նշված

³⁴² Ст'я Симеон Ереванци, Джамбр, памятная книга зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и крестных монастырей, перевод С. С. Малхасянца, под редакцией и с предисловием П. Т. Арютюняна, примечания С. С. Малхасянца и П. Т. Арютюняна, Москва, 1958.

³⁴³ Ռուսերեն թարգմանության գրախոսությունը տե՛ս Պարգև վրդ. Գևորգյան, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբո»-ը ռուսերեն լեզվով, էջմիածին, 1962, հմր. 2, էջ 56-60:

խնդիրներին՝ անտեսելով կամ անդրադարձ չկատարելով «Ջամբո»-ի հաղորդած պատմական՝ այդ թվում նաև եկեղեցական պատմության, նվիրակության, արարողակարգային և այլ բնույթի հարցերին:

Ռուսերեն թարգմանիչն իրավացիորեն արժևորել է այս երկի աղբյուրագիտական նշանակությունը ոչ միայն էջմիածնի կամ հայոց պատմության, այլ նաև ընդհանուր առմամբ արևելագիտական ուսումնասիրությունների տեսանկյունից: Ռուսերեն թարգմանությունը և լույս ընծայումը կատարվել է խորհրդային պատմագիտական խնդիրների շրջանակներում՝ միտված լինելով տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական պատմության, հողատիրության ձևերի, սոցիալական կարգերի ուսումնասիրմանը, ինչը Հայաստանի պայմաններում արտահայտված էր եկեղեցական հողատիրական և եկեղեցու ապահարկման իրավունքի ձևերով: Այս նպատակով՝ 1940-ական թթ. լույս են տեսնում նաև էջմիածնի կալվածագրերը, վանական տնտեսություններին նվիրված աշխատություններ: Այս համատեքստում էլ, ըստ ամենայնի, կարևորվել է նաև «Ջամբո»-ի թարգմանությունը և հրատարակումը:

2003 թ.-ին լույս է տեսել «Ջամբո»-ի աշխարհաբար թարգմանությունը³⁴⁴: Այն կատարել է Վ. Համբարձումյանը: Թարգմանությունը լույս է տեսել պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրություններով և քարտեզներով, որոնց հեղինակն է Գ. Բադալյանը: Առկա են նաև ցանկեր՝ տեղանունների, անձնանունների, տերմինների և տերմինային անվանումների: Թարգմանության հեղինակը հանդես է եկել առաջաբանով, որտեղ հակիրճ անդրադարձել է Սիմեոն Երևանցու կյանքին և գործունեությանը, «Ջամբո»-ի կազմությանը և տվել է գլուխների հիմնական բովանդակությունը: Հարկ է նշել, որ Վ. Համբարձումյանն առաջաբանում, բավականին մանրամասնորեն անդրադարձել է «Ջամբո»-ի լեզվին, բառապաշարին, դրա առանձնահատկությունների, նորաբանություններին, նշել որոշակի օրինակներ և քննել դրանք: Թարգմանությունում ծանոթագրությունները բաժանված են երկու մասի: Առաջինում «Ջամբո»-ում բազմիցս հանդիպող տերմինների, բառակազմությունների

³⁴⁴ Տե՛ս Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո (թարգմանությունը, առաջաբանը, ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և քարտեզները Գ. Մ. Բադալյանի), Երևան, 2003

բացատրություններ են, իսկ երկրորդում՝ տեղանունների, գավառների, նահանգների, վանքերի և պատմական ու աշխարհագրական վայրերի ծանոթագրությունները:

Ծանոթագրությունները տարանջատված են ըստ գլուխների: Ցավալի է, որ բացատրությունների այս՝ առանց այդ էլ բարդեցված համակարգը, ըստ երևույթին, զուտ տեխնիկական պատճառներով անհամապատասխանությունների է հանգեցրել, քանի որ տեքստում բառերի վրա նշված թվահամարը չի համապատասխանում ծանոթագրությանը: Այսինքն՝ դրանց համարները հաջորդական են դրված, որի պատճառով երկու մասից բաղկացած ծանոթագրությունների համարները խառնվել են: Այս խնդիրն առկա է մինչև 7-րդ գլուխը: Ցավոք՝ թերի են նաև այս հրատարակության անվանացանկերը (տեղանուններ, անձնանուններ, տերմիններ), որտեղ անունները չեն համապատասխանում նշված էջերին:

Այդուհանդերձ, կատարված է մեծ աշխատանք և այս հրատարակությունն աչքի է ընկնում առաջին հերթին պատմաաշխարհագրական մանրամասն ծանոթագրություններով նաև՝ գրաբարյան բազմաթիվ բառերի մանրամասն բացատրություններով: Աշխարհաբար թարգմանությունը շատ կարևոր է Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ի՝ XVIII դարի հայ մատենագրության այս կարևոր գործը հասարակության ավելի լայն շրջանակներին հասու դարձնելու համար:

«Ջամբո» երկը թարգմանվել է նաև անգլերեն՝ 2009 թ.-ին³⁴⁵: Թարգմանությունը կատարել է Ջորջ Բուռնությանը: Հարկ ենք համարում նշել, որ Ջ. Բուռնությանը անգլերեն է թարգմանել նաև հայ միջնադարյան պատմագրության մի շարք երկեր՝ Աբրահամ Կրետացու, Աբրահամ Երևանցու, Ջաքարիա Ագուլեցու, Ջաքարիա Քանաքեռցու, Առաքել Դավրիժեցու, Սիմեոն Լեհացու և այլն:

Ջ. Բուռնությանը հեղինակել է ծավալուն առաջաբան, որտեղ մասնավորապես խոսվում է Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի և նրա հեղինակած երկի մասին, նաև ընդարձակ անդրադարձ է կատարել Հայաստանում օտար տիրապետության հաստատման, երկրի բաժանման և Էջմիածնի վիճակի հարցերի վերաբերյալ: Նա իր առաջաբանում նաև այլ աղբյուրներ օգտագործելով՝ առանձին վերլուծության է ենթարկել «Ջամբո»-ի բովանդակության հիմնական մասերը՝ Էջմիածնի հողային

³⁴⁵ St' u Kat'oghikos Simēon of Erevan (Simēon Kat'oghikos Erewants'i), Jambr (Archival Chamber), Introduction and Annotated Translation by Geaorge A. Bournoutian, Costa Mesa, California, 2009.

տիրույթների, ջրի նկատմամբ իրավունքի, Էջմիածնի ստացած հարկերի և այլ հասույթների մասին, անդրադարձել է Պարսկաստանի հողային տիրապետության ձևերին՝ միաժամանակ անդրադարձ կատարելով Էջմիածնի մուլքի իրավունքին: Ներկայացված են Էջմիածնի ունեցած ջրային ռեսուրսների հարցը և պետական հարկերից ազատված լինելու հանգամանքը, հայ ազգաբնակչության հարկահանության, Մայր Աթոռի գանձած հարկերի, նվիրակական թեմերից և այլ աղբյուրներից ստացվող եկամուտների, մշակների աշխատանքի ու վարձատրման և այլ տեղեկություններ: Այդպիսով՝ անգլերեն հրատարակության հեղինակն առաջնային կարևորություն է տվել և մանրամասնել «Ջամբռ»-ի՝ որպես տնտեսական և հարկային հարցերի ուսումնասիրման սկզբնաղբյուրի նշանակությունը:

Թարգմանության հեղինակն առանձին քննադատության է ենթարկել 1940-50-ական թթ. խորհրդահայ պատմաբաններին, որոնք իրենց աշխատություններում, ըստ Ջ. Բուռնությանի, նպատակ են ունեցել Էջմիածինը ներկայացնել որպես ֆեոդալ-հողատեր, որը շահագործել է բնակչությանը: Չկիսելով այս միտքը և հղելով իր կողմից անգլերեն թարգմանված նախորդ հայ պատմիչների գործերը՝ հեղինակը դիտարկում է Էջմիածինը որպես «հայ ժողովրդի միակ վահան և պաշտպան»՝ ընդդեմ մահմեդական տիրապետողների³⁴⁶:

Ջ. Բուռնությանը, անգլերեն թարգմանությունն իրականացնելիս, ծանոթ է եղել «Ջամբռ»-ի ռուսերեն թարգմանությանը, 1873 թ. Վաղարշապատի հրատարակությանը և 2003 թ. աշխարհաբարով հրատարակությանը³⁴⁷, իսկ ռուսերենի իմացությունը, ըստ ամենայնի, հնարավորություն է տվել նրան համեմատություններ անել նշված հրատարակության հետ: Միաժամանակ՝ հեղինակը նշում է, որ իր թարգմանությունը կատարել է Վաղարշապատի 1873 թ.-ի հրատարակությունից՝ գլխավոր նպատակ ունենալով կատարել մի թարգմանություն, որն «ընթեռնելի և օգտակար կլինի՝ առանց գիտական կողմի զոհաբերման»: Միևնույն ժամանակ հաղորդելով, որ ինքը փորձել է պահպանել Սիմեոն Երևանցու կրկնությունները, երկարաբանությունները և ոճը³⁴⁸:

³⁴⁶ Kat'oghikos Simēon of Erevan, Jambr, էջ 37-39:

³⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

³⁴⁸ Kat'oghikos Simēon of Erevan, Jambr, էջ 40:

Անգլերեն հրատարակությունը բավականին ծավալուն է՝ 520 էջ: Այն ունի ընդարձակ ծանոթագրություններ՝ անձնանունների, տեղանունների, «Ջամբո»-ում բազմիցս հանդիպող օտարալեզու փոխառությունների՝ արաբերեն, թուրքերեն, պարսկերեն տերմինների և բառերի ծանոթագրություններ, հանդիպում ենք նաև Սիմեոն Երևանցու խոսքի մեկնություններ, համեմատություններ, բացատրություններ և այլն: Գրքի վերջում առկա են նաև քարտեզներ, հավելվածներ, տերմինների բացատրական բառարան, գրականության ցանկ, անձնանունների և տեղանունների ցանկ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. «ՋԱՄՐՈ»-Ը ՈՐՊԵՍ ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱԴՐՅՈՒՐ

2.1 Շինարարական գործունեությունը

Անդրադառնալով Սիմեոն Ա կաթողիկոսի վերաբերյալ «Ջամբո»-ի հաղորդած տեղեկություններին՝ նշենք, որ դրանք սկսվում են վաղ շրջանի գործունեության հակիրճ նկարագրությամբ: «Ջամբո»-ից տեղեկանում ենք, որ «ի սարկաւագութենէ անտի սա (Սիմեոն Երևանցին) տայր գրագրաց սրբոյ Աթոռոյս զմուսավատայս և կարգաւորէր զարհեստս նոցին որպէս յատկապէս հայր և մատակարար նոցին ի Կաթողիկոսութեանն ևս: Որ և ի տետերս մուսավատայից գոն բազում շարագրութիւնք շաղագիրք ի սմանէ գրեցեալք»³⁴⁹: Այս կարևոր տեղեկությունը մեզ հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմել «Ջամբո»-ի հեղինակի կողմից էջմիածնում պահվող վավերագրերի, գրությունների և արխիվային բնույթի այլ փաստաթղթերի ուսումնասիրման մասին, մի հանգամանք, որը հաստատվում է Մատենադարանում պահվող Կաթողիկոսական դիվանի բազմաթիվ՝ հատկապես օտարալեզու վավերագրերով, որոնց վրա առկա են Սիմեոն Երևանցու ձեռքով կատարված նշումներ:

«Ջամբո»-ում նշված են նաև Սիմեոն Երևանցու անձնական հատկանիշները՝ «բարութն հեզ, պարզամիտ և համբերօղ, ներող և անյիշաչար կակղասիրտ և գթաշատ, ողորմած և առատաձեռն»³⁵⁰: Սակայն, ինչպես և պետք էր սպասել, Սիմեոն Ա կաթողիկոսին վերաբերող տեղեկությունների հիմնական մասը նրա շինարարական գործունեության նկարագրությունն է: Հայոց կաթողիկոսն ընտրությունից հետո նախաձեռնում է շինարարական բուռն գործունեություն: Հատկանշական է Գ. Աղանյանցի այն բնորոշումը, որ կաթողիկոսն օծումից հետո «ցոյց տուեց մի այնպիսի բեղմնաւոր գործունէութիւն, որպիսին ոչ նորանից առաջ ենք պատահում երկար

³⁴⁹ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 27ա:

³⁵⁰ Ջամբո, էջ 34:

դարերի ընթացքում, ոչ էլ յետոյ»³⁵¹ և «ոչ պակասեցան կերպակերպ արհեստաւորք և շինարարք ի յաթոռոյս»³⁵²:

Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի շինարարական գործունեությանը վերաբերող «Ջամբո»-ի տեղեկությունները հիմնականում հաստատվում և լրացվում են բազմաթիվ վիմագիր արձանագրություններով, որոնք կատարվել են շինարարական աշխատանքների ժամանակ, նաև վավերագրերով ու այլ գրավոր աղբյուրներով: Դրանց համադրումը «Ջամբո»-ի տվյալների հետ՝ հնարավորություն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել շինարար կաթողիկոսի գործունեության վերաբերյալ: Թեև Սիմեոն Ա կաթողիկոսի շինարարական գործունեությանն անդրադարձել են տարբեր հեղինակներ, սակայն մինչ օրս այն ժամանակագրորեն հստակ չէ և ի մի չի բերվել:

Սիմեոն Երևանցին կաթողիկոսական ընտրությունից անմիջապես հետո, ըստ «Ջամբո»-ի, ծավալել է ակտիվ շինարարական գործունեություն Էջմիածնում: Առաջին ձեռնարկումներից մեկը եղել է Ս. Էջմիածնի վանքի պարսպապատումը: Սիմեոն Երևանցու կենսագրությանն անդրադարձած մի շարք հեղինակներ, օգտվելով «Ջամբո»-ի հաղորդած տեղեկություններից, նշում են, որ Սուրբ Աթոռը միայն մի փոքր պարսպով էր շրջապատված, որն իր մեջ ընդգրկում էր վանքը, միաբանների բնակարանն և մի քանի այլ շինություն, իսկ տնտեսական բոլոր կառույցները դուրս էին մնացել, և դրա պատճառով վանքն անընդհատ թալանվում էր, իսկ կաթողիկոսները, ամռան ամիսներին Երևան գնալով, ստիպված էին իրենց հետ տանել Էջմիածնի ամբողջ թանկարժեք ունեցվածքը³⁵³: Պետք է նշել նաև, որ, ըստ «Ջամբո»-ի, այս խնդիրը ծագել էր 1747 թ.-ից, այսինքն՝ Նադիր շահի սպանությունից հետո Պարսկաստանում սկսած քաոսային իրավիճակով³⁵⁴: Հետևաբար՝ Ս. Էջմիածինը և իրեն պատկանող տարածքներն ու տնտեսական շինություններն անպաշտպան էին: Թեև գիտենք, որ Մայր Աթոռն ուներ այսպես կոչված թվանկչիների

³⁵¹ Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 22:

³⁵² Ջամբո, էջ 34:

³⁵³ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 2է, Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Ազգապատում, էջ 3525 և այլն:

³⁵⁴ Տե՛ս Ջամբո, էջ 35: Ша'бани Риза, Краткая история Ирана, С.-Петербург, 2008, էջ 217:

(հրացանավորների) խումբ³⁵⁵, որոնք պետք է ապահովեին Էջմիածնի անվտանգությունը, բայց ինչպես երևում է՝ դա բավարար չի եղել այնտեղ ապահովվիճակ պահպանելու համար: Մյուս կողմից՝ Վաղարշապատ գյուղն իր տներով և շինություններով շատ էր մոտեցել Մայր Աթոռին, ուստի կաթողիկոսը գյուղի այդ հատվածը փոխադրել է տալիս հյուսիս՝ վանքից քառորդ կիլոմետր հեռու³⁵⁶: Այդպիսով՝ վանքի գերեզմանատունը դառնում է գյուղի և վանքի սահմանաբաժանը, իսկ տեղափոխված կարիքավոր ընտանիքներին եկեղեցին հատկացնում է դրամական օժանդակություն³⁵⁷:

Կարող ենք փաստել, որ Սիմեոն Ա կաթողիկոսի նախաձեռնած պարսպաշինությունը նպատակ ուներ ոչ միայն ապահովել Մայր Աթոռի անվտանգությունը, ինչպես նշված է, այլև հստակեցնել վերջինիս հողային տիրույթների սահմանները: Այն, որ Վաղարշապատը գյուղը պատկանում էր Մայր Աթոռին՝ դեռևս կաթողիկոսարանը Էջմիածին տեղափոխելու շրջանում, հաստատվում է Գրիգոր Մակվեցու³⁵⁸ կողմից Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնած գյուղերի ցանկով³⁵⁹: Դարեր շարունակ տեղի մահմեդական իշխողները փորձել են ձեռք գցել այն՝ ուժով կամ խարդախությամբ: Այդպիսի մի դեպքի մասին հիշատակվում է նաև Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում, երբ 1764 թ. պարսկական դիվանի գրագիր միրզա Շեֆին փորձում է կասեցնել Էջմիածնի տասանորդ ստանալու իրավունքը³⁶⁰: Այն, որ նմանատիպ խնդիրներ ծագել են ինչպես Էջմիածնի հողատարածքների, այնպես էլ անշարժ գույքի և այլ ունեցվածքի նկատմամբ՝ ակնհայտ երևում է Քերիմ խանի 14 կետից բաղկացած հրամանագրում, որը Սիմեոն Ա կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները հաստատող փաստաթուղթ է: Կետերից մեկն էլ

³⁵⁵ Նրանց մասին բազմից հիշատակվում է Սիմեոն Երևանցու Հիշատակարանում: Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԱ:

³⁵⁶ Տե՛ս Հարությունեան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները (պատմական ակնարկ), Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 65:

³⁵⁷ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 2Ը:

³⁵⁸ Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1443–1465 թթ.):

³⁵⁹ Տե՛ս «Կալվաճագրեր...», էջ 12-15, վավ. 12: Հրատարակված տեքստում կալվաճագիրը թվագրված է 1432 թ.-ով, մինչդեռ գիտենք կալվաճագրի հիջրայի թվականը՝ «յամսեանն րաբիասանի 835», որը համապատասխանում է 1431 թ. նոյեմբերի 1-ից 1432 թ.-ի հունվարի 4-ին, հետևաբար ավելի ճշգրիտ է 1431 թ.-ը: Նաև՝ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ առաջին, էջ 66-76, վավ. 5:

³⁶⁰ Տե՛ս Զամբո, էջ 105:

վերաբերում է Էջմիածնից ապօրինաբար զավթված ունեցվածքի վերադարձնելուն³⁶¹: Հետևաբար՝ պետք է նշել, որ տվյալ պարագայում Էջմիածնի համար խիստ կարևոր խնդիր էր՝ հստակեցնել և առանձնացնել Մայր Աթոռի տարածքը:

Ըստ «Ջամբո»-ի՝ պարսպաշինության գործը սկսվել է 1763 թ.-ից, որից հետո «արիասիրտն Հայրապետս այս սկիզբն արար ի նստիլն իւրում ի շինել և հաստատուն բրքօք և դիտանոցօք»³⁶²: Պատահական չէ, որ Սիմեոն Ա կաթողիկոսն իր գործունեության առաջին տարին նվիրել է այս կարևոր խնդրի իրագործմանը³⁶³: Պարսպի շինարարության ընթացքի և այն ավարտելու վերաբերյալ «Ջամբո»-ը տեղեկություններ չի հաղորդում, մինչդեռ պարսպի դռան արձանագրությունը վկայում է, որ շինարարությունն ավարտվել է 1766 թ.-ին³⁶⁴: Պարսպաշինությունը Սիմեոն Երևանցու կարևոր և միաժամանակ թանկ արժեցող ձեռնարկումներից է եղել: Դա է վկայում շուրջ 3 տարի տևած շինարարական աշխատանքները և այդ գործում բարերարների ներգրավումը, որոնց անուններով արձանագրություններ են պահպանվել պարսպի և բուրգերի վրա: Այդ արձանագրություններից էլ պարզվում է, որ ընդհանուր առմամբ շինարարությունը, ըստ ամենայնի, ավարտվել է միայն 1767 թ.: Պարսպի կառուցման և ավարտման 1767 թվականն է նշվում նաև Սամվել Անեցու շարունակողներից մեկի թողած հիշատակության մեջ³⁶⁵: Ներկայացնենք արձանագրություններից երկուսը՝ **«Յիշատակ է եօթնագազաչափ տեղ ի պարսպին Ագուլեցի Ոսկանի որդի Յովսեփին և իւր կենակցի, եւ որդւոյն Դանիէլին և այլոց, թվ. ՌՄԺԵ (1766 թ.)»:** **«Շինեցաւ բուրգս այս արդեամբ սրբոյ Սաղիմայ պատրիարգ տեառն Կարապետի աստուածաբան վարդապետին ի յիշատակ իւրեան, հոգևոր եւ մարմնաւոր ծնողաց իւրոց ի ՌՄԺԶ (1767 թ.)»**³⁶⁶:

³⁶¹ Հրամանագրի 4-րդ կետում նշված է՝ «Այն կապակցությամբ, որ զեկուցել են, որ գնված մուլքերից, որոնք վակֆ են արվել Ուչքիլիսային, որոշ հողատարածքներ, այգիներ, ջրաղացներ, դինգեր, քրքրաներ, ձիթահանքեր ու այլ անշարժ գույք, մի խումբ մարդիկ ապօրինաբար զավթել են: Որոշվեց, որ պետք է հետ վերադարձվեն»: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ չորրորդ, էջ 92, վավ. 49:

³⁶² ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 27բ:

³⁶³ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 2Ը:

³⁶⁴ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 69:

³⁶⁵ Եուսաղեմի թիվ 3701 ձեռագրում այդ մասին գրվում է «Սիմեոն կաթողիկոսն շինեաց եւ նորոգեաց զպարիսպն սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնայ սրբատաշ քարիւք, քանզի առաջինն հողաշէն էր»: Տե՛ս Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 356:

³⁶⁶ Ալիշան Լ., Այրարատ, էջ 212:

Ինչպես երևում է՝ պարսպի կառուցումը լուծում էր նաև տնտեսական կարևոր խնդիր՝ «պարսպի մէջն առնուեցան և վանքի պատկանեալ մնացած շինութիւնները, որով վանքն իսպառ անջատուեցաւ գիւղից»³⁶⁷: Բուրգավոր պարիսպների (ուներ 15 բուրգ³⁶⁸) գլխավոր դարպասը՝ հյուսիսային կողմից, այնուհանդերձ, բացվում էր դեպի գյուղը՝ այդպիսով, պարսպի կառուցապատումը նախատեսված չէր գյուղից մեկուսանալու համար, այլ Ս. Էջմիածնի տարածքի հստակեցման, պաշտպանական և տնտեսական նշանակություն ունեւոր: Առավել ևս, որ այդ դարպասն անվանված է եղել «Գյուղի դարպաս» կամ «Դուռն շուկայի» և որից օգտվում էր նաև հարևան գյուղերի ազգաբնակչությունը՝ առևտուր անելու նպատակով³⁶⁹: Պարսպի արևմտյան կողմը ընկնում էին պարտեզները և ավազանը, հարավ-արևմուտքից՝ հյուրատունը կամ ուխտավորների բնակարանը, հարավ-արևելքից՝ Ղազարապատը³⁷⁰, արևելյան կողմից՝ անասնագոմերը, հյուսիս-արևմուտքից՝ կրպակները³⁷¹: Ընդհանուր առմամբ պարիսպն ուներ 4 դուռ, որոնցից մեկը փոքր, իսկ մյուս երեքը՝ մեծ և կամարածածկ³⁷²: Պարսպի կառուցումից հետո հյուսիսային մասում ավելացվում են նաև տասը սենյակներ՝ վեհարանի կարիքների համար նախատեսված³⁷³:

Պարսպի շինարարությանը զուգահեռ կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում արդեն Ս. Էջմիածնից առանձնացված Վաղարշապատ գյուղում Ս. Աստվածածին փայտաշեն եկեղեցու կառուցմանը, որը պետք է ծառայեր համայնքի ամենօրյա եկեղեցական կարիքների համար: Եկեղեցին պատկանում է եռանավ բազիլիկ տիպին³⁷⁴: Եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը վկայում է այն մասին, որ այն կառուցվել է 1767 թ.
375.

³⁶⁷ Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 2Ը:

³⁶⁸ Տե՛ս Հարությունեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 66:

³⁶⁹ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 69:

³⁷⁰ Այդպես էր կոչվում Մայր Աթոռի հարավային կողմում Ղազար Ա Զահկեցու կողմից 1750 թ.-ին կառուցած երկհարկանի հյուրանոցը՝ իր օժանդակ կառույցներով: Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 67: Աբել արք. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ., էջ 26:

³⁷¹ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 212:

³⁷² Մայր Աթոռի պարսիպների հատակագիծը տե՛ս Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան 1992, էջ 483:

³⁷³ Տե՛ս Աբել արք. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ., էջ 29:

³⁷⁴ Տե՛ս Հարությունեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 68:

³⁷⁵ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 209:

Կաթողիկոսի հաջորդ ձեռնարկումը լինում է նոր սեղանատան, մոմատների և դպրատների կառուցումը՝ ձմռան և ամռան համար նախատեսված³⁷⁶, որտեղ կազմակերպվում է նաև մանուկների ուսուցում՝ եկեղեցական ընթերցանություն, երգեցողություն և այլն³⁷⁷: Այդպիսով, վերանորոգվում է դեռևս Փիլիպոս Աղբակեցու կողմից կառուցած Էջմիածնի վանական դպրոցը, որը կոչվում էր նաև «ակադեմիա»³⁷⁸:

Շինարարական գործունեության մի կարևոր ձեռնարկ էլ վեհարանի ներսում երկհարկանի առանձնասենյակի կառուցումն էր: Ըստ «Ջամբռ»-ի՝ այն պետք է պատնեշ հանդիսանար Էջմիածինի և հարավ-արևելյան կողմից Ղազարապատի միջև³⁷⁹: Այս կարևոր ձեռնարկման արդյունքում Մայր տաճարը Ղազարապատից այլազգիների «զննելու անպատեհություն ալ խափանեց»³⁸⁰: Կառուցվում է նաև հանգստարան, ձմեռանոցներ, վերանորոգվում է իջևանատունը, ինչպես նաև մի ընդարձակ շինություն՝ ամբար, որը կոչվել է «Օշականայ ամբար», ունեցել է ներքնատուն և որտեղ պահվել է Օշականից ստացված բերքը³⁸¹:

1764 թ.-ին Ս. Գայանե վանքի բակում կառուցվում է մի գետնահարկ շինություն, որն արձանագրության մեջ անվանված է «մաղազա» և որը ծառայել է որպես սառցարան³⁸²: Տնտեսական կառույցներից կարևոր է նշել նաև Ղոփ կոչված այգու հնձանը՝ իր կից շինություններով: Բացի դա՝ ըստ երևույթին, 1770 թ.-ից հետո Սիմեոն Երևանցին ձեռք է բերում «Ղևոնդաց այգու» մի մասը և միացնում Սուրբ Աթոռի այգուն, ընդարձակում և պարսպապատում է՝ դարձնելով մի մեծ այգի³⁸³: «Ջամբռ»-ի հաղորդած այս փաստը լրացնում է մեր ունեցած տեղեկություններն այն մասին, որ Վաղարշապատի տարածքում Էջմիածինն ուներ 5 այգի՝ «Մեծ այգի Ղոփ անուանեալ», որը, ինչպես տեսանք, ձեռք է բերել և ընդարձակել Սիմեոն Երևանցին, «Մեծ այգի Վերի», «Այգի Լուսարարի», «Այգի ի միասին կաթուղիկոսի եւ Եփրեմ եպիսկոպոսի» և «Այգի Օղուզի»³⁸⁴:

³⁷⁶ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 35:

³⁷⁷ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, նշվ. աշխ., էջ 87:

³⁷⁸ Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ Դ:

³⁷⁹ Տե՛ս Ալիշան Դ., Այրարատ, էջ 211:

³⁸⁰ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3525:

³⁸¹ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 70:

³⁸² Տե՛ս Հարութիւնեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁸³ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 36:

³⁸⁴ Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 98:

Սիմեոն Երևանցու հաջորդ ձեռնարկումը Մայր տաճարի առաստաղում վերնատան շինարարությունն է, որը «Ջամբո»-ում թվագրված է 1770 թ.-ով³⁸⁵: Պահպանվել է նաև մի արձանագրություն, որտեղ ասվում է կաթողիկոսի պատվերով և Գրիգոր Եղվարդեցի լուսարարի միջոցներով տաճարի տանիքի նորոգման մասին, որը կատարվել է 1771 թ., վարպետ Գասպարի ձեռքով. **«Աստուծով նորոգեցաւ բոլոր տանիք սրբոյ տաճարիս եւ երկուց խորանացն իսկ ի ներքուստ եւ արտաքուստ, հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցոյ. եւ աշխատասիրութեամբ լուսարար Գրիգոր վարդապետի Եղվարդեցոյ. ի ՌՄԻ (1771) թուին մերոյ:-Վարպետ Գասպար»**³⁸⁶:

Պահպանվել է նաև կատարված աշխատանքի վարձատրության մասին փաստաթուղթ. «պատճառ գրոյս այս է, որ ի ամի թուին և ի յապրիլի ամսոյ ժգ (16) ումն սկսեալ. Ես Քարտաշ ուստայ Գասպարս զերկու տանիսն խորանացն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ի ճարայ արարի ըստ սրբազան հայրապետին քառասուն և հինգ թումանի»³⁸⁷:

Մեծանուն կաթողիկոսի շինարարական գործունեության կարևոր ձեռնարկումներից պետք է համարել 1777 թ. Մայր տաճարի սյուների վերանորոգումը: Այդ մասին թեև «Ջամբո»-ը լռում է, այնուհանդերձ, շինարարության կապակցությամբ մեզ հասած արձանագրությունները վկայում են, որ նորոգման աշխատանքները կատարվել են հովանավորների միջոցով³⁸⁸:

Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի շինարարական գործունեության վաղ շրջանի է վերաբերում Ֆռանկանոց գյուղի Ս. Թովմա եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատակալ ուղղանկյունաձև քարին փորագրված մի վիմագիր արձանագրություն, որի բովանդակությունն է՝ **«Ի թուականիս հայոց ՌՄԺԴ. (1765) էր նոր նորոգեցաւ Սր. Թովմայի ե(կե)ղ(ե)ցին, նոյեմբերի մեկին հրամանաւ Սիմէոն սրբազան վէհին»**³⁸⁹:

³⁸⁵ Տե՛ս Ջամբո, էջ 36:

³⁸⁶ Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 221:

³⁸⁷ Ըստ այդմ՝ աշխատանքների վարձատրությունը կազմել է 45 թուման, որը և ամբողջությամբ վճարվել է: Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 7:

³⁸⁸ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԴԱ:

³⁸⁹ Այս արձանագրությունը զարմանալիորեն անհայտ է մնացել՝ չիրատարակված լինելու պատճառով: Հրատարակվել է միայն 2014 թ.-ին՝ Արսեն Հարությունյանի կողմից: Տե՛ս Հարությունյան Ա., Ամբերդ (Ֆռանկանոց) գյուղը, Ս. Թովմա եկեղեցին և նորահայտ արձանագրությունները, Էջմիածին, 2014, հմր. ԺԱ, էջ 102:

Սիմեոն Երևանցու օրոք՝ 1776 թ.-ին կառուցվում է նաև Ս. Հռիփսիմե վանքի հյուսիսարևմտյան պարիսպը՝ երկու բուրգերով և կամարակապ դարպասը, ինչի մասին վկայում է հետևյալ արձանագրությունը՝ **«Շնորհիւ Տեառն Աստուծոյ արտաքին պարիսպ սրբոյ վանիցս հանդերձ բրգովք եւ կամարակապ դրամբս, արդեամբք տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթողիկոսի սպասաւոր Մկրտիչ եպիսկոպոսին ի յիշատակ իւր եւ կրկնակի ծնողաց իւրոց հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց. Ի ՌՄԻԵ (1776), ի յունիսի ելն»**³⁹⁰: Ուշագրավ է, որ պահպանվել է նաև պարսիպը կառուցող Մկրտիչ եպիսկոպոսի տապանաքարի արձանագրությունը, որտեղ նա անվանված է Սիմեոն կաթողիկոսի **«մեծ պաշտոնյա»**³⁹¹:

Գրիգոր լուսարարը 1778 թ.-ին նախաձեռնել է Երևանի Ս. Պետրոս-Պողոս եկեղեցու գմբեթի վերանորոգումը, որի վերաբերյալ պահպանվել է մի արխիվային վավերագիր³⁹²: Նույն եկեղեցու նորոգման մասին է վկայում նաև վիմագիր արձանագրություն. **«Ի թվին ՌՄԻԵ (1778) ողորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեցաւ բոլոր տանիք սրբոյ եկեղեցոյս հանդերձ այլ ևս խախտտ տեղեօքն, որք ի յորմունսն եւ ի սինսն էին, արգեամբք եւ հոգացողութեամբ տեառն Սիմէօնի գերընդիր կաթողիկոսին ամենայն Հայոց եւ սրբոյ Էջմիածնի, որ ի սոյնոյ քաղաքէ»**³⁹³:

1778 թ.-ի մեկ այլ արձանագրությունում հիշատակվում է Օշականից դեպի հարավ՝ Քասաղ գետի վրայով անցնող 1706 թ.-ին Նահապետ Ա Եդեսացի կաթողիկոսի կողմից կառուցած կամուրջի վերանորոգման մասին. **«Նորոգեցաւ**

³⁹⁰ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 187:

³⁹¹ Արձանագրությունից իմանում ենք, որ նա մահացել է 1789 թ.-ի հուլիսի 8-ին. «Այս է գերեզման եւ մարմնոյ տեղին Մկրտիչ արհի եպիսկոպոսին Սիմէօն վեհի մեծ պաշտօնէին, որ հանգեաւ ի Տէր ի մեր թուականին ՌՄԼԸ. (1789) ի յուլիսի Ը. (8)»: Տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 195, արձ. 371:

³⁹² «Պատճառս գրոյս այսէ, որ ես սրբոյ Էջմիածնի միաբան Եղվարդեցի Գրիգոր վարդապետս, և ես Երևանցի դէրձակ Պօղոսի որդի դէրձակ Աղաբաբս... վերականգնու եղաք զի նորոգել տացուք զտանիսն և զսինսն Երևանու քաղաքի ներքին մեծ եկեղեցոյն, որ անուն սրբոյ Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի կառուցեալ կայ» և որպէս վարձատրություն ստացել են 95 թուման գումար: Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 13: Մեկ այլ աղբյուրի լրացմամբ՝ «նորոգվեց դուռն և տանիքն»: Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, էջ 490:

³⁹³ Ղաֆադարյան Կ., Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 159, արձ. հմր. 60:

կամուրջս ի ձեռն տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին սրբոյ Էջմիածնի Երևանցոյ, ի ՌՄԻԷ (1778) թուին մերոյ»³⁹⁴:

Սիմեոն Ա կաթողիկոսի շինարարական գործունեության կարևոր ձեռնարկումներից է նաև ստորգետնյա ջրերի հեռացման աշխատանքների կազմակերպումը Մայր Աթոռի տարածքում: Ըստ «Ջամբո»-ի՝ այդ կարևոր գործին կաթողիկոսը ձեռնամուխ է լինում 1768 թ.-ին, այսինքն՝ պարսպի կառուցապատումից անմիջապես հետո: Խնդիրն այն էր, որ ինչպես Մայր տաճարը, այնպես էլ այլ շինությունները և միաբանների բնակարանները խոնավ էին: Որպես խնդրի լուծում՝ դեռ Փիլիպոս Աղբակեցու օրոք Էջմիածնում կառուցվել էր «քանքան» կոչված ստորգետնյա ջրերի ջրահեռացման համակարգ: Սիմեոն կաթողիկոսը պարսպի ներսում՝ եկեղեցու բոլոր կողմերից և միաբանների խուցերի և մյուս շինությունների առջևով նույնն է անում՝ միացնելով ստորգետնյա ջրերի հոսքն արդեն իսկ գործող քանքանին, արդյունքում՝ «որով եղեն երկուք օգտութիւնք գլխաւորապէս, մի՛ զի քանքանին յաւելաւ, որ յամենայնի շահարար է, երկրորդ՝ զի յատակ եկեղեցւոյն, և բոլոր շինուածք և միաբանից խուցքն ցամաքեցան ի գիշութե»³⁹⁵: «Ջամբո»-ի այս կարևոր տեղեկությունից իմանում ենք ստորգետնյա ջրերի հեռացման համակարգի առկայության մասին, նաև այն, որ Փիլիպոս կաթողիկոսի կառուցած քանքանը գտնվել է վանքի միջին դռան դռնապանի խցի առջև: Ջրի հոսքը շարունակվել է դեպի արտաքին պարիսպ՝ դուրս ելնելով Ս. Գայանե եկեղեցու վանքի մոտակայքում³⁹⁶, որտեղ հետագայում կառուցվել է աղբյուր³⁹⁷: Շինարարական այս նախաձեռնությունը, ըստ երևույթին, շարունակվել է նաև հաջորդ տարիներին, քանի որ «Ջամբո»-ից տեղեկանում ենք, որ կաթողիկոսը վերանորոգել է նաև Վաղարշապատ գյուղի և Սուրբ Աթոռի միջով անցնող քանքանը³⁹⁸:

Այդպիսով, Էջմիածնի տարածքում գոյություն ունեին ստորգետնյա ջրահեռացման և դրանց օգտագործման երեք համակարգեր՝ կառուցված Փիլիպոս Աղբակեցու, Հակոբ Ջուղայեցու և Սիմեոն Երևանցու օրոք: Առաջին համակարգի ջրերի հեռացումը

³⁹⁴ Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 260:

³⁹⁵ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 27բ:

³⁹⁶ Ջամբո, էջ 35-36:

³⁹⁷ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 218:

³⁹⁸ Տե՛ս Ջամբո, էջ 36:

կատարվում էր հարավային պարսպի կողմում, որտեղ կառուցել էր ջրհոր: Երկրորդ համակարգը գտնվել է վանքի հյուսիս-արևմտյան կողմում և օգտագործվել է ինչպես խմելու, այնպես էլ այգիների ոռոգման համար³⁹⁹: Սիմեոն Երևանցու կառուցած համակարգն էլ միացվել է այդ երկուսին՝ ավելի ընդլայնելով ջրահեռացման համակարգը:

«Ջամբռ»-ի հաղորդած տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ ջրահեռացման համակարգն ունեցել է նաև կարևոր գյուղատնտեսական նշանակություն՝ ամբարված ջրերն օգտագործվել են ոռոգման նպատակով, ինչպես նաև՝ ջրաղացների աշխատեցման համար և այլն⁴⁰⁰:

Այլ շինությունների կառուցման վերաբերյալ տեղեկությունները սուղ են: Հայտնի է, որ Սիմեոն Ա կաթողիկոսը կառուցել է նաև արտաքին պարսպի հարավ-արևմտյան կողմում բաղնիք՝ նախատեսված և՛ վանականների, և՛ գյուղի բնակիչների համար: Կառուցվել են նաև գոմեր, ձիատներ, ձիթահաններ և այլն: Կաթողիկոսի շինարարական գործունեության վերաբերյալ կարևոր սկզբնաղբյուր է «Ջամբռ»-ը: Այս գործերի ժամանակ ծախսված գումարների վերաբերյալ գրեթե տեղեկություններ չունենք, միայն հայտնի է, որ շինարարական աշխատանքներում մեծապես օգտագործվել են բարերարների ներդրումները, ինչը նաև հաստատվում է բազմաթիվ արձանագրություններով:

2.2 Գրադպության հիմնադրումն Էջմիածնում

Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի լուսավորչական գործունեության կարևորագույն ձեռնարկումներից է տպարանի հիմնադրումն Էջմիածնում, որի շնորհիվ հնարավորություն է ստեղծվում դարեր շարունակ եվրոպական երկրներում իրագործվող տպագրական գործի շարունակությունը տեսնել արդեն մայր հայրենիքում: Այս հարցի վերաբերյալ ևս «Ջամբռ»-ը կարևոր սկզբնաղբյուրային տեղեկություններ է պարունակում:

³⁹⁹ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 65-66:

⁴⁰⁰ Տե՛ս Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 229:

Նշենք, որ XVI դ. հայ մշակութային կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր հայկական տպագրության սկզբնավորումն Եվրոպայում: Ինչը նաև պայմանավորված էր բուն երկրի տարածքում մշակութային կյանքի անկման հետ:

Այդ պայմաններում է, որ XVI դ. Եվրոպայում սկիզբ դրվեց հայ գրքի տպագրությանը: Այդ ժամանակաշրջանի հայ տպագիր գիրքն ուներ իր ուրույն կառուցվածքը, անվանաթերթը, շարվածքը և որ ամենակարևորն է՝ ընդարձակ հիշատակարան⁴⁰¹, որն ինչպես հայտնի է հայ ձեռագիր գրքի մի կարևոր և բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Ինչպես ձեռագրերի հիշատակարանները, այնպես էլ տպագիր գրքի հիշատակարանները կարևոր սկզբնաղբյուրային տեղեկություններ են պարունակում ինչպես տվյալ գրքի տպագրության, դրանց մասնակցած անձնանց, այնպես էլ ժամանակի պատմական անցուդարձերի մասին:

Հետագայում՝ մասնավորապես XVII դ., եվրոպական տարբեր քաղաքներում՝ Վենետիկում, Հռոմում, Լվովում, նաև՝ Կոստանդնուպոլսում, Նոր Զուլայում և այլ քաղաքներում հիմնվում են հայկական տպարաններ: XVII դ. հայ գրքի պատմության կարևոր դրվագներից է Հակոբ Դ Զուլայեցի կաթողիկոսի հանձնարարությամբ 1656 թ. Եվրոպա մեկնած Էջմիածնի դպիր Մատթեոս Ծարեցու գործունեությունը, որի հիմնական նպատակը հայերեն Աստվածաշնչի տպագրությունն էր⁴⁰²:

Պատմական այդ ժամանակաշրջանում անհնար էր պատկերացնել տպագրական գործի սկզբնավորումը մայր հայրենիքում՝ նկատի ունենալով քաղաքական և տնտեսական ծանր պայմանները: Եվ պատահական չէ, որ Ս. Էջմիածինը ստիպված էր անգամ հայերեն Աստվածաշնչի տպագրությունը կազմակերպել Եվրոպայում⁴⁰³: Արդյունքում՝ ստեղծվում է Ոսկան Երևանցու տպարանը, որը թեև գործում է եվրոպական երկրներում, այնուհանդերձ՝ կարևոր ներդրում է ունենում հայ գրատպության զարգացման գործում⁴⁰⁴:

Իրավիճակը որոշակիորեն փոխվում է XVIII դ. կեսերից, երբ համեմատաբար կայունություն և որոշակի խաղաղություն է հաստատվում նաև հայ հոգևոր կենտրոն

⁴⁰¹ Իշխանյան Ռ. Ա., Հայ գիրքը 1512-1920 թթ., Երևան, 1981, էջ 20:

⁴⁰² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, էջ 98-99:

⁴⁰³ Տե՛ս Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, պատմական տեսություն սկզբից մինչև XX դարը, Երևան, 1958, էջ 98:

⁴⁰⁴ Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, էջ 165-166:

Էջմիածնում: Թեև «Ջամբո»-ում հայաստանյան տպարանի հիմնադրումը կապվում է հայոց տոնացույցը կարգավորելու և այն բոլոր եկեղեցիներում տարածելու խնդրի հետ⁴⁰⁵, այդուհանդերձ՝ այս մտահղացումը, շատ հավանական է, Սիմեոն Երևանցին ունեցել է դեռևս կաթողիկոս ընտրվելուց առաջ: Ինչպես գիտենք, դեռևս Հնդկաստանում նվիրակ եղած տարիներին նա սերտ կապեր է հաստատել տեղի հայ համայնքի հետ, և պատահական չէ, որ Էջմիածնում տպարան բացելու գործում ֆինանսական մեծ օժանդակություն է ստացվել հենց հնդկահայ համայնքի կողմից⁴⁰⁶: Պետք է նշել նաև, որ XVIII դ. 50-ական թթ. որպես Կ. Պոլսում Էջմիածնի նվիրակ՝ Սիմեոն Երևանցին որոշ ժամանակ եղել է Ջմյուռնիայում՝ մասնակցելով տեղի հայկական տպարանի ստեղծման աշխատանքներին⁴⁰⁷ և այդպիսով որոշակիորեն ծանոթանալով տպագրական գործին:

Կաթողիկոս դառնալուն պես Սիմեոն Երևանցին գործնական քայլերի է դիմում՝ Էջմիածնում տպարան հիմնադրելու նպատակով: Այս մտահղացման գործոններից մեկն էլ կարելի է համարել այն, որ օտար պետություններում հրատարակվում էր մեծ թվով հոգևոր գրականություն, որը, ինչպես հայտնի է, ոչ միշտ էր արժանանում Էջմիածնի հավանությանը⁴⁰⁸: Այս առիթով Լեոն նշում է, որ «անկասկած, Սիմեոնը, ձեռնարկելով այդ երկու նշանաւոր հիմնարկութիւններին (տպարան և թղթի գործարան- Հ.Օ.), նպատակ ունէր նաև դիմադրել կաթոլիկ Մխիթարեանների գրական խիստ ազդեցութեան»⁴⁰⁹: Այդուհանդերձ՝ անկախ Սիմեոն Երևանցու կողմից տպարանը հիմնադրելու բուն դրդապատճառներից՝ անհնարին է ժխտել այդ քայլի լուսավորչական-մշակութային մեծ կարևորությունը:

Նախ կաթողիկոսը փորձում է արդեն պատրաստի տպագրական սարքեր տեղափոխել Էջմիածին: Այդ նպատակով նա 1765 թ. մարտի 4-ին գրում է Ջմյուռնիայի

⁴⁰⁵ Տե՛ս Ջամբո, էջ 43:

⁴⁰⁶ Տե՛ս Մ. Օրմանյանը կարծիք է հայտնում, որ Սիմեոն Երևանցու մոտ տպարան հիմնադրելու միտքը ծագել էր դեռևս կաթողիկոս դառնալուց 20 տարի առաջ՝ Հնդկաստանում նվիրակ եղած տարիներին: Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3580: Վստահաբար չենք կարող պնդել, թե Հնդկաստանում ապրած տարիներին Սիմեոն Երևանցին նման մտահղացում ունեցել է, թե ոչ: Մեզ հայտնի է միայն այն, որ նա տպագրական հարցերում ակտիվ գործունեություն է ծավալել Կ.Պոլսում:

⁴⁰⁷ Տե՛ս Ալպոյաճյան Ա., Ջմյուռնիո տպարանները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, № 2(25), էջ 71:

⁴⁰⁸ Տե՛ս Զարպիհանյան Գ., Պատմութիւն հայկական տպագրութեան (սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ, 1513-1895), Վենետիկ, 1895, էջ 182:

⁴⁰⁹ Լեօ, Հայ գրքի տոնը, Թիֆլիս, 1912, էջ 106:

նվիրակ նշանակված Ղուկաս վարդապետին, որ կապ հաստատի Ամստերդամում գտնվող Առաքելի և Զմյուռնիայում գործող Մարկոսի հետ և համոզի, որ իրենց տպագրական գործիքները տեղափոխեն Էջմիածին⁴¹⁰: Սակայն նրանցից և ոչ մեկը չի համաձայնվում նվիրել կամ վաճառել դրանք: Իսկ Ամստերդամի հայերը դեմ են լինում տպագրատունն Էջմիածին տեղափոխելուն⁴¹¹: Փոխարենը՝ 1766 թ. կաթողիկոսը փորձում է տպագրական գործիքներ ձեռք բերել Կ. Պոլսում՝ Կեսարացի Սարգիս վարդապետից, սակայն ապարդյուն⁴¹²: Այս անհաջող փորձերից հետո կաթողիկոսն իր ծրագրած գործն ավարտին հասցնելու նպատակով ձեռնամուխ է լինում սեփական ուժերով տպարանի ստեղծմանը՝ հնդկահայ գործիչ Գրիգոր Միքայելյան-Չաքիկյանից դրամական միջոցներ ստանալով: Նախ կառուցվում է տպարանի շենքը, որը գտնվում էր Էջմիածնի հյուսիսային պարսպին կից կառուցված տաս սենյակների արևմտյան կողմի սենյակներում⁴¹³: Պատրաստվում են տպագրական պարագաներ: Հետաքրքիր է, որ որպես տպարանի հիմնադրման տարեթիվ՝ «Ջամբռ»-ում նշված է 1770 թ.-ը, թեև գիտենք, որ ըստ տպարանի շինության արձանագրության՝ այն կառուցվել է 1771 թ.-ին. **«Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին ամենայն պարագայիւք՝ հոգաբարձութեամբ տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցոյ՝ արդեամբ Զուղայեցի ի Հինդ բնակեալ Չաքիկենց, ի յիշատակ իւրեան եւ իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն....ՌՄԻ (1771)»**⁴¹⁴:

Հաշվի առնելով այն, որ «Ջամբռ»-ի այս տեղեկությունը գրվել է դեռևս Սիմեոն Երևանցու գործունեության ժամանակաշրջանում՝ դժվար է ենթադրել, որ սա թվականի սխալ է: Առավել հավանական է, որ 1770 թ.-ին սկսվել է տպագրատան կառուցումը, իսկ արդեն 1771 թ.-ին այն ավարտվել է: Ուշագրավ է, որ պահպանվել է մի արձանագրություն, ըստ որի, Էջմիածնում տպարանի ստեղծման աշխատանքներին, թեև և կարճ ժամանակով՝ մասնակցել է Զմյուռնիայից եկած վերը նշված Մարկոս

⁴¹⁰ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԾԾԷ-ԾԾԸ:

⁴¹¹ Տե՛ս Զարպիհանյան Գ., Պատմություն հայկական տպագրության, էջ 183:

⁴¹² Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԾԾԹ:

⁴¹³ Տե՛ս Աբել արք. Մխիթարեանց, նշվ. աշխ, էջ 29:

⁴¹⁴ Արձանագրությունում հիշատակված է բարերարի ամբողջ գերդաստանը՝ հավաստացիումով, որ տարին երկու անգամ նրանց հիշատակին Մայր Աթոռում պետք է պատարագ մատուցվի: Հովհաննէս եպս. Շախաթունեանց, էջ 71-72: Տե՛ս նաև՝ Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը եւ Մայր Աթոռի տպարանը, Էջմիածին, 1972, հմր. Զ, էջ 50:

տպագրիչը, որը մահացել է 1771 թ.-ին և թաղվել էջմիածնում: Տապանաքարի արձանագրությունից էլ իմանում ենք այդ մասին⁴¹⁵:

Տպագրական առաջին փորձը, ըստ «Ջամբռ»-ի, կատարվել է 1771 թ.-ին. տպագրվում են Սաղմոսներ և Տաղարան⁴¹⁶, սակայն, ըստ երևույթին, անհաջող⁴¹⁷: Մ. Օրմանյանը, ծանոթ լինելով «Ջամբռ»-ի այս տեղեկությանը, այնուհանդերձ, նշում է, որ Տաղարանը լույս է տեսել 1773 թ.-ին⁴¹⁸, մինչդեռ Տաղարանի՝ մեզ հայտնի ամենավաղ օրինակը 1777 թ.-ի է⁴¹⁹: Հիմնվելով «Ջամբռ»-ի հաղորդած տեղեկությունների վրա՝ կարելի է ենթադրել, որ Տաղարանն ունեցել է մի քանի տպագրություն, որոնք, սակայն, մեզ չեն հասել: Այդուհանդերձ՝ Հայաստանում լույս տեսած և մեզ հասած առաջին տպագիր գիրքը համարվում է 1772 թ.-ին տպագրված աղոթքների գիրքը՝ «Զբօսարան հոգևոր»-ը:

Գրատպության հիմնադրումը Հայաստանում, անշուշտ, կարևորագույն իրադարձություն էր հայ մշակութային կյանքում, իսկ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի այս նախաձեռնությունը՝ լուսավորչական մտքի փայլուն մի դրսևորում: Տպարանի հիմնադրման աշխատանքների վերաբերյալ կաթողիկոսը որոշակի մանրամասներ է հաղորդում տպագրված առաջին գրքի հիշատակարանում՝ շարունակելով հայ ձեռագիր և հնատիպ գրքերի՝ հիշատակարաններ վարելու ավանդույթը: Էջմիածնում տպագրական գործը և տպագրության աշխատանքները սկսելուն խոչընդոտել են բազմաթիվ հանգամանքներ, այդ թվում և քաղաքական: Դա է վկայում տպագրված «Զբօսարան»-ի հիշատակարանը: Մասնավորապես խոսվում է այն մասին, որ «...ի ՌՄԺԷ (1768 թ.) հայոցս թուռջ, սկսաւ մեծ պատերազմ ծնանիլ ի մէջ երկուց մեծամեծ Թագաւորացն. և տևեց մինչև ի թիւս մեր ՌՄԻԱ (1772 թ.) յուրումենք այժմ»⁴²⁰: Հիշատակարանի այս կարևոր հաղորդման վերաբերյալ պետք է ճշգրտում անել: Այստեղ խոսքը Հերակլ II-ի՝ Երևան կատարած արշավանքների մասին չէ, ինչպես որ

⁴¹⁵ «Այս է տապան հանգստեան Ակնցի տպագիր ծերունագարդ Մարկոսին, որ էալ ի սուրբ Աթոռս և շինեալ զգործարանն, փոխեցաւ առ Քրիստոս բարի մահուամբ, որում Տէր ողորմեսցի, ի ՌՄԻ թվին (1771)»: Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց, էջ 51:

⁴¹⁶ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 44:

⁴¹⁷ Տե՛ս Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 94:

⁴¹⁸ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3582:

⁴¹⁹ Տե՛ս Սիմեոն Երեւանցի, Տաղարան փոքրիկ, էջմիածին, 1777:

⁴²⁰ Սիմեոն Երեւանցի, Զբօսարան հոգևոր, էջ 174:

ընդունված է կարծել⁴²¹, այլ Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև տեղի ունեցած պատերազմի⁴²²: Քանի որ մեզ հայտնի է, որ վրաց թագավորը 1760-ական թթ. երկու անգամ է արշավել Երևանի խանություն՝ 1765 և 1769 թթ. և երկու դեպքում էլ, ըստ «Ջամբո»-ի, թեև ակտիվ պատերազմական գործողություններ չեն մղվել⁴²³, այդուհանդերձ՝ վրացական կողմը հաղթող է դուրս եկել: Դա հաստատում են նաև վրացական աղբյուրները⁴²⁴: Հետևաբար՝ պետք է եզրակացնել, որ «Ջրսարան»-ի հիշատակարանում նշված է ռուս-թուրքական 1768-74 թթ. պատերազմի մասին, առավել ևս, որ խոսվում է «երկուց մեծամեծ Թագաւորացն»-ի մասին: Բացի դա՝ գիտենք, որ Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունները դադարել են հենց 1772 թ.-ին⁴²⁵: Փաստորեն՝ այս պատերազմը որոշակի հետևանքներ է ունեցել նաև հայ բնակչության համար, ինչի մասին նշված է հիշատակարանում՝ «վրդովեցաւ բոլոր աշխարհի ըստ մեծի մասին...բազմացան գողք և ելուզակք. ապստամբք և կողոպտիչք ի շէնս և հատան ճանապարհք յերթևեկաց, խափանեցան առ և տուրք վաճառականց. և հասարակութիւն ստորադրելոցն՝ և մանաւանդ ազգս հայոց՝ կային ի մէջ մեծի վտանգի և տառապանաց»⁴²⁶: Այս ծանր վիճակը՝ այդ թվում նաև, ըստ երևույթին, հաղորդակցման խափանումը և ֆինանսական դժվարությունները, զգալիորեն դանդաղեցրել են տպագրական գործը սկսելու աշխատանքներն էջմիածնում:

Էջմիածնի նորաստեղծ տպարանը կոչվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի անունով: Տպարանի և տպագրական աշխատանքներում հիշատակվում են Իսահակ Եպիսկոպոս Գեղամացին, որը ղեկավարել է տպարանի աշխատանքները, Հարություն Էջմիածենեցին, որը փորագրել և պատրաստել է ծաղկանիշեր, պատկերների,

⁴²¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն (XIV-XVIII դդ.), խմբ.՝ Արևշատյան Ս.Ս., Բարխուդարյան Վ.Բ., Ոսկանյան Վ.Կ., Ջուլալյան Մ.Կ., Փափազյան Հ.Դ., Խաչիկյան Լ.Ս., Երևան, 1972, էջ 623: Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 94:

⁴²² Խոսքը 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին է, որի ընթացքում 1769 թ.-ին ռուսական ոչ մեծ մի զորաջոկատ ուղարկվեց Կովկաս՝ վրացիների հետ համագործակցած կովելու ընդդեմ թուրքական զորքերի: Տե՛ս Маркова О.П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966, էջ 139:

⁴²³ Տե՛ս Ջամբո, էջ 43:

⁴²⁴ «[Էրեկլե] բատոնը ուղևորվեց Երևան. [վրացիներս] քյուրդերին ավերեցինք և անվնաս վերադարձանք...»: Տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, էջ 164:

⁴²⁵ Маркова О.П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, էջ 140, Allen W.E.D., History of The Georgian people, էջ 207.

⁴²⁶ Միմեօն Երեւանցի, Ջրսարան հոգեւոր, էջ 174-175:

խորանների պարագաները, Գրիգոր սարկավագը⁴²⁷, Մկրտիչ Շոռթեցին, որը հիշատակվում է նաև որպես կաթողիկոսի տեղապահ⁴²⁸ և պատրաստել է բոլորատառ ու նոտրատառ գրեր և տպագրության համար այլ պարագաներ⁴²⁹, Մայր Աթոռի այլ պաշտոնյաներ: Էջմիածնի նորաստեղծ տպարանում տպագրված գրքերի հիշատակարաններում բարեխղճորեն նշված են տվյալ տպագրությանը մասնակցած անձիք:

Սիմեոն Երևանցու հիմնադրած տպարանում տպագրվում են նաև նրա հեղինակած այլ գործեր ևս՝ «Տոնացույց»-ը (1774-75 թ.), «Կարգ թաղման կարգաւորաց...»-ը (1777 թ.), այն շարունակել է գործել նաև Սիմեոն Երևանցուն հաջորդած Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսի (1780–1799) օրոք⁴³⁰:

Էջմիածնում հայ տպագրական գործը շարունակելու համար մեկ այլ կարևոր խնդիր էր թղթի հայթայթումը: Ինչպես երևում է աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից՝ այն բերվել է Եվրոպայից: Թղթի ներկրման համար կաթողիկոսը նամակագրություն է պահպանել Կ. Պոլսի, Ջմյուռնիայի նվիրակների հետ⁴³¹: Սակայն թղթի ներմուծումը, ըստ երևույթին, չի ապահովել պահանջարկը, ահա թե ինչու՝ Սիմեոն Երևանցին ձեռնամուխ է լինում նաև թղթի գործարանի հիմնադրմանն Էջմիածնում:

1776 թ.-ին, հաղթահարելով թղթի արտադրությունը սկսելու բազմաթիվ դժվարություններ, Մայր տաճարի հարավային կողմում՝ արտաքին մեծ պարսպի մոտ, բացվում է թղթի գործարան⁴³²: Սիմեոն Երևանցու այս ձեռնարկումն այն

⁴²⁷ Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Տոնացույց, էջ 562:

⁴²⁸ Հարկ է նշել, որ վերջինս մահացել է 1779 թ.-ին և պահպանվել է նրա տապանաքարը, որի վրա էլ արձանագրված է՝ «Տապանս ծածկող հողոյս յարկի, է Մկրտիչ վարդապետի, որ էր տեղեալ Շոռթեցի եւ միաբան գահիս մեծի եւ տեղապահ յարգոյ վեհի, Սիմեոնի հայրապետի այր հանճարեղ եւ մտացի, ի բազում իրքս պիտանի զորքս թողեալ այժմ ըզկընի, ճեպեաց ի կոչ ամենի հայցէ ի ձենջ արդ զողորմի, ասել յաղօթս յիշմամբ բարի թվին ՌԺԻԸ. (1779), ի նոյեմբերի ԻԸ. (28): Տե՛ս Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 184, արձ. 340:

⁴²⁹ Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Ջրօսարան հոգեւոր, էջ 177-178:

⁴³⁰ Տե՛ս Երիցեան Ա., Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան (մինչև ԺԹ դար), Փորձ, Տփղիս, 1881, N4, էջ 1-33: Շահնագարյան Շ., Նոր նյութեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմության վերաբերյալ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, № 1, էջ 262-266: Գրիգորյան Գ., Հայաստանի առաջին տպարանի վաղ հրատարակությունների մասին. Ճշգրտումներ, Բանբեր Մատենադարանի, 2015, № 22, էջ 499-506:

⁴³¹ Այդ նամակագրության մասին տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Ը, էջ 297, 428 և այլն:

⁴³² Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Թղթի գործարան Հայաստանում, Գիտական նյութերի ժողովածու, 1941, № 1, էջ 63:

պայմաններում, երբ երկիրը գտնվում էր օտար տիրապետության տակ և պարբերաբար ենթարկվում էր ներխուժումների, հիրավի բացառիկ էր, ինչը Լեոն բնորոշում է որպես մի գործ, որը «մինչև այժմ էլ հայոց երկրում դեռ տեսնված չէ»⁴³³։ Բնականաբար՝ կաթողիկոսի այս ձեռնարկումը պահանջում էր զգալի ծախսեր, որոնք հոգացել է տպարանի հովանավոր Գրիգոր Միքայելյան-Չաքիկյանը և պատահական չէ, որ Էջմիածնի թղթի գործարանում արտադրված թուղթն ունեցել է ջրանկար դրոշմ՝ մեկ կողմում «Է» (Էջմիածին) և «ՍԿ», այսինքն՝ Սիմեոն կաթողիկոս, մյուս կողմում՝ «ԹՌՄԵ», այսինքն՝ 1776 թ. և «ԳՄ»՝ Գրիգոր Միքայելյան⁴³⁴։ Այդպիսով կաթողիկոսը ցանկացել է բարերարի անունը հավերժացնել արտադրված թղթերի էջերում։ Համարվում է, որ Էջմիածնում արտադրված թղթով առաջինը լույս է տեսել Սիմեոն Երևանցու «Պարտավճար»-ը, որը կաթողիկոսը շտապում է ուղարկել իր բարերարին, որից էլ իմանում ենք կատարված ծախսերի մասին՝ 7800 թուման⁴³⁵ կամ 18000 դուռուշ⁴³⁶։ Տպագրության գործում իրենց մասնակցությունն են ունեցել հնդկահայ համայնքի այլ անդամներ ևս, ինչը պարզվում է «Պարտավճար»-ի հիշատակարանից, որտեղ նշված է նաև Խաչիկ Աղա Զուղայեցին՝ իր գերդաստանով հանդերձ՝ որպես «Պարտավճար»-ը տպագրելու հովանավոր⁴³⁷։

Նույն «Պարտավճար»-ի հիշատակարանից իմանում ենք, որ թեև Սիմեոն Երևանցին այն ավարտել է 1779 թ.-ին, սակայն «ո՛չ յաջողեցաւ նմա յայնմ ժամանակի բոլորապէս տպեցուցանել»⁴³⁸ և միայն «յերրորդում ամի Հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու»⁴³⁹՝ փետրվար ամսին է այն տպագրվում⁴⁴⁰։ Այդպիսով՝ ըստ հիշատակարանի՝ «յետ առաջնոյ հատորին տպեցման», որը տեղի է ունեցնել 1779 թ.-ին և որոնք ուղարկվել են Հնդկաստան, պատերազմական դրության պատճառով տպագրությունն ընդհատվել է⁴⁴¹։ Այստեղ խոսքը վրաց Հերակլ II թագավորի՝ Երևան

⁴³³ Լեո, Հայկական տպագրութիւն, հատոր երկրորդ, XVIII դար, առաջին մաս, Թիֆլիս, 1902, էջ 574։

⁴³⁴ Տե՛ս Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 72։

⁴³⁵ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԾԿԵ։

⁴³⁶ Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Թղթի գործարան Հայաստանում, Գիտական նյութերի ժողովածու, 1941, № 1, էջ 64։

⁴³⁷ Տե՛ս Սիմէօն Երեւանցի, Պարտավճար, էջ 382-383։

⁴³⁸ Նույն տեղում, էջ 377։

⁴³⁹ Ղուկաս Ա Կարնեցի (1780-1799), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1780-ից։

⁴⁴⁰ Սիմէօն Երեւանցի, Պարտավճար, էջ 380։

⁴⁴¹ Նույն տեղում, էջ 377-78։

կատարած արշավանքի մասին է⁴⁴²։ Այն ծանր հետևանքներ է ունեցել նաև հայ ազգաբնակչության համար, ինչի մասին վկայում են հայ ժամանակագիրները. «Ի սոյն թուին (1779 — Հ.Օ.) յուլիս 6-ին արքայն Վրաց Հերակլ եկն ի վերայ Երևանայ քաղաքին քառասուն հազար զօրօք և շատ աւերութիւն արար՝ երկիրն բոլոր քանդեաց և այրեաց, վերջ հարիւր յիսուն գեօղ քշեալ տարաւ, երեսուն հազար ոգիս և հարիւր հազար տավարս համարելով, որ տասանորդն իւր էր՝ տասն հազար տավար. և ինքն յանկարծ ի մարդկանէ վերացեալ գնաց Թիֆլիզ»⁴⁴³։

Ամփոփելով նշենք, որ Սիմեոն Երևանցու հիմնադրած թղթի գործարանն աշխատել է մինչև կաթողիկոսի կյանքի վերջը՝ հանդիսանալով «պարծանք Աթոռոյն եւ ազգին»⁴⁴⁴, որից հետո պարսիկների ասպատակությունների հետևանքով թղթի գործարանի պղնձե և երկաթյա գործիքները թալանվել են, իսկ տպարանը, չնայած քաղաքական բարդ իրավիճակին, շարունակում է գործել նաև հետագա տարիներին։ Թեև Էջմիածնի տպարանն ունեցավ կարճ կյանք և նրա ընդհանուր ներդրումը հայ հնատիպ գրքի պատմության մեջ մեծ չէր, այնուհանդերձ՝ տպարանի հիմնադրումը և թղթի գործարանի կառուցումը կարևորագույն մշակութային իրադարձություն էին Հայաստանի մշակութային կյանքում։

2.3 Վանական տնտեսություններն Արևելյան Հայաստանում

Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի (1763-1780) «Ջամբո» երկը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Արևելյան Հայաստանի, Երևանի խանության բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական պատմության, այդ թվում նաև՝ եկեղեցական թեմերի, վանքապատկան գյուղերի և բնակավայրերի տնտեսական վիճակի, հարկային համակարգի վերաբերյալ, Էջմիածնին հարկատու գյուղերի, դրանցից ստացվող եկամուտների մասին։ «Ջամբո»-ում արծածված են նաև տնտեսական հարաբերությունների խնդիրներ, նշվում է, թե երբ և որ կալվածագրերով ու հրամանագրերով է Էջմիածինը ձեռք բերել այս կամ այն գյուղը և այդ ամենը

⁴⁴² Հերակլ 2-րդի այս արշավանքը բազմիցս հիշատակված է նաև վրացական հիշատակարաններում։ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, էջ 189, 200 և այլն։

⁴⁴³ Մանր ժամանակագրություններ, էջ 494։

⁴⁴⁴ Հովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, էջ 73։

ներկայացված է ըստ համապատասխան փաստաթղթային հիմնավորման, պարսկական իշխողների կողմից տրված էջմիածնում պահվող փաստաթղթերի: «Ջամբո»-ը լույս է սփռում ինչպես XVIII դարի, այնպես էլ նախորդ ժամանակաշրջանի՝ Արևելյան Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունների, բնակչության սոցիալական վիճակի, հարկային համակարգի, հողատիրության ձևերի և այլ բնագավառի բազմաթիվ հարցերի վրա: Ուշագրավ է Սիմեոն Երևանցու այն դիտարկումը, որ ինքը մեծ ուշադրություն է դարձրել պարսից շահերից, օսմանյան սուլթաններից և այլ իշխողներից ստացված հրովարտականների, հրամանագրերի, կալվածագրերի վրա՝ դրանք դիտարկելով որպես իրավական կարևորագույն հիմք, որոնցով և հաստատվել են էջմիածնի իրավունքները: Հեղինակը, կարևորելով մահմեդական իշխողներից ստացված իրավական փաստաթղթերը, իր աշխատության մեջ հստակորեն համակարգել, խմբավորել է միատեսակ վավերագրերը՝ առանձնացնելով շահերի և սուլթանների, խաների, փաշաների, շեյխսիսլամների և այլ պաշտոնյաներից ստացված՝ էջմիածնի իրավունքները հաստատող հրամանները և փաստաթղթերը:

«Ջամբո»-ը Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուր, որտեղ հեղինակի հիմնական ուշադրությունը սևեռված է էջմիածնի և վանքապատկան գյուղերի սոցիալ-տնտեսական նկարագրին, սակայն քիչ տեղեկություններ է հաղորդում գյուղացիական համայնքների սոցիալ-տնտեսական խնդիրների վերաբերյալ:

Այս ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը՝ այդ թվում և Վաղարշապատը, մտնում էին Երևանի խանության կազմի մեջ: Հյուսիսում Երևանի խանության սահմանը հասնում էր Փամբակ, Լոռի և Ղազախ, արևելքից՝ Գեղամա լեռներ, արևմուտքից՝ Ախուրյան: Հուսեին-Ալի խանի օրոք Երևանի խանության մեջ էր մտնում նաև Շիրակը (Շորագյալը): Սակայն վրաց թագավոր Հերակլը 1779 թ. կատարած արշավանքի ժամանակ Շորագյալի սուլթանությունը նվաճում և դարձնում է իր անմիջական ենթական⁴⁴⁵:

Սիմեոն Երևանցին հանգամանալից անդրադարձել է Վաղարշապատի պատմությանը՝ ներկայացնելով այն էջմիածնի՝ գերիշխելու օրինական իրավունքի

⁴⁴⁵ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 142:

տեսանկյունից և հիմնավորելով դա բազմաթիվ կալվածագրերով և հրամանագրերով, որոնք Էջմիածինը ստացել էր Աթոռը Հայաստան տեղափոխելուց ի վեր: Հեղինակը քաջ գիտակցում էր պարսից իշխանությունների կողմից տրված հրովարտակաների կարևորությունը, որոնցով հիմնավորվում և հաստատվում էին Էջմիածնի իրավունքներն ու արտոնությունները, և որոնցից ամենակարևորը մաղափության իրավունքն էր, որից օգտվում էր Էջմիածինը նաև Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության ժամանակ: Վերջինս այդ իրավունքն արդյունավետ կերպով էր իրացնում նաև վրաց Հերակլ II թագավորի և Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հետ ունեցած լավ փոխհարաբերությունների շնորհիվ: Մաղափության իրավունքով Էջմիածինը ոչ միայն ազատված էր հարկերից, այլև իրեն պատկանող կալվածքներից իրավունք ուներ գանձել տասանորդ հարկ: Այս հանգամանքը, սակայն, հաստատապես ամրագրված չի եղել Էջմիածնի համար⁴⁴⁶: Ըստ էության ազատված լինելով պարսից արքունիքին հարկ վճարելուց⁴⁴⁷, այնուհանդերձ կաթողիկոսները ստիպված էին ժամանակ առ ժամանակ պարսից պաշտոնյաներին՝ այդ թվում խաներին, պատվել և նվերներ ուղարկել՝ տարբեր տոների կապակցությամբ՝ դրամով⁴⁴⁸:

Այս վիճակը հաճախակի էր փոփոխվում՝ պայմանավորված կաթողիկոսների անձով և գործունեությամբ կամ պարսից շահերի վերաբերմունքով: Սիմեոն Երևանցին հանգամանալից անդրադարձել է Էջմիածնի մաղափության իրավունքին՝ այն դիտարկելով որպես Էջմիածնի պատմական իրավունք, որն ամրագրվել և բազմիցս վերահաստատվել է պարսից շահերի կողմից՝ Շահ Աբաս I-ի (1612 թ.)⁴⁴⁹, Շահ Աբաս II-ի (1644 թ.)⁴⁵⁰, Շահ Սուլեյմանի (1672 թ.)⁴⁵¹, Շահ Թահմասպ II-ի (1731 թ.)⁴⁵², Նադիր շահի (1735 թ.)⁴⁵³, Իբրահիմ շահի (1748 թ.)⁴⁵⁴, վրաց Հերակլ II թագավորի (1751 թ.)⁴⁵⁵, Ազատ խանի (1752 թ.)⁴⁵⁶, Քերիմ խանի (1763/1764 թթ.)⁴⁵⁷ հրովարտակներով:

⁴⁴⁶ Տե՛ս Մարկոսյան Ա., էջ 46:

⁴⁴⁷ Բացառություն էր կազմում որոշակի գումարի մուծումը, որը համարվում էր Էջմիածնի մաղափության ավելցուկի հարկը:

⁴⁴⁸ Տե՛ս Զամբո, էջ 151:

⁴⁴⁹ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ, էջ 91, վավ. 11:

⁴⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 114:

⁴⁵¹ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 92, վավ. 38:

⁴⁵² Տե՛ս Զամբո, էջ 186:

⁴⁵³ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ չորրորդ, էջ 29, վավ. 5:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 72:

Վաղարշապատ գյուղը պատկանել է Էջմիածնի վանքին դեռևս 1431 թ.-ից⁴⁵⁸: Մայր Աթոռը Էջմիածնում վերահաստատելուց հետո խնդիրներ են առաջ գալիս Վաղարշապատի պատկանելության հարցում, որը հայտնվել էր տեղի իշխողների տիրապետության տակ: Հայտնի է, որ Գրիգոր Մակվեցուն հաջողվում է գնել այն՝ վճարելով ութ հազար քառասուն դինար: Դրանով, սակայն, խնդիրները չեն ավարտվում, քանի որ այլ մահմեդական իշխողներ ևս ձգտում են տիրել Վաղարշապատին: Եվ կաթողիկոսները բազմիցս, ժամանակի հրամայականից ելնելով, ստիպված էին նորանոր դիմումներով, խնդրագրերով, պարսից շահերի, խաների հրովարտակներով վերադարձնել կամ ետ ստանալ Էջմիածնի իրավունքները և ենթակա տարածքները՝ այդ թվում նաև Վաղարշապատը, և Աթոռի իրավունքը տասանորդ գանձելու հարցում: Այսպես, պարսից Շահ Աբաս I-ը 1617 թ.-ի հրովարտակով հաստատում է Էջմիածնի մաղափությունը և պարտավորեցնում Էջմիածնին տարեկան վճարել 100 թուման պարսից արքունիք: Օգտագործելով բարենպաստ իրավիճակը՝ հետագայում հնարավոր է լինում Շահ Սաֆիի 1629 թ.-ի հրովարտակով վերացնել այդ պարտավորությունը⁴⁵⁹: Իսկ պարսկական տիրապետության թուլացման պայմաններում Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը, հաշվի առնելով պարսկական պետությունում տիրող խառնակ վիճակը և այն հանգամանքը, որ Երևանի Հուսեյն Ալի խանը, ըստ երևույթին, կիսանկախ տիրում է Երևանի խանությանը՝ որպես հիմք ներկայացնելով պարսից շահերի նախորդ հրովարտակները՝ վերջինիցս ստանում է 14 կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ, որով հերթական անգամ հաստատվում էր Էջմիածնի մաղափության իրավունքը, Էջմիածնին և այլ վանքերին պատկանող հողերից հարկեր գանձելու արտոնությամբ հանդերձ և այլն⁴⁶⁰:

Ինչ վերաբերում է վանական տնտեսությունների վերաբերյալ «Ջամբո»-ի հաղորդումներին, ապա դրանք ներկայացված են հետևյալ պատկերով՝ 1. Էջմիածնի վանքապատկան գյուղեր, 2. վանական տնտեսություններ, 3. Էջմիածնին պատկանող

⁴⁵⁵ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ չորրորդ, էջ 77:

⁴⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 78:

⁴⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 91:

⁴⁵⁸ Տե՛ս Կալվաճագրեր..., էջ 16:

⁴⁵⁹ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ, էջ 91, վավ. 11:

⁴⁶⁰ Տե՛ս Ջամբո, էջ 232:

վարելահողեր, այգիներ, ջրաղացներ, ջրամբարներ, տներ, խանութներ և այլ տնտեսական տվյալներ:

Սիմեոն Երևանցին ձեռքի տակ ունեցել և լավագույնս ծանոթ է եղել Էջմիածնում պահվող փաստաթղթերին, բայց նաև ցավով արձանագրել որոշ կորուստների մասին «քանզի որոց ցանկայի և յուսայի գտնել, զորս և հաաստեալ գիտէի իսկ զոյ յԱթոռոջոս, զբազումս և զբոլորէն ոչ գտի»⁴⁶¹: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակն ուսումնասիրել է Էջմիածնի արխիվները՝ իրավամբ կարևորելով պարսից շահերի, խաների և այլ պաշտոնյաների հրովարտականները և այլ փաստաթղթեր, ինչպես ինքն է նշում. «քանզի թէպէտ տուողքն այլազգիք և թշնամիք մերոյս կրօնի, սակայն՝ տուրք և հրամանագիրք նոցին են ըստ աշխարհիս օգտարարք, բուժիչք, և ապահովացուցիչք»⁴⁶²: Հեղինակն այս բոլոր փաստաթղթերը գտել, համակարգել և ներկայացրել է «Ջամբո»-ում՝ կազմելով կանոնավոր արխիվ: Էջմիածնին վերաբերող ամենահին փաստաթուղթը, որ եղել է կաթողիկոսի ձեռքի տակ, Շահ Թահմասպ I-ի հրովարտակն է, որով հաստատվում էր այն, որ Նախիջևանը, Գեղարքունիքը, Ղափանը, Խոյը, Սալմաստը, Գանձակը, Պարտավը, Աղստևը, Ջակամը⁴⁶³ և Լոռին Էջմիածնի թեմերն են⁴⁶⁴:

Անդրադառնալով «Ջամբո»-ի հաղորդած տեղեկություններին Էջմիածնին պատկանող առավել հայտնի համայնքների վերաբերյալ, նշենք, որ դրանց թիվը պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում տարբեր է եղել: Այսպես, Սիմեոն Երևանցու կողմից վերահաստատվում է Էջմիածնի իրավունքները մի շարք բնակավայրերի նկատմամբ, որոնք կորսված էին, ինչպես օրինակ՝ Օշական գյուղը, որի վերաբերյալ առաջին կալվածագիրը Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին թվագրում է 1633 թ.-ով, երբ Փիլիպոս կաթողիկոսը ձեռք է բերում այդ գյուղի կես դանկ մուլքը հինգ թումանով⁴⁶⁵: Դրանից հետո արդեն մաս-մաս Փիլիպոս կաթողիկոսը մահմեդականներից գնում է Օշական գյուղից տասանորդը գանձելու կալվածագրերը և խնամքով պահպանում դրանք, որոնցից և հետագայում, որպես աղբյուր, օգտվում է

⁴⁶¹ Ջամբո, էջ 209:

⁴⁶² Նույն տեղում, էջ 210:

⁴⁶³ Պատմական Ուտիքի հյուսիս-արևմտյան հատվածը:

⁴⁶⁴ Տե՛ս Ջամբո, էջ 210:

⁴⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 108:

Սիմեոն Երևանցին՝ այդ կալվածագրերը համարակալելով և գրանցելով հատուկ մատյանում: Հետագայում ևս կաթողիկոսները մշտապես ստիպված էին պաշտպանել Էջմիածնի իրավունքներն այս գյուղի նկատմամբ՝ պարբերաբար գումարներ վճարելով և համապատասխան թղթեր վերցնելով մահմեդականներից: Բացի այդ, Նադիր շահի 1735 թ. հրովարտակով հաստատվում են Էջմիածնի իրավունքներն Օշականի նկատմամբ⁴⁶⁶: Արդեն Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք այս գյուղը գրավում է թյուրքական մուլանլու ցեղը՝ շուրջ 20 տարի իշխելով և քանդելով տները և ամայացնելով հողատարածքները: Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է 1768 թ. դուրս քշել այդ ցեղին և վերադարձնել հայ ազգաբնակչությանը՝ վերականգնելով նաև Էջմիածնի համար տասանորդի գանձումը⁴⁶⁷:

Ֆռանկանոց գյուղը (Երևանի նահանգ, Կարբիի տարածքում) ձեռք է բերվում դեռևս Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի կողմից, վերանորոգվում և բնակեցվում է հայերով Հակոբ Շամախեցու օրոք Երևանի Հուսեյն Ալի խանի կողմից՝ պայմանով, որ գյուղացիներից գանձվող մուլքը կկիսվի խանի և կաթողիկոսի միջև: Սակայն այս պայմանը հաջողվում է ի կատար ածել միայն Սիմեոն Երևանցու օրոք:

Մուղնիի նկատմամբ ևս հավակնություններ են հանդես բերում մի շարք մահմեդականներ դեռևս Շահ Աբաս Բ-ի օրոք: Հետագայում ևս վեճեր են հարուցվում գյուղից տասանորդ գանձելու իրավունքի վերաբերյալ, մինչև որ 1768 թ-ին, ի թիվս այլ գյուղերի, Սիմեոն Երևանցին այն ետ է ստանում Երևանի Հուսեյն Ալի խանից⁴⁶⁸: 1768 թ. հաջողվում է Էջմիածնի իրավունքները վերականգնել նաև Քիրաշլու (Ապարան), Եղվարդ, Աշտարակ գյուղերի նկատմամբ, որոնք կաթողիկոսը կարողանում է վերադարձնել Երևանի Հուսեյն Ալի խանի հատուկ թղթով⁴⁶⁹, ինչպես նաև՝ Աղավնատուն գյուղը:

Ընդհանուր առմամբ Սիմեոն Երևանցին առանձին-առանձին և անուն առ անուն նկարագրում է Էջմիածնին հարկատու գյուղերը, թե այգիներից, ցանքսերից որ գյուղը որքան մուլք (տասանորդ) էր վճարում Էջմիածնին: 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու կողմից գնված գյուղերի մասին տեղեկությունները (դրանք էին՝ Վաղարշապատ, Աշտարակ,

⁴⁶⁶ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ չորրորդ, էջ 33, վավ. 8:

⁴⁶⁷ Տե՛ս Զամբո, էջ 112:

⁴⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 119:

⁴⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 129:

Բաթոինջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջլու, Մուլնի)⁴⁷⁰ լրացվում են «Ջամբո»-ի հաղորդած տեղեկություններով, որոնց համաձայն, հետագայում Էջմիածինը ձեռք է բերել նաև Դիբաքլուն՝ 1585 թ.-ին, XVII դ. մաս-մաս Օշականը, ապա Մաստարան (XVII- XVIII դդ.), Ֆռանկանոցը՝ 1655 թ.-ին: Սակայն իրավիճակը պարբերաբար փոփոխվել է. այսպես, եթե XVII դ. Էջմիածնի կալվածքների թվում հիշատակվում է 23 գյուղ, ապա 1725 թ. դրությամբ դրանք ընդամենը հինգն էին⁴⁷¹: Էջմիածնի տնտեսական այս վիճակն ուղղակիորեն կապված էր պարսկական տիրապետության, իսկ ավելի ստույգ՝ այդ երկրում տիրող ներքին վիճակին և պարսից իշխողների մոտեցումներին: Այսպես, եթե Աբրահամ Կրետացու ջանքերով Նադիր շահն իր մի հրովարտակով 1735 թ. Էջմիածնին է ամրագրում Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Ֆռանկանոց, Քիրաջլու, Դիբաքլու, Հալաբիքենդ գյուղերը⁴⁷², ապա 1741 թ. դրությամբ նույն շահի մեկ այլ հրովարտակում նշվում է ընդամենը չորս գյուղերի մասին⁴⁷³:

Սիմեոն Երևանցու նպատակամղված գործունեության շնորհիվ զգալիորեն ընդարձակվում են Էջմիածնին հարկատու բնակավայրերի թիվը: «Ջամբո»-ը տեղեկություններ է պարունակում հետևյալ բնակավայրերի մասին, որոնք նրա օրոք տասանորդ էին վճարում Էջմիածնին. Վաղարշապատ, Օշական, Ֆռանկանոց գյուղը, Մաստարա, Քիրաջլու, Մուլնի, Դիպակլու, Քեշիշքենդ, Նորագյուղ, Նորք, Եղվարդ, Յայճի, Ամիրի կոչված գյուղերը, Մելիքի գյուղ, Բաթոինջ, Բոխենիս, Ծոպանիս, Ղարաղոյունլու, Աշտարակ, Աղավնատուն, Նորագավիթ, Բյուրական, Հաջիլար: Այս բոլոր գյուղերի նկատմամբ Էջմիածնի իրավունքները հաստատված էին կալվածագրերով: Վերջիններիս մի մասը Երևանի Հուսեյն Ալի խանի միջոցով ձեռք է բերել անձամբ կաթողիկոսը. այսպես 1768 թ. հաստատված կալվածագրով Էջմիածնի իրավունքները ճանաչվում են Աշտարակ, Եղվարդ, Մուլնի և Քիրաջլու գյուղերի նկատմամբ ևս⁴⁷⁴: Բացի դա՝ Մուլնին, Օշականը մաքրվում են մահմեդական ցեղերի ոտնձգություններից: Էջմիածնին պատկանող ևս 3 գյուղի մասին «Ջամբո»-ում կա

⁴⁷⁰ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ առաջին, էջ 66, վավ. 5:

⁴⁷¹ Տե՛ս Փափագյան Հ., Վանական կալվածքների սեփականատիրության մի քանի առանձնահատկություններ, Բանբեր Մատենադարանի, № 10, 1971, էջ 243:

⁴⁷² Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ չորրորդ, էջ 33, վավ. 8:

⁴⁷³ Նույն տեղում, էջ 53:

⁴⁷⁴ Տե՛ս Ջամբո, էջ 129:

հիշատակություն, դրանք են՝ Նորագավիթ, Բյուրակն, Հաջիլար: «Ջամբռ»-ի ձեռագրում դրանց համար թողնված են համապատասխան դատարկ էջեր՝ ըստ երևույթին հետագայում լրացնելու նպատակով⁴⁷⁵:

Էջմիածինը տիրույթներ ուներ նաև հարևան Վրաստանում: Դեռևս 1657 թ. վրաց Ռոստոմ թագավորի կողմից Մայր Աթոռին է նվիրվում Նախեդուռ գյուղը⁴⁷⁶: Էջմիածինը վրաց թագավորներից Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի ժամանակ ստանում է Թասմալուր գյուղը (Կախեթ), նաև խանութներ Թիֆլիսում: Էջմիածինը Վրաստանում ուներ նաև ճորտեր⁴⁷⁷, ինչի վերաբերյալ պահպանվել են նաև այլ վկայություններ⁴⁷⁸:

«Ջամբռ»-ում հիշատակվում են մի շարք մահմեդական ցեղեր, որոնք փորձել են հաստատվել Արարատյան դաշտում, սակայն Սիմեոն Երևանցու գործադրած ջանքերով վռնդվել են: Այսպես՝ Սիմեոն Երևանցուն հաջողվել է Օշականից հեռացնել մուղանլու կոչված ցեղին, Խոր Վիրապից՝ բայատ կոչված մահմեդականներին, այրվում և քյոլանի կոչված ցեղին՝ Վաղարշապատի մոտակայքից⁴⁷⁹:

Այսպիսով, Էջմիածնի տիրույթների խնդիրը մեծապես կախված էր պարսից իշխանությունների վերաբերմունքից, ինչպես նաև՝ նրանց հետ կաթողիկոսների ունեցած փոխհարաբերություններից:

Տնտեսական առումով Էջմիածինը վանքապատկան հողերով և ունեցվածքով ներգրավված է եղել տնտեսական գործունեության մեջ՝ իրեն պատկանող գյուղերից գանձելով տասանորդ հարկ, փոխառություններ տրամադրելով, գնելով և վաճառելով Էջմիաշնապատկան հողատարածքների տասանորդ գանձելու իրավունքը և այլն: Պատմական փաստերից ելնելով կարող ենք նշել, որ Արևելյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությունը տնտեսական գործուն հարաբերություններ է ունեցել Էջմիածնի հետ: Օրինակ՝ բազմաթիվ են դեպքերը, երբ հայ գյուղացիներն իրենց տնտեսությունները վարելու համար փոխառություններ են վերցրել Էջմիածնից՝ փոխարենը մեծացնելով իրենց հարկային պարտավորությունները վերջինիս նկատմամբ: Ուշագրավ է Աստվածատուր Ա կաթողիկոսի կառավարման շրջանում

⁴⁷⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 255աբ, 256աբ, 257աբ:

⁴⁷⁶ Տե՛ս Կալվաճագրեր..., էջ 18-19:

⁴⁷⁷ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 209:

⁴⁷⁸ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԱ., էջ 48:

⁴⁷⁹ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 27-28:

տեղի ունեցած դեպքը, երբ, ըստ երևույթին, թուրքական արշավանքից հետո դժվարին վիճակում հայտնված հայ գյուղացիները 150 թուման փող են խնդրում կաթողիկոսից՝ փոխարենը պարտավորվելով այսուհետ էջմիածնին վճարել տասանորդի փոխարեն բերքի մեկ հինգերորդ մասը, որը և հաստատվում է Երևանի շեյխսլամ Մուլա Մահմուդ Հուսեյնի կողմից⁴⁸⁰: Այդպիսի մի օրինակ էլ վերաբերում է Ֆռանկանոց գյուղին. XVIII դ. առաջին կեսին, երբ Օսմանյան կայսրությունը գրավել և իշխում էր Երևանի նահանգում, գյուղացիները ստեղծված դժվարին պայմաններում ստիպված էին 40 թուման գումար փոխառություն վերցնել Աբրահամ Բ Մշեցի (1730-34) կաթողիկոսից՝ փոխարենը պարտավորվելով վճարել տասանորդի փոխարեն բերքի մեկ հինգերորդը⁴⁸¹:

Բազմաթիվ են նաև դեպքերը, երբ էջմիածինը գրավի դիմաց տրամադրել է դրամ⁴⁸², բացի այդ ինչպես էջմիածինը, այնպես էլ այլ վանական տնտեսություններ ձեռք են բերել, փոխանակել կամ վաճառել հողատարածքներ⁴⁸³՝ այդպիսով հանդիսանալով Արևելյան Հայաստանում տնտեսական հարաբերությունների ակտիվ մասնակից: Էջմիածնի համար եկամուտներ ստանալու աղբյուր են հանդիսացել նաև՝ 1. քարվանսարա-հյուրանոցների վարձակալման հանձնելը, դուքանները (խանութ-արհեստանոց), բաղնիքները, տոկոսով գումարներ տրամադրելը⁴⁸⁴: Սրանք բոլորն ապահովում էին բավականին բարձր եկամուտներ: Էջմիածնի համար կարևոր խնդիր էր նաև եղած կալվածքների կառավարման և հարկերը գանձելու հարցը: Պատահական չէ, որ Սիմեոն Երևանցու օրոք ևս լայն կիրառում է ստանում այդ կալվածքները վարձակալության հանձնելու, դրամական փոխառություններ տրամադրելու պրակտիկան, որի վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային փաստաթղթեր⁴⁸⁵: Դրա շնորհիվ էջմիածինն ապահովում էր կանոնավոր եկամուտներ: Սիմեոն Երևանցու ժամանակ էջմիածնի տնտեսական հնարավորությունների զարգացումը մեծապես ակտիվացնում է տնտեսական հարաբերություններն Արևելյան Հայաստանում:

⁴⁸⁰ Տե՛ս Զամբո, էջ 112:

⁴⁸¹ Նույն տեղում, էջ 113:

⁴⁸² Տե՛ս Կալվաճագրեր..., էջ 21:

⁴⁸³ Տե՛ս Арутюнян В.М., էջ 22-23:

⁴⁸⁴ Տե՛ս Թորոսյան Հ., էջ 235-236:

⁴⁸⁵ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 72, 73, թղթ. 5, վավ. 16 և այլն:

Էջմիածնի տնտեսական գործունեության համակարգում կարևոր տեղ էին զբաղեցնում վանական տնտեսությունները, որոնք ունեին վարելահողեր, այգիներ, ջրաղացներ, կալատեղեր, պարտեզներ, բանջարանոցներ և այլն: Բազմաթիվ վանքեր ունեցել են նաև իրենց տասանորդ վճարող գյուղերը, որոնք ևս այս կամ այն ժամանակաշրջանում հաստատվել են պարսից իշխանությունների կողմից՝ համապատասխան կալվածագրերով, հրամաններով և այլն: Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանում պետականության բացակայության պայմաններում վանական տնտեսությունները երկրի հիմնական տնտեսական գործոններից մեկն էին: Էջմիածին և վանքերին պատկանող գյուղերը գործուն կերպով ներգրավված էին երկրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում:

Արևելյան Հայաստանում գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերն էին հողագործությունը՝ ցորենի, կորեկի, քունջութի մշակությունը, ինչպես նաև՝ բրնձի, բամբակի մշակությունը, լայն տարածում ունեին նաև նաև խաղողագործությունը, անասնապահությունը: Տնտեսության զարգացման և աշխուժացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ուներ ջրանցքների համակարգի զարգացումը, ինչին մեծ ուշադրություն էր դարձվում հատկապես XVIII դարում⁴⁸⁶:

Հակոբ Զուղայեցի և Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսների օրոք կարգի է բերվում և զարգանում Էջմիածնի ոռոգման համակարգը, լայն տարածում են ստանում հատկապես արտեզյան ջրերի օգտագործումը. բարեկարգվում են եղած գետնափոր ջրերի համակարգերը, կառուցվում են նորերը՝ ապահովելով Էջմիածնի ազգաբնակչությանը խմելու և ոռոգման ջրով⁴⁸⁷: Զրաղացների կառուցումը և բարեկարգումը խթանում է հատկապես բամբակի մշակումը: Բազմաթիվ ջրամբարների նորոգման վկայություններ կան «Ջամբռ»-ում, ինչը ևս փաստարկ է Արարատյան դաշտում տնտեսության զարգացման մասին: Ուշագրավ են նաև այն հաղորդումները, որ կաթողիկոսները պարբերաբար պաշտպանել են ինչպես Էջմիածնին պատկանող հողերի, այնպես էլ ջրային ռեսուրսների նկատմամբ Մայր Աթոռի իրավունքները՝ իրենց ձեռքի տակ ունենալով համապատասխան փաստաթղթեր, որոնք պարբերաբար նորացվել են Երևանի պարսից խաների կողմից:

⁴⁸⁶ Տե՛ս Арутюнян В.М., նշվ. աշխ., էջ 47:

⁴⁸⁷ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 197:

Արևելյան Հայաստանի բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի կարևոր բնութագրիչներից մեկն էլ հարկերը գանձելու խնդիրն էր, ավելի ճիշտ կլինի ասել, թե որքան էր արդարացիորեն կազմակերպվում և իրականացվում այն: Հիմնական հարկերը, որոնք պետք է վճարեին գյուղացիները՝ պետությանը վճարվող բահրա էր՝ բերքի 1/5 մասը և ավատատիրոջ հարկը՝ բերքի 1/10 մասը, այսինքն գյուղացին վճարում էր իր ամբողջ բերքի 1/3-ը⁴⁸⁸: Գյուղացիությունը հարկերը հիմնականում վճարում էր բնամթերքով, միաժամակ կատարելով նաև պարտադիր աշխատանքներ պետության համար՝ ճանապարհների, կամուրջների, բերդերի, պալատների, ջրանցքների շինարարություն և այլն⁴⁸⁹:

Այսպիսով, XVIII դ.-ում Արևելյան Հայաստանում էջմիածինը հանդես էր գալիս որպես հողատեր, ուներ նաև մեծ թվով ջրամբարներ, կառուցում էր ջրաղացներ, ջրանցքներ և տնտեսական այլ կառույցներ: Խաղաղ իրավիճակը երկրում բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում տնտեսական աշխուժացման համար, որն արտահայտվում էր ինչպես տնտեսական շինությունների նորոգմամբ, վերականգմամբ, այնպես էլ բնակչության առավել լայն խավերի ընդգրկումով տնտեսական գործունեության մեջ՝ հողերի վարձակալում, դրամի փոխառություն և այլն:

Սիմեոն Երևանցու գործունեության և էջմիածնի տնտեսական բարեկեցության տեսանկյունից կարևոր ձեռնարկումներից էր նաև էջմիածնի կաթողիկոսությանը պատկանող առաջնորդական և նվիրական վիճակների, թեմերից ստացվող եկամուտների, նվիրականների գործունեության, իրավունքների և այլ հարցերի կարգավորումը, ինչը պատմական նախորդ իրադարձությունների և տիրող խառը ժամանակաշրջանի պայմաններում արդիական խնդիր էր դարձել կաթողիկոսության համար: Դա նաև այն կարևոր միջոցներից մեկն էր, որ մեծապես ամրապնդում էր էջմիածնի տնտեսական վիճակը և կանոնակարգում էր ստացվող եկամուտները

⁴⁸⁸ Զամբո, էջ 159:

⁴⁸⁹ Տե՛ս Թորոսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 132:

թեմերից: Այսպես, 1765 թ. դրությամբ Էջմիածնի ենթակայության տակ գտնվող թեմերն էին⁴⁹⁰

ա) Արևմտյան Հայաստանի թեմեր⁴⁹¹ Կոստանդնուպոլիս և շրջակա բնակավայրեր⁴⁹², Էդրենե⁴⁹³, Իզմիր, Թոխաթ (Եվդոկիա), Կարին (Էրզրում), Գաղատիա (Անկյուրիա), Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր), Վան, Բայազետ, Կարս:

բ) Իրաք, որն ընդգրկում էր Բաղդադը, Բասրան, Բենդերաբասը և այլ քաղաքներ:

գ) Հնդկաստան, որն ընդգրկում է հնդկական քաղաքները՝ Կալկաթա, Դաքա, Մադրաս և այլն:

դ) Ղրիմ, որն իր մեջ ընդգրկում էր նաև բուլղարական, մոլդովական և այլ հայաբնակ տարածքներ:

ե) Ռուսաստան, որի մեջ էին մտնում Պետերբուրգը, Մոսկվան, Աստրախանը և այլն:

զ) Պարսկաստան՝ Սպահան (Նոր Զուղա), Թավրիզ, Գիլան,

է) Վրաստան՝ Թիֆլիս, ինչպես նաև՝ Գորի, Կախեթ, Նոլնիսձոր և այլ բնակավայրեր:

ը) Արևելյան Հայաստանի թեմերը՝ Նախիջևան, Ղափան, Երևան, Վիրապավանք, Բջնի, Սևան, Կեչառիս, Սաղմոսավանք, Մուղնի, Գոշավանք և այլն:

Հստակորեն առանձնացվում են Օսմանյան կայսրության, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող վիճակները (թեմերը), որոնցից, ըստ սահմանված կարգի, Էջմիածնի նվիրակները երեք տարին մեկ հավաքում էին Էջմիածնի համար նվիրատվություններ: Այսպիսով՝ հստակորեն սահմանվում են եկեղեցական թեմերի սահմանները, նվիրակների իրավունքները և պարտականությունները⁴⁹⁴:

Ամփոփելով «Ջամբո»-ի հաղորդումներն Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի և վանական տնտեսությունների վերաբերյալ՝ կարող ենք ասել,

⁴⁹⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 9120, 1ա-5բ, Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 797, Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 244-253::

⁴⁹¹ Պայմանական դասակարգումը մերն է:

⁴⁹² Հետագայում ևս կարդալ «և շրջակա բնակավայրեր»:

⁴⁹³ Ադրիանապոլիսն է, որը Կ. Պոլսից առանձնացրել և նվիրակական վիճակ է դարձրել Սիմեոն Երևանցին:

⁴⁹⁴ Տե՛ս Ջամբո, էջ 52:

որ հեղինակն աշխատությունը գրել է ձեռքի տակ ունենալով բազմաթիվ փաստագրական նյութեր և փաստաթղթեր, որոնք մեծապես արժևորում և կարևորում են այս երկը: Այստեղ բերված բազմապիսի տեղեկությունները փաստում են, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի գործունեության շնորհիվ Արևելյան Հայաստանում տնտեսական հարաբերությունները որոշակի վերելք են ապրել XVIII դ. երկրորդ կեսին: Իր հերթին Էջմիածնի և այլ վանքերի հողատարածքների, վարելահողերի, այգիների և տնտեսությունների ամրապնդումը և ընդարձակումը զգալիորեն աշխուժացրել է տնտեսական հարաբերություններն Արևելյան Հայաստանում, ինչ-որ չափով նպաստելով տեղի հայ ազգաբնակչության տնտեսական գործունեության ակտիվացմանը և որպես դրա արդյունք՝ օտար իշխողների տնտեսական լծի թուլացմանը:

3.1 Փոխհարաբերությունների հաստատումը Ռուսական կայսրության հետ

«Ջամբո»-ի՝ Սիմեոն Ա կաթողիկոսի գործունեությանը նվիրված համապատասխան հատվածներն արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև ռուսական պետության հետ Մայր Աթոռի փոխհարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ, որը կաթողիկոսի գործունեության կարևորագույն ուղղություններից մեկն է հանդիսացել:

XVIII դ. Արևելյան Հայաստանը շարունակում էր գտնվել պարսկական տիրապետության տակ, որը հատկապես ծանրացավ 1747 թ.-ից հետո, երբ կազմակերպված դավադրության հետևանքով սպանվեց Նադիր շահը և երկրում ստեղծվում է քաոսային վիճակ⁴⁹⁵: Դրա հետևանքով էլ փաստորեն կործանվում է պարսկական միասնական պետությունը՝ էլ ավելի ծանր և անորոշ վիճակ ստեղծելով տարածաշրջանի քրիստոնյա ժողովուրդների՝ այդ թվում և հայերի համար: Ռուսական պետության հզորացումը և տարածաշրջանում հաստատվելու քաղաքականությունը հայ ազատագրական միտքը և հայ բնակչության հայացքը սևեռում են դեպի հզորացող այդ պետությանը: Իր հերթին՝ Ռուսական կայսրությունը, ընդառաջ գնալով տեղի քրիստոնյա ժողովուրդների այդ ձգտումներին, շահագրգռված էր իր հարավային սահմաններն ամրապնդելու, առևտրի և արհեստների զարգացման գործում, որում հայերն ունենին բազմադարյա փորձ և հմտություն: Այս և այլ հանգամանքներով պայմանավորված՝ Ռուսական կայսրությունը սկսում է խրախուսել հայ ազգաբնակչության առևտրային և արհեստագործական գործունեությունն իր տարածքում: Որպես հետևանք՝ առաջ է գալիս հայկական մի սովոր գաղութային պետության հարավային սահմաններում: Հայկական գաղութի ձևավորման կարևոր խնդիրներից մեկն էլ ազգաբնակչության հոգևոր հարցերի կարգավորումն էր: Իր հերթին՝ 1750-ական թթ. կատաղի պայքար էր գնում Պարսկաստանում իշխանության

⁴⁹⁵ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ. Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2006, էջ 380:

համար՝ ի դեմս Քերիմ խանի, Ազատ խանի և Մուհամմադ Հասան խանի միջև, ինչն այս երկիրը ներքաշում է տևական պատերազմի մեջ⁴⁹⁶:

Ռուսահայ գաղթօջախի վաղագույն կենտրոնը հանդիսանում էր Աստրախան քաղաքը, որտեղ XVIII դարի սկզբներին հայ բնակչության թիվը հասնում էր մինչև 2000-ի⁴⁹⁷: 1763 թ.-ի դրությամբ քաղաքի հայ բնակչությունը հաշվվում էր 500 տուն⁴⁹⁸: Մինչև XVIII դ. կեսերը ռուսաստանյան հայերը կազմում էին առանձին եկեղեցական թեմ, որի առաջնորդ եպիսկոպոսը նշանակվում էր Մայր Աթոռի կողմից՝ միաժամանակ հանդիսանալով նաև Էջմիածնի նվիրակը⁴⁹⁹՝ այսինքն նրան էր վերապահված նաև նվիրատվություններ հավաքելը և դրանք Էջմիածին ուղարկելը: Ըստ «Ջամբո»-ի՝ այդ վիճակը փոխվել է Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի գահակալման ժամանակ, երբ 1749 թ.-ին տեղի հայությունը դեմ է դուրս գալիս Էջմիածնի ներկայացուցիչ Բարսեղ եպիսկոպոս Փառակեցուն:

Այդպիսով, 1749 թ.-ից Էջմիածինը կորցրել է Աստրախանի թեմի նկատմամբ հոգևոր իշխանությունը: Պետք է նշել, որ, ի տարբերություն Էջմիածնի կաթողիկոսության, Գանձասարի կաթողիկոսներն ավելի վաղ են սկսել առնչվել ռուսական իշխանությունների հետ՝ կապված դեռևս 1720-ական թթ. Պետրոս Մեծի Կովկասում հաստատվելու ջանքերի հետ⁵⁰⁰: 1747 թ.-ին թվականին Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհու հրամանագրով Աստրախանի հայերի հոգևոր առաջնորդ է նշանակվում Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը⁵⁰¹: Դրանից հետո էլ թեև Էջմիածինը նվիրակներ էր ուղարկում Աստրախան, սակայն տեղի հայությունը, ըստ երևույթին, գտնվում էր Գանձասարի աթոռի իշխանության ներքո: Նշենք նաև, որ Աստրախանի հայության «հակաէջմիածնական» տրամադրությունները պատահական չէին: Ըստ «Ջամբո»-ի հաղորդած կարևոր տեղեկության՝ Աստրախանում էին «գլխավոր իշխանք

⁴⁹⁶ Տե՛ս Բայրուրյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 387:

⁴⁹⁷ Տե՛ս Хачатурян, В. А., Население армянской колонии в Астрахани во второй половине XVIII в., Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1965, №7, էջ 78:

⁴⁹⁸ Տե՛ս Չոբանյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 224:

⁴⁹⁹ Տե՛ս Ջամբո, էջ 38:

⁵⁰⁰ Տե՛ս Эзов Г.А., Сношения Петра Великого с армянским народом., էջ XI-XII:

⁵⁰¹ Տե՛ս Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, том III, отв. ред. В. К. Восканян, Ереван, 1978, էջ 216-217, վավ. 165 (այսուհետև՝ Армяно-русские отношения..., том III):

ոմանք ի Շամախու և ի յայլ վիճակէ նորին»⁵⁰²: Ուշագրավ է Մ. Օրմանյանի այն տեսակետը հետագա իրավիճակի վերաբերյալ, որ Ղազար Զահկեցուն հաջորդած կաթողիկոսները «կարեւորութիւն չտուին» այս հանգամանքին⁵⁰³: Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ միջամտության հնարավորություն, ըստ երևույթին, Էջմիածինը չի էլ ունեցել:

1763 թ.-ին կաթողիկոս ընտրված Սիմեոն Երևանցին «ժառանգեց» նաև XVIII դարի ամբողջ ընթացքում շարունակվող երկու կաթողիկոսությունների՝ Էջմիածնի և Գանձասարի միջև եղած հակասությունները, որոնց շրջանակներում էլ պետք է դիտարկել ռուսահայոց գաղութի և մասնավորապես Աստրախանի թեմի համար մղվող պայքարը: Ըստ Սիմեոն Երևանցու՝ այդ վիճակն անփոփոխ է մնում շուրջ երկու տասնամյակ, երբ Էջմիածինը ոչ միայն չէր կարողանում իր եպիսկոպոսներին ուղարկել Աստրախան, այլ նաև նրա նվիրակները մեծ դժվարությամբ էին գործում՝ հանդիպելով Գանձասարի կաթողիկոսության ներկայացուցիչների դիմադրությանը, որոնք պատճառաբանում էին, թե «մեր է այս վիճակ, դուք զի՞ մտանէք յայսր»⁵⁰⁴: Այս հանգամանքը որևէ կերպ ընդունելի չէր կարող լինել Սիմեոն Ա-ի համար, որն Էջմիածինը դիտարկում էր որպես հայ ժողովրդի միասնականության կենտրոն՝ այս տեսանկյունից էլ մոտենալով ռուսահայոց թեմի հարցին:

Պետք է նշել, որ Էջմիածնի կողմից ռուսական արքունիքի հետ փոխհարաբերությունների հաստատման տեսանկյունից առաջին քայլերից մեկը կատարել է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը՝ դեռևս 1760 թ.-ին: Այն դիմումը⁵⁰⁵, որ գրել էր վերջինս, ընդհանրական մի խնդրանք էր կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային, որպեսզի վերջինս «ականջալուր լինի հայերի, վրացիների և մյուս քրիստոնյաների պաշտպան» վրաց Թեյմուրազ II (1744-1762) թագավորի պատվիրակության հաջողմանը⁵⁰⁶: Որևէ կոնկրետ գործնական խնդիր չպարունակող այս դիմումը մնում է անպատասխան: Մինչդեռ՝ Սիմեոն Երևանցին ձեռնամուխ է լինում որոշակի քայլերի իրագործման, որոնց նպատակն էր ռուսահայոց թեմը վերջնականապես վերադարձնել Էջմիածնի ենթակայությանը: Այս խնդիրը լուծելու

⁵⁰² ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 29բ:

⁵⁰³ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3530:

⁵⁰⁴ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 29բ:

⁵⁰⁵ См'у Армяно-русские отношения..., том III, էջ 333, վավ. 228:

⁵⁰⁶ См'у ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 18:

համար պահը շատ հարմար էր ընտրված: Այդ ժամանակ Գանձասարի աթոռը փաստացի պառակտված էր: Չնայած դրան՝ գիտենք, որ Գանձասարի Իսրայել կաթողիկոսն Աստրախան է ուղարկում իր նվիրակ Խաչատուրին, որին ի պատասխան Սիմեոն Երևանցին ուղարկում է Էջմիածնի նվիրակ Հովհաննես վարդապետ Քանաքեռցուն⁵⁰⁷: Սակայն նա ոչ միայն չի կարողանում որևէ կերպ հակազդել Գանձասարի աթոռի ներկայացուցչին, այլև՝ «նրան անպատում էին և չէին ընդունում»⁵⁰⁸:

Դեպքերի հետագա զարգացումը հնարավորություն է տալիս Սիմեոն կաթողիկոսին ավելի ակտիվորեն զբաղվել Աստրախանի թեմն Էջմիածնին ենթարկելու հարցով: Դա մեծապես պայմանավորված էր նաև Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսների՝ Էջմիածնի հովանավորություն և Էջմիածնի կողմից հաստատում ստանալու ձգտմամբ:

Թեև աղբյուրներում ռուսական արքունիքի հետ փոխհարաբերությունների հաստատումը հիմնականում պայմանավորված է Աստրախանի թեմի հարցի կարգավորմամբ, այդուհանդերձ Լեոն նշում է, որ կաթողիկոսը նպատակ ուներ Ռուսաստանի «ցիրուցան համայնքներից մի թեմ կազմելու և Էջմիածնի իրավասության տակ դնելու»⁵⁰⁹: Դեպքերի հետագա զարգացումները ցույց են տալիս, որ խնդիրն իրապես ռուսաստանյան հոգևոր թեմերի կարգավորման նպատակ է հետապնդել:

Եթե հաշվի առնենք, որ Հակոբ Շամախեցու դիմումը որևէ արձագանք չէր ունեցել Էջմիածին-Պետերբուրգ փոխհարաբերությունների հաստատման տեսանկյունից, ապա Սիմեոն Երևանցին ակտիվ քայլերի է դիմում այդ հարցում: Այդ կարևոր առաքելությունը նախապատրաստվել է ամենայն մանրակրկտությամբ. Գումարվում է եպիսկոպոսների հատուկ ժողով, որը և որոշում է դիմում հղել ռուսաց կայսերը⁵¹⁰:

1766 թ.-ին Պետերբուրգ է ուղարկվում դեսպանություն՝ Դավիթ վարդապետի գլխավորությամբ, որն իր հետ տանում էր Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի ուղերձը՝ ուղղված Եկատերինա II կայսրուհուն (1762-1796): Այդ դիմումով Սիմեոն Երևանցին ներկայացնում էր ռուսահայոց եկեղեցական գործում Էջմիածնի հստակ դիրքորոշումը

⁵⁰⁷ Տե՛ս Զամբո, էջ 39:

⁵⁰⁸ Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ՃԻԵ:

⁵⁰⁹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 281:

⁵¹⁰ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ՃԻԵ:

և իր խնդրանքը: Կաթողիկոսն իր ուղերձում նաև մանրամասն ներկայացնում էր Էջմիածնի առաքելությունը և հայ ժողովրդի հոգևոր կենտրոնի նշանակությունը. «քանզի յայտնի է տերութեանդ Ձերում, որ բոլորի ազգիս հայոց միմիայն է պատրիարքութիւն, որ սկսեալ է ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ, որոյ պատրիարքարանն է քաղաքս այս Վաղարշապատ և Աթոռն նորին՝ լուսակերտ տաճարս այս սուրբ Էջմիածին, յորմէ բոլոր ազգս հայոց կախեալ կան, ուր և իցէն, և որոց եկեղեցիք և դէտք եկեղեցեաց, վարդապետք, քահանայք և ամենայն ժողովուրդք ըստ ամենայնի ընդ հրամանաւ սորին պարաւանդին և շարժին որքան առ հոգևոր և եկեղեցականն գործ»⁵¹¹:

Սիմեոն Երևանցին իր ուղերձում առաջ էր քաշում ռուսահայոց թեմերի կարգավիճակի հստակ խնդիր. այն է՝ ա) խնդրում էր կայսրուհուն, որ վերջինս իր հրովարտակով «հայկածինք և լուսավորչակրօնք» ժողովրդին հնազանդեցնի Ս. Էջմիածնին, բ) որպեսզի Ռուսական կայսրության տարածքում գործեն միայն Ս. Էջմիածնի կողմից նշանակված եպիսկոպոսները, գ) առանց Ս. Էջմիածնի կողմից նշանակված եպիսկոպոսի գիտության որևէ այլ հոգևորականի իրավունք չտրվի մուտք գործել հայկական թեմեր: Ուշագրավ է նաև Սիմեոն Երևանցու՝ կայսրուհուն ուղղված այն միտքը, որ «և խնդիրս այս՝ ոչ եթէ միայն ազգիս մերոյ և մեզ է օգուտ, այլև օրհնեցելոյ երկրիդ և ազգիդ ձերոյ ևս բարեվայելուչ ամրափակութեան սահման ըստ ամենայնի»⁵¹²:

Էջմիածնի դեսպանությունը միանգամից չի հաջողել իր գործը: Ըստ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների՝ Սիմեոն Երևանցին այդ ընթացքում ակտիվ գործունեություն է ծավալել՝ փորձելով իր բարձրացրած խնդիրների լուծմանը նպաստելու գործում ներգրավել նաև Ռուսական կայսրությունում ապրող և հեղինակություն վայելող հայ գործիչների: Առանձին դիմում է ուղարկում նաև Աստրախանի ռուսաց մետրոպոլիտ Մեֆոտիին, որին ուղարկում է Նոյան տապանի մի կտոր՝ այլ ընձաներով հանդերձ⁵¹³: Վերջինիս ուղղված 1767 թ.-ի մի գրությամբ կաթողիկոսը խնդրում է աջակցել իր դեսպան Դավիթ վարդապետին՝ գրելով, որ «Զորս

⁵¹¹ Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800 гг.), сборник документов, том IV, под ред. М.Г. Нерсисяна, Ереван, 1990, էջ 70, վավ. 33 (այսուհետև՝ Армяно-русские отношения в XVIII веке, том IV):

⁵¹² Նույն տեղում, էջ 71:

⁵¹³ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ՃԻԷ:

ի յաւանեալք քոյ ըստ մերոյ հայցուածոյ, արդարև յարամնայութիւն է սիրոյ ճշմարիտի, զոր յուսամ իսկ, և կատարումն տիրական հրամանին: Քանզի ի յայս կան բովանդակեալք ումն պատվիրանք, և գործք հաճելիք Աստծոյ, զոր յարամնաց պահեսցէ տէր իւրով ողորմութեամբն»⁵¹⁴:

Սիմեոն Երևանցին մի գրութեամբ էլ դիմում է Աստրախանի ժողովրդին այն մասին, որ Դավիթ վարդապետի առաքելութան նպատակն է համայնքում տիրող լարված հարաբերությունների խնդիրը⁵¹⁵: Արդյունքում՝ հաջողվում է հասնել նրան, որ «Դավիթ վարդապետն... ի հասանիլն ի Հաշտարխան՝ ըստ պատվիրանի սրբազան հայրապետին, առէալ էր զհաշտութիւն ի մէջ ժողովրդիանն և նուիրակին»⁵¹⁶:

Պատվիրակությունն իր առջև դրված խնդրի կատարման համար, ըստ «Ջամբռ»-ի, դատարկածեռն չէր գնացել Պետերբուրգ: Դեսպանությունն իր հետ տանում էր Նոյան տապանի, Ս. Հովհաննես Կարապետի, Սուրբ Գևորգի մասունքներից և Սուրբ Հռիփսիմյանց նշխարներից՝ չորս բաժին ոսկեջրած արծաթյա տուփով⁵¹⁷: Սա և «յատուկ տէր ողորմեա»-ն էր այն «վարձը», որ, ըստ Սիմեոն Երևանցու, Էջմիածինը կարող էր առաջարկել ռուսաց արքունիքին:

Ինչպես գիտենք, Սիմեոն Երևանցու մտահղացած՝ ռուսաց կայսեր միջոցով հայկական թեմերն Էջմիածինն ենթարկելու ծրագիրը, պսակվում է հաջողությամբ: Դատելով կայսրուհու հրովարտակի բովանդակությանից՝ կարելի է փաստել, որ Սիմեոն Երևանցու խնդրանքները կատարվում են:

Եկատերինա II-ի՝ 1768 թ. հունիսի 30-ով թվագրված հրովարտակը⁵¹⁸ մասնավորապես սահմանում էր. ա) Ռուսական կայսրության տարածքում հայ ժողովուրդը կարող է ազատորեն դավանել իր դավանանքը՝ հայ հոգևոր կանոններով և եկեղեցական կարգերով, բ) Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսներին էր վերապահվում եպիսկոպոսներ և այլ հոգևորական պաշտոնյաներ նշանակելու իրավունքը, գ) առանց

⁵¹⁴ ՄՄ, ձեռ. հմր. 2912, 215բ:

⁵¹⁵ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ., էջ 499-500:

⁵¹⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր. 4479, 4բ:

⁵¹⁷ Ջամբռ, էջ 39-40:

⁵¹⁸ Հրովարտակը պահվում է Մատենադարանում՝ առանձին ցուցակով (ցուցակ 30, «Հրովարտակներ»), վավերագիր առաջին: Այն հրատարակվել է դեռևս 19-րդ դարի կեսերին: Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1858, № 45, եր. 356: Նաև՝ Մսեր մագիստրոս Մսերեան, նշվ. աշխ., էջ 161-163, Армяно-русские отношения, том IV, էջ 76:

Հայոց կաթողիկոսի գրավոր թույլտվության որևէ հոգևորական չէր կարող մուտք գործել կայսրության տարածք, որի վերաբերյալ համապատասխան ցուցումներ են ուղարկվում ռուս սահմանապահներին: Միաժամանակ այս հրովարտակով ռուսական կայսրությունն իր բարձր հովանու ներքո էր առնում հայ բնակչությանը:

Կայսրուհին իր գոհունակությունն է հայտնում Սիմեոն Երևանցու ուղարկած նշխարների և Նոյան տապանի մասունքի համար և իր հերթին հայոց պատրիարքին է ուղարկում թանկարժեք նվերներ՝ մի կապոց ոսկեհուռ գեղեցիկ գործվածք, երկու կապոց ոսկեգործ ժանյակ: «Ջամբո»-ից իմանում ենք, որ տվյալ հրամանագիրը գրվել է ոսկյա գրերով, ընդ որում՝ նաև թարգմանվել է հայերեն, և երկուսն էլ ուղարկվել են Էջմիածին ու պահվել են Ս. Աթոռում՝ հատուկ տուփով⁵¹⁹: Ինչպես երևում է՝ հրովարտակը ստանալու գործում իր կարևոր ներդրումն է ունեցել Հովհաննես Լազարյանը (1735-1801), որը 1768 թ. սեպտեմբերին կաթողիկոսին ուղղված իր նամակում գրում է, որ «...սուրբ օրհնութեամբ ձերով արժանի եղէ և կարողացայ զպիտանի և զօգտալի հրամանն ի գլուխ բերել»⁵²⁰:

Ռուսական պետության հետ փոխհարաբերություններ հաստատելու գործում Սիմեոն Երևանցու ջանքերը ոչ միայն հաջողվում են, այլև, ինչպես «Ջամբո»-ում է նշված՝ Եկատերինա II կայսրուհին «լիովին և քան զխնդրեալն առաւել կատարէ զխնդիրն»⁵²¹: Այդ մասին Սիմեոն Երևանցին գրում է նաև 1770 թ. Եկատերինա II-ին ուղղված իր շնորհակալական ուղերձում⁵²²: Այստեղ երախտագիտություն է հայտնվում, որ կայսրուհին իր հովանավորության ներքո էր վերցնում իր հպատակ հայերին: Այս հանգամանքը հետագայում արտահայտվելու էր հայ ազգաբնակչության և մասնավորապես հայ առևտրականների նկատմամբ արտոնությունների շնորհմամբ և հայկական գաղութների կազմակերպման խրախուսմամբ, որի հիմքերը դրվեցին հենց 1768 թ.-ի կայսերական հրովարտակով:

Նշենք, որ կայսրուհուց ստացված նվերներն օգտագործվում են կաթողիկոսի համար հատուկ հանդերձանք և Սուրբ Իջման տեղի համար վարագույր կարելու նպատակով: Սիմեոն Երևանցին կատարում է նաև իր խոստումը՝ հայկական

⁵¹⁹ Ջամբո, էջ 40:

⁵²⁰ Армяно-русские отношения, том IV, վավ. 40, էջ 78:

⁵²¹ Ջամբո, էջ 40:

⁵²² Տե՛ս Армяно-русские отношения, том IV, վավ. 56, էջ 104:

եկեղեցիներում աղոթքի ժամանակ սկսում է կատարել կայսրական մաղթանք՝ «վասն մեծապայծառ տօնախմբութեան նորին»⁵²³: Ընդ որում՝ այս կարգը գործել է մինչև Ռուսական կայսրության կործանումը՝ 1917 թ.-ը⁵²⁴: Բացի դա՝ 1771 թ.-ին Սիմեոն Երևանցին հեղինակում է «Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերականաց» գործը, որտեղ ի երախտագիտություն հայերի նկատմամբ կայսրական հովանավորչության՝ նա «...ոչ ինչ կարէաք հատուցանել զփոխարեն. վասն որոյ զայս քան բանս շարագրեցաք վասն մեծապայծառ Տօնախմբութեան Նորին... եկեղեցականօք և աշխարհականօք մեծաւ հանդիսաւորութեամբ կատարեսցեն զայս կարգ»⁵²⁵: Փոքրածավալ այս աշխատությունը ներկայացնում էր հոգևոր արարողակարգ: «Եվ այդպես հայերը աղոթում էին ռուս կայսրի համար, երբ դեռ նրանց հայրենիքը և կաթողիկոսական աթոռը Ռուսական կայսրության մաս չէին կազմում»՝ եզրակացնում է Կ. Եզյանը⁵²⁶:

Կարող ենք փաստել, որ դրանից հետո հայոց կաթողիկոսության և ռուսական պետական գործիչների միջև հաստատված շփումներն ավելի գործնական են դառնում: Կաթողիկոսը հնարավորություն է ստանում հայությանը հուզող այս կամ այն խնդրի վերաբերյալ դիմել ռուս պետական և հոգևոր գործիչներին, ինչը հետագայում մեծապես նպաստում է հայ վերաբնակիչների խնդիրների լուծմանը և հայկական գաղութի կայացմանը:

1768 թ.-ին Մինաս վարդապետը նշանակվում է ռուսահայոց թեմի առաջնորդ և Էջմիածնի նվիրակ⁵²⁷: Սակայն, Սիմեոն Երևանցու մոտեցումը ռուսահայոց թեմի նկատմամբ պահանջում էր առավել ակտիվ քաղաքականություն, քան ենթադրում էր նվիրակի գործունեությունը: Դա էր պատճառը, որ 1773 թ.-ին կաթողիկոսն իր աշակերտ, եպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանին (1743-1801) նշանակում է ռուսահայոց թեմի առաջնորդ, որը 1774 թ.-ին ժամանում է Աստրախան⁵²⁸: Այն որևէ կերպ կապված չէր Էջմիածնի նվիրականության խնդիրների հետ, քանի որ Մինաս վարդապետը, ըստ

⁵²³ Նույն տեղում, էջ 3534:

⁵²⁴ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 282:

⁵²⁵ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 43, ՄՄ, ձեռ. հմր. 7788, թերթ 4բ: Մաշտոցյան Մատենադարանում է պահվում Սիմեոն Երևանցու հեղինակած այս գործը: Ինքնագիր ստորագրությամբ է:

⁵²⁶ Эзов Г. А., Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901, էջ 10:

⁵²⁷ Տե՛ս Զամբո, էջ 50:

⁵²⁸ Տե՛ս Չորանյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 303:

ամենայնի, շարունակել է վարել Էջմիածնի նվիրակի պաշտոնը: Համենայն դեպս՝ Աստրախանում վերջինիս գործունեության վերաբերյալ տվյալներ կան Սիմեոն Երևացու «Հիշատակարան»-ում՝ 1775 թ. -ին⁵²⁹ և մինչև 1777 թ.-ը⁵³⁰:

Հովսեփ Արղությանը թեմն առաջնորդել է 1768-74 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, որի ավարտից հետո, ինչպես հայտնի է, Քյուչուկ Կայնարջիում կնքված պայմանագրով Ռուսաստանը հանդես էր գալու որպես Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների և նրանց եկեղեցիների հովանավոր⁵³¹: Ահա այս պայմանագրի թարգմանությունը Հովսեփ Արղությանը ուղարկում է Էջմիածին, որին ի պատասխան՝ Սիմեոն Երևանցին գրում է, որպեսզի Հ. Արղությանը և Լազարյանները փորձեն միջնորդել ռուսական կառավարությանը՝ օժանդակել և հովանավորել նաև հայ քրիստոնյաներին, քանի որ պայմանագրում «Հայոց անունն բնաւ չկա»⁵³²:

Հովսեփ Արղությանի ակտիվ գործունեություն է ծավալում և մերձենում ռուսական արքունիքի, պետական գործիչների հետ⁵³³: Արդյունքում՝ 1778 թ.-ին ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հենց նրան է վստահվում հայ ազգաբնակչության գաղթի կազմակերպումը Ղրիմից՝ «ի Կաֆայու, ի Բայդասարայու, ի Ղարասույու, ի Գոզլովու և ի շրջակա Ղասաբայից և գիւղօրէից նոցին»⁵³⁴: Նրանք հետագայում համալրեցին նոր հիմնադրված Նոր Նախիջևան բնակավայրը⁵³⁵: Այդ առիթով հայտնի է 1781 թ.-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցու հիմնադրման առիթով Սիմեոն Երևանցու կոնդակի ընթերցումը⁵³⁶:

Այդպիսով՝ Հովսեփ Արղությանի նշանակումը ռուսահայոց թեմի առաջնորդի պաշտոնում ոչ միայն նպատակ ուներ կարգավորել, կազմակերպել հայկական թեմերը, այլև պահպանել և ամրապնդել փոխհարաբերությունները ռուսական արքունիքի և ռուս

⁵²⁹ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Ը, էջ 446:

⁵³⁰ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԱ, էջ 58:

⁵³¹ Տե՛ս Дружинина Е. И., Ключую Кайнарджинский мир 1774 года (его подготовка и заключение), Москва, 1955, Приложение № 3, Артикул седьмой, էջ 352:

⁵³² Չոբանյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 304:

⁵³³ Эзов Г. А., Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, էջ 10-11:

⁵³⁴ Բարխուդարյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵³⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր III, Գիրք երկրորդ, էջ 385:

⁵³⁶ Տե՛ս Բարխուդարյան Վ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 55:

պաշտոնյաների հետ: Այս համատեքստում աղբյուրագիտական տեսանկյունից ուշագրավ են «Ջամբո»-ի այն տվյալները, որոնց հիման վրա պատկերացում ենք կազմում ռուսահայոց թեմի (նվիրակականության) վերաբերյալ: Մասնավորապես՝ 1765 թ. Սիմեոն Երևանցու կողմից կանոնակարգված հայկական թեմերի ցանկում հստակորեն առանձնացված է Ռուսաստանյան թեմը. **«Հաշտարխան որ է Տէրունի. ի տիրախնամ եւ ի Կայսրեապերճ մայրաքաղաքդ Պետրպուրք. ի Մօսկով. ի Հաշտարխան. ի Ղզլար»⁵³⁷. ի Սառաֆան. ի Բօրաղան. ի Չերքէզ. եւ այլ շրջակայ...»⁵³⁸**: «Ջամբո»-ի ձեռագրում ևս պատկերը գրեթե նույնն է, սակայն մի շարք կարևոր հավելումներով. **«Հաշտարխան քաղաքն: ընդ որով են և սոքա: Պետրպուրգ. Մոսկով. Ղզլար. Սառաֆան. Բօրաղան. Չերքէզ. Մօզտօք. և նորոգ շինեալ Նոր Նախիջևան և Գրիգորիպօլ. և նորոգ ստացեալ ի յՕսմանցոց՝ Ղոհմ»⁵³⁹ կոչեցեալն իւրով ամենայն սահմանօքն, այսինքնէ՝ Քէֆէ, Էսկի Ղրիմ, Ղարասու, Աղմէշիպ, Գէօզլով, Բաղչասարայ, և Օրբազար»⁵⁴⁰**:

Ինչպես տեսնում ենք՝ «Ջամբո»-ի այս տեղեկությամբ թեմի աշխարհագրական ընդգրկումը բավական ընդարձակ է: Այդպիսով՝ ռուսահայոց թեմը, ըստ «Ջամբո»-ի ներառել է նաև Ղրիմի և շրջակա հայկական բնակավայրերը, որոնք 1765 թ.-ի էջմիածնի թեմերի ցանկում նշված են որպես առանձին թեմ: Սակայն, ինչպես գիտենք, Նոր Նախիջևանը հիմնադրվել է միայն 1779 թ.-ին, Գրիգորիոպոլը՝ 1792 թ.-ին⁵⁴¹: Ուստի՝ «Ջամբո»-ի հաղորդած այս կարևոր տեղեկությունը պետք է վերագրել ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, առավել ևս, որ բնագրի այդ տեքստի համեմատումն ակնհայտ է դարձնում, որ տվյալ հավելումն այլ գրչի կողմից է և, ըստ երևույթին, արդեն հետագայում է կատարվել⁵⁴²:

⁵³⁷ Հայ վաճառականների մասին, որոնք հաստատվել էին Հյուսիսային Կովկասում, Թերեքի ավազանում, հիշատակություններ կան 18-րդ դարի 20-30-ական թթ.-ից: Հայկական հոծ բնակչություն է հաստատվել մասնավորապես Ղզլարում և Մոզդուկում: Տե՛ս Պողոսյան Լ., Հայկական գաղթավայրերի առևտրատնտեսական կյանքի պատմությունից (Ղզլար և Մոզդուկ, XVIII դար—XIX դարի առաջին կես), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1986, № 1, էջ 85-96:

⁵³⁸ ՄՄ, ձեռ. հմր. 9120, 2բ:

⁵³⁹ 1744 թ.-ի դրությամբ թվարկված բոլոր բնակավայրերը հիշատակվում են իբրև հայաբնակ: Տե՛ս Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 112:

⁵⁴⁰ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 162բ:

⁵⁴¹ Տե՛ս Բարխուդարյան Վ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 69:

⁵⁴² Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 162բ:

«Ջամբո»-ում հետագայում արդեն կատարված այդ կարևոր լրացումը հիմք է տալիս կարծելու, որ ռուս-թուրքական պատերազմից և Ղրիմը ռուսական հովանավորության ներքո⁵⁴³ անցնելուց հետո ռուսահայոց թեմը ընդլայնվել է, և, ըստ երևույթին, Հովսեփ Արղությանին է վերապահվել նաև Ղրիմի թեմերի ղեկավարման իրավասությունը:

Այն, որ «Ջամբո»-ում նախատեսված է եղել մանրամասնել ռուսահայոց թեմերի վերաբերյալ տեղեկությունները, այն էլ երկու գլխի շրջանակներում՝ երևում է երկի ձեռագրում առկա տեղեկությունից, որտեղ դատարկ տեղ է թողնվել նոր գլուխներ ավելացնելու և դրանց թվահամարները լրացնելու համար. «զորոյ գլիովին որպէսն ի () և ի () գլուխն տեսցես»⁵⁴⁴:

Սիմեոն Երևանցու կողմից Ռուսական կայսրության հետ հաստատված փոխհարաբերությունները կարևոր դրական ազդեցություն են ունենում: Որպես արդյունք՝ պետք է նշել Եկատերինա II-ի 1763 թ.-ին հրապարակած մանիֆեստը, համաձայն որի, հայ բնակչությանը թույլատրվում է եկեղեցիներ կառուցել⁵⁴⁵:

Ամփոփելով նշենք, որ «Ջամբո»-ը ռուսական պետության հետ փոխհարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ ունի, որոնք որոշ դեպքերում բացառիկ են և շատ արժեքավոր:

3.2 Կաթողիկոսության հետ կապված խնդիրները

Սիմեոն Երևանցին՝ իր կաթողիկոսական գործունեության ժամանակաշրջանում կարևոր տեղ է հատկացրել կաթողիկոսության խնդիրներին և դրա դեմ ուղղված պայքարին՝ դիտարկելով այն որպես հայ ժողովրդի և Հայոց եկեղեցու միասնականության պառակտում: Կաթողիկոսի գործունեության վերաբերյալ ուշագրավ է Եր. Շահազիզի գնահատականն այն մասին, որ վերջինս կաթողիկ քարոզիչների դեմ պայքարում «անցնում է Ունիթոոների դեմ քաջ ախույեան

⁵⁴³ St'u Дружинина Е. И., Кючук-Кайнарджинский мир 1774 года, Приложение № 3, Артикул третий, էջ 350:

⁵⁴⁴ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 163ա:

⁵⁴⁵ St'u Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, էջ 377:

հանդիսացած Տաթևացիներից և Որոտնեցիներից»⁵⁴⁶: Եվ պատահական չէ, որ տվյալ խնդիրը մեծապես արձաձված է «Ջամբռ»-ում:

Սիմեոն կաթողիկոսի անդրադարձը կաթողիկներին (հեղինակը նրանց անվանում է «*ախթարմայք*»⁵⁴⁷) և կաթողիկության խնդրին ներկայացված է հիմնականում Ախալցխայի օրինակով, որտեղ կաթողիկ քարոզչությունն ակտիվորեն սկսվել էր դեռևս XVIII դարի սկզբներից⁵⁴⁸: Ի նկատի առնելով Սիմեոն կաթողիկոսի՝ որպես Հայոց եկեղեցու միասնականության, Ս. Էջմիածնի շուրջ հայ ժողովրդի համախմբման ջատագով լինելը՝ կաթողիկների գործունեությունը դիտվում էր որպես ազգի պառակտման միջոց: Դրա դեմ Սիմեոն Երևանցին ակտիվ պայքար է սկսում ոչ միայն պարսկական տիրապետության տակ գտնվող հայաբնակ շրջաններում, այլ նաև Օսմանյան կայսրությանը ենթակա հայերի շրջանում: Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում ևս կաթողիկությունը լայն տարածում էր գտել: Խնդիրն այնպիսին էր, որ 1765 թ.-ին կաթողիկոսի կողմից բանադրվում է Մշո Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ «Յօնան վարդապետը», քանի որ «ա՛յնքան համարձակութամբ ունէր զայն աղանդ, մինչև ՚ի պատահիլն իւր ՚ի գեօղ ինչ յորում Ախթարմայք և ուղղափառ Հայք ՚ի միասին բնակէին»⁵⁴⁹:

Ընդդեմ կաթողիկների Սիմեոն Ա կաթողիկոսի ակտիվ ձեռնարկումների անմիջական շարժառիթ է հանդիսացել Կարինի Կարմիր վանքի միաբաններից Գևորգ Եվդոկացի վարդապետի գործունեությունը: «Ջամբռ»-ից իմանում ենք, որ վերջինս 1760 թ.-ին Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվել է եպիսկոպոս⁵⁵⁰: 1764 թ.-ին վերջինս վանքի առաջնորդ Հակոբ վարդապետի հանձնարարությամբ մեկնել է Ախալցխա՝ վանքի հասանելի հարկերը և բերքը հավաքելու նպատակով: Իր գործունեության համար պարարտ հող և աջակիցներ գտնելով տեղի հայ բնակչության շրջանում՝ այդ թվում և կաթողիկների, Գևորգ եպիսկոպոսը բացահայտ գործունեություն է սկսում ոչ միայն կաթողիկություն քարոզելով, այլև՝ Հայ Առաքելական եկեղեցու դեմ

⁵⁴⁶ Շահագիզ Ե., Մեծագործ Սիմեոն Երևանցին, էջ 223:

⁵⁴⁷ Համարվում է փոխառություն թուրքերենից, որը նշանակում է «ուրացութիւն»: Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 828: Հ. Աճառյանը տալիս է բառի բացատրությունը՝ «կաթողիկ հայ»: Տե՛ս Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 275:

⁵⁴⁸ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ., էջ ՃԽԹ:

⁵⁴⁹ Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 227:

⁵⁵⁰ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 41:

պայքարելով: «Ջամբո»-ում հիշատակվում է, որ վերջինս տեղի հայերին և եկեղեցականներին տանում է դատարաններ և վատաբանում, հայոց կաթողիկոսի փոխարեն եկեղեցիներում հիշատակում է Հռոմի պապի անունը և այլն: Հետևաբար՝ նա ոչ միայն մեծ թվով հետևորդներ է ունեցել, այլև, հնարավոր է, վայելել է տեղի թուրքական իշխանությունների աջակցությունը: Համենայն դեպս՝ «Սիմեոնը (կաթողիկոս-Հ.Օ) տեսաւ, որ ժամանակաւոր և ուղղակի իրենից գործադրած միջոցները անգոր են»⁵⁵¹ և «կարինցիների ուղարկած բողոքների հիման» վրա որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Կ. Պոլիս:

Ինչպես երևում է՝ Սիմեոն կաթողիկոսի պայքարը կաթոլիկների դեմ տևական է եղել և միանգամից չի հաջողվել: Դա են վկայում օսմանյան Մուստաֆա III սուլթանից (1757-1774) ստացված հրամանագրերը և «Ջամբո»-ի հաղորդած աղբյուրագիտական տեղեկությունները: Գրքում այս դեպքերին նվիրված մասում հիշատակվում է երեք հրովարտակ՝ «զերիս ֆերմանս բերել տայ ի Սուլթան Մուստաֆայէն...երկուքն յատուկ ի վերայ Ախլիսայու, և մինն ի վերայ ամենայն տեղեաց»⁵⁵²: Այդպիսով, կաթոլիկների դեմ պայքարը եղել է տևական և անզիջում: «Ջամբո»-ի այն հատվածում, որտեղ ներկայացված է կաթոլիկների դեմ մղված պայքարը, տեղ է գտել որոշակի շփոթ, որը վերաբերում է սուլթանների հրամանագրերին և նաև դեպքերի հաջորդականությանը: Տվյալ շփոթը գրեթե նույնությամբ կրկնվում է նաև Մ. Օրմանյանի մոտ: Կաթոլիկներին վերաբերող մասում Սիմեոն Երևանցին խոսում է թվով երեք հրովարտականների մասին, որոնք նա ստացել է հիջրայի 1179 (1765) և 1181 (1767) թվականներին⁵⁵³: Մինչդեռ՝ օսմանյան սուլթաններից ստացված վավերագրերը ներկայացնող ԻԲ գլխում հիշատակվում են թվով չորս հրամանագիր, որոնք թվագրված են՝ մահմեդական 1178 (տվյալ հրովարտակի կապակցությամբ Սիմեոն Երևանցին նշում է հայոց 1213 թ.-ը, այսինքն՝ այն համապատասխանում է 1764 թ.-ին), 1179 (1765) և 2-ը 1181 (1767) թթ.-ով⁵⁵⁴: Հետևաբար՝ ամբողջական պատկերը հնարավոր է վերականգնել Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ի և «Հիշատակարան»-ի տվյալներով⁵⁵⁵:

⁵⁵¹ Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԾԾ:

⁵⁵² ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 30ա:

⁵⁵³ Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, էջ 56:

⁵⁵⁴ Տե՛ս Ջամբո, էջ 247-249:

⁵⁵⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 2931:

Հայտնի է, որ կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Հունան մահտեսու գլխավորած պատվիրակությունը 1764 թ.-ի հոկտեմբերին մեկնում է Կ. Պոլիս՝ զանազան հանձնարարություններով, սակայն նա պետք է հաջողեր սուլթանից կաթոլիկների դեմ ուղղված հրամանագրեր ստանալ⁵⁵⁶: «Ջամբո»-ում 1764 թ.-ով թվագրված է Մուստաֆա սուլթանի հրամանագիրը, որով նա, ծանոթանալով գործի էությանը՝ հրամայում էր ձերբակալել կաթոլիկ պարագլուխ Գևորգ Եվդոկացուն և նրա համախոհ մյուս քահանաներին, ուղարկել նրանց Էջմիածին, մյուս համակիրներին պատժել դրամական տուգանքներով և պարտավորագրեր վերցնել, որ այլևս չեն հարի «իրենց աղանդին»: Այստեղ կարևոր է նշել նաև, որ սուլթանի կարգադրությամբ կաթոլիկների երեք եկեղեցիներ պետք է հանձնվեին հայ քահանաներին⁵⁵⁷:

Այն, որ կաթոլիկների դիրքերն ամուր էին, և նրանք ունեին բազմաթիվ աջակիցներ ոչ միայն Ախալցխայում, այլ նաև շրջակա նահանգներում, երևում է այն փաստից, որ կաթողիկոսը սուլթանի հրամանագիրը պատվիրել է 4 օրինակից՝ «զի եթէ չիք Գեորգն և չար սևագլուխքն փախուցեալք իցեն անտի 'ի յայլ երկիրս, յղեսցին օրինակքս ի ձեռնայնց տեղեաց բռնաւորացն ուր և իցեն նոքա, զի ի սուրբ Աթոռս աքսորեսցեն»⁵⁵⁸: Գիտենք, որ Հունան մահտեսին 1765 թ.-ի ապրիլին վերադառնում է⁵⁵⁹ և հունիսին հասնում է Էջմիածին, որտեղ և պարզվում է, որ վերջինս «թերապէս հոգացեալ զբանն, որոյ աղագաւ իսկ երթեալն էր, ո՛չ բերելով զֆերմանն հարկաւորագոյն»⁵⁶⁰: Հետևաբար՝ նմանատիպ հանձնարարություններով 1765 թ. հուլիսին Հունան մահտեսին կրկին կաթողիկոսի հանձնարարությամբ մեկնում է Կ. Պոլիս⁵⁶¹՝ վերադառնալով միայն 1766 թ.-ի սկզբներին⁵⁶²՝ ըստ ամենայնի կատարելով կաթողիկոսի հանձնարարությունը: 1765 թ. դեկտեմբերի 2-ով է թվագրվում (հիշրայի 1179 ջումադա ալ-ախըրի 19-րդ օրը) Մատենադարանում պահվող սուլթանի այն հրամանագիրը, որն ուղղված էր Կարսի, Ախալցխայի, Չըլդըրի, Բայազետի, Վանի

⁵⁵⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր. 2931, 67ա:

⁵⁵⁷ Տե՛ս Զամբո, էջ 41:

⁵⁵⁸ Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 156:

⁵⁵⁹ ՄՄ, ձեռ. հմր. 2931, 74բ:

⁵⁶⁰ Նույն տեղում, 86բ:

⁵⁶¹ Նույն տեղում, 90ա:

⁵⁶² Նույն տեղում, 111բ:

օսմանյան նահանգապետերին, գավառապետերին և այլ պաշտոնյաներին⁵⁶³: Ըստ այդմ՝ «իբր ու՛րյուրեք Ֆռանկ փաթրիքիցեն՝ վարեսցեն յերկիրն իւրեանց. և ու՛րյուրեք Հայ Ֆռանկացեալ իցէ՛ կրեսցեն մեծամեծ տուգանք, տանջանք, և այլք այսպիսիք, զի հնազանդեսցին իւրեանց օրինաց՝ և մի՛ ևս արասցեն զՖռանկութիւն»⁵⁶⁴: Ուշագրաւ է, որ երբ Հունան մահտեսին ճանապարհին՝ Կարին քաղաքի եկեղեցում, փորձում է բոլորի ներկայությամբ ընթերցել Մշո Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ «չիք Յօնանի» բանադրելու թուղթը, տեղի հայ բնակչությունը ընդդիմանում է՝ հայտարարելով, որ վերջինս կաթողիկոսի «հրամանակատար և հնազանդ ծառայ» է: Պետք է ենթադրել, որ նշված հրովարտակաների առկայության դեպքում անգամ պայքարը կաթոլիկ գործիչների դեմ հաջողությամբ չի պսակվել:

Պետք է նշել, որ 1760-ական թթ.-ին չափազանց լարված էին Օսմանյան կայսրության և արևմտավրացական՝ Իմերեթի թագավորության փոխհարաբերությունները⁵⁶⁵: 1765-66 թթ.-ին Օսմանյան կայսրության և Իմերեթի թագավորության միջև բռնկված պատերազմի ժամանակ Ախալցխան հայտնվեց ռազմական գործողությունների թատերաբեմում⁵⁶⁶: Եվ թեև «արքայն Հերակլ, իբրև միջնորդ լինի կամէր, բացագլուխքն յանձն առնուին հնազանդիլ և հարկս տալ օսմանցոց, այլ օսմանցիքն ո՛չ կամէին միայն հարկատու լինիլ, այլ զգերի ևս վաճառել ինքնեանց, զոր բացագլուխքն ո՛չ կամէին»⁵⁶⁷: Դրա պատճառով Սիմեոն կաթողիկոսին, փաստորեն, չի հաջողվում գործածել սուլթանից ստացված հրամանագրերը: Բացի այդ, ակնհայտ է, որ Ախալցխայում կաթոլիկ գործիչներն այնքան ամուր դիրքեր ունեին, որ Սիմեոն կաթողիկոսն անգամ սուլթանի համապատասխան հրամանագրերն ունենալով իր բանագնացներին՝ Սարգիս Կարնեցի և Գրիգոր Գաղատացի վարդապետներին միանգամից չի ուղարկում Ախալցխա, այլ վերջիններս գնում են Կարին՝ «այլափոխված շորերով» և գաղտագողի⁵⁶⁸: 1765 թ. վերջերին Կարին հասած բանագնացները, որոնք խնդիր ունեին անցնել Ախալցխա, և, համաձայն սուլթանից ստացված ֆերմանի, տեղի փաշան պետք է ձերբակալեր «զչիք Գէորգն և զՊողոս և զՅօհաննէս ֆռանկ

⁵⁶³ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 29, թղթ. 3, վավ. 45:

⁵⁶⁴ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 30ա:

⁵⁶⁵ Տե՛ս Allen W.E.D., History of The Georgian people, էջ 206-207:

⁵⁶⁶ Տե՛ս Маркова О.П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, էջ 135-136:

⁵⁶⁷ ՄՄ, ձեռ. հմր. 4479, 1բ:

⁵⁶⁸ Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ԾԾԱ:

սևագլուխսն և զքահանայ մի Ստեփաննոս անուամբ», բացի դա՝ կաթոլիկների եկեղեցիները պետք է հանձնվեին հայ հոգևորականներին, իսկ վերջիններս՝ ենթարկվեին տուգանքների և պատիժների⁵⁶⁹: Սիմեոն Երևանցին հասկանում էր, որ կաթոլիկ քարոզիչները մեծ ազդեցություն էին վայելում տեղի բնակչության շրջանում, ուստի ձգտում էր ստանալ Կարինի հեղինակավոր հայ գործիչների աջակցությունը, միաժամանակ նաև՝ տեղի փաշայի բարեհաճությունը, որին ուղարկում է նվերներ՝ «Ճ (100) լիտր բրինձ՝ վարդեջուր, մոմ և քացախ»⁵⁷⁰: Ուշագրավ է, որ տեղի հայ գործիչները խորհուրդ են տալիս կաթողիկոսին այս հարցում ստանալ սուլթանի հրամանագիր՝ ուղղված Ախալցխայի փաշային:

1767 թ.-ին հաշտություն է կնքվում Օսմանյան կայսրության և Իմերեթի թագավորության միջև⁵⁷¹: Կաթոլիկների դեմ պայքարում օսմանյան պաշտոնյաները ևս հետևողական չեն եղել սուլթանական հրովարտակներին՝ դա պարզորոշ երևում է նրանից, որ երբ 1767 թ.-ին կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Հունան մահտեսին մեկնում է Ախալցխա՝ տեղի թուրք հրամանատար Իբրահիմ էֆենտիի մոտ, ստիպված է լինում 500 ղուռուշ խոստանալ թուրք պաշտոնյային, եթե վերջինս նպաստի կաթողիկոսի գործի իրագործմանը⁵⁷²: Այդուհանդերձ՝ նույն թվականին Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջոցով Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է սուլթանից ֆերման ստանալ: Ըստ «Ջամբռ»-ի՝ տեղի կաթոլիկների առաջնորդ Գևորգ վարդապետը, իմանալով սուլթանի հրամանի մասին, փախչում է Ախալցխայից Կ. Պոլիս, որտեղ և մահանում է, իսկ կաթողիկոսը սուլթանի հրամանագիրը ներկայացնում է Ախալցխայի Նոման փաշային, որն էլ ըստ հրահանգի սկսում է հետապնդել կաթոլիկ հայերին, բռնագրավում է նրանց եկեղեցին⁵⁷³: Աքսորվում են կաթոլիկների յոթ պարագլուխներ, որոնց թվում էին նաև օտարերկրացիներ⁵⁷⁴: Կարևոր է նշել, որ տեղի կաթոլիկ համայնքի ներկայացուցիչները, ըստ երևույթին, հասկանալով Սիմեոն Երևանցու պատվիրակ Հունան մահտեսիի առաքելությունը՝ անհաջող մահափորձ են

⁵⁶⁹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 2931, 103ա:

⁵⁷⁰ Նույն տեղում, 103բ:

⁵⁷¹ Տե՛ս Маркова О.П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, էջ 136:

⁵⁷² Տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ ՃԾԲ:

⁵⁷³ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 41:

⁵⁷⁴ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3538:

կազմակերպել նրա դեմ⁵⁷⁵: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ միայն 1769 թ.-ին են էջմիածին ուղարկվում ձերբակալված վերոնշյալ կաթոլիկ առաջնորդներ Պողոս, Ստեփան, Հովհաննես հոգևորականները և Հակոբ Երեցը, կարելի է եզրակացնել, որ թե՛ պայքար է գնացել:

Սիմեոն Երևանցին հետևողական և անհաշտ դիրքորոշում ուներ կաթոլիկ հայերի դեմ, ինչը երևում է «Ջամբո»-ի հաղորդած մեկ այլ տեղեկությունից: Էջմիածնում պահվող ձերբակալվածները, որոնք ենթարկվել են ամենատարբեր պատիժների, երկու անգամ հայերեն հավատարմագրեր են տվել՝ հայկական հավատքին վերադառնալու խնդրանքով և ներողության հայցումով, սակայն կաթողիկոսն անդրդվելի է մնացել՝ ըստ երևույթին չվստահելով վերջիններս երդումներին⁵⁷⁶: Այս հարցին միջամտում է նաև Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանը, որի միջնորդությունը կաթողիկոսը մերժում է՝ պատճառաբանելով, թե «այդ մարդիկ ձերբակալվել են ոչ թե իր, այլ օսմանյան սուլթանի հրամանով»⁵⁷⁷: Այդուհանդերձ՝ Ախալցխայի կաթոլիկներին հաջողվում է ստանալ թուրքական իշխանությունների աջակցությունն այս հարցում: Ինչպես երևում է՝ վերջիններս դիմում են 1768-74 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Կարսում գտնվող թուրքական բանակի հրամանատար Մուստաֆա փաշային⁵⁷⁸: Նման ազդեցիկ միջնորդությունը Սիմեոն Երևանցին ընդունում է միայն այն բանից հետո, երբ կալանավորները թուրքերեն լեզվով մեղայագիր են ստորագրում, որ այլևս չեն զբաղվի «այդ աղանդով»: 1771 թ.-ին միայն սուլթանից համապատասխան հրաման ստանալով՝ կաթողիկոսը նրանց ազատ է արձակում⁵⁷⁹: «Ջամբո»-ի այս հաղորդումը հաստատվում է 1771 թ.-ի նաև սուլթանի պահպանված հրովարտակով, որտեղ նշված է այն մասին, որ սուլթանը վերահաստատում է իր նախորդ որոշումները կաթոլիկների վերաբերյալ և հրամայում է կաթոլիկների նշված պարագլուխներին արտաքսել⁵⁸⁰: Անկախ վերջիններիս կրած ծանր պատիժներից՝ փաստենք, որ կաթոլիկությանը հարող

⁵⁷⁵ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Ը., էջ 64:

⁵⁷⁶ Տե՛ս Ջամբո, էջ 42:

⁵⁷⁷ Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Ը., էջ 111:

⁵⁷⁸ Ախալցխայի իրադարձությունների և կաթոլիկների դեմ մղված պայքարի մանրամասների մասին Սիմեոն Երևանցին գրել է նաև իր մեկ այլ՝ «Պարտավճար» կոչվող աշխատությունում: Տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Պարտավճար, էջմիածին, էջ 201-211:

⁵⁷⁹ Տե՛ս Ջամբո, էջ 42:

⁵⁸⁰ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 467:

ազդեցիկ ուժերը, օգտվելով պատերազմական վիճակից և, ամենայն հավանականությամբ, թուրքական իշխանությունների թողտվությունից, շարունակել են ակտիվ գործունեություն ծավալել Ախալցխայում, որտեղ «հռոմէադաւանութեան սերմերը բոլորովին չսպառեցան»⁵⁸¹:

Հայ կաթողիկոսների դեմ պայքարի օրինակ է նաև Տիգրանակերտում (Ամիդ) տեղի թուրք փաշայի ձեռնարկած արշավանքը ընդդեմ կաթողիկ համայնքի, որի հետևանքով մեծապես տուժել է հայ ազգաբնակչությունը, որը թալանվել և հալածվել է, ինչի հետևանքով Սիմեոն Երևանցին նրանց գրում է «զթուղթ մխիթարութիւն»⁵⁸²:

«Ջամբո»-ը տեղեկություններ է հաղորդում կաթողիկ քարոզիչների դեմ Սիմեոն Երևանցու մղած պայքարի մասին նաև Բայազետում և Ալաշկերտում: 1769 թ.-ին Ալաշկերտի («Ատի») փաշայի միջոցով ձերբակալվում են տեղի կաթողիկ քարոզիչները՝ թվով 7 հոգի⁵⁸³: Սիմեոն Երևանցին իր մեկ այլ գրությամբ դիմում է Մանազկերտի Մահմեդ բեկին՝ խնդրելով բռնել այդտեղ ապաստանած կաթողիկ մի քարոզիչ-քահանայի⁵⁸⁴: 1771 թ.-ին Բայազետի Իսահակ փաշան տեղեկացնում է կաթողիկոսին այն մասին, որ տեղի հայերի մեջ ծագել են կրոնական վեճեր, որոնք վեր են ածվում կռիվների⁵⁸⁵:

Սկզբնաղբյուրային այս տեղեկությունները «Ջամբո»-ի միջոցով մեզ են հասել շնորհիվ նրա, որ Սիմեոն Երևանցին կաթողիկ քարոզիչներին վերաբերող գործերին մեծ կարևորություն է տվել և բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սուլթանի հրամանագրեր և «այլ և հետելոց տուեալ Հայերէն և Տաճկերէն ձեռագիրքն, փաշայից և այլոց մեծամեծաց գրեանքն, և այլ թուղթք վասն անցիցս այսոցիկ, բոլորքն համաժողով գոն յԱթոռս»⁵⁸⁶:

Այդպիսով, «Ջամբո»-ում առկա են հայ կաթողիկոսների գործունեությանը վերաբերող կարևոր և բացառիկ սկզբնաղբյուրային տեղեկություններ, որոնք լույս են սփռում այդ պայքարի ընդհանուր պատկերի վրա: Փաստորեն, Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի տևական և անզիջում պայքարը միանշանակ արդյունք չունեցավ և

⁵⁸¹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3540:

⁵⁸² Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 577:

⁵⁸³ Տե՛ս Ջամբո, էջ 42:

⁵⁸⁴ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 4479, 16բ:

⁵⁸⁵ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1դ, վավ. 469:

⁵⁸⁶ ՄՄ, ձեռ. հմր. 978, 30բ:

չվերացրեց կաթոլիկների քարոզչությունը, այդուհանդերձ՝ Սիմեոն Երևանցուն հաջողվեց զգալիորեն թուլացնել այն՝ երկրից հեռացնելով բազմաթիվ հեղինակավոր կաթոլիկ քարոզիչների:

Ամփոփելով փաստենք, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի գործունեության տարբեր բնագավառների ուսումնասիրման կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում ոչ միայն «Ջամբռ»-ը, այլև նրան առնչվող և նրա գրչին պատկանող մատենագրական գործեր, նաև՝ իր կողմից հրատարակած գրքերի հիշատակարանները:

3.3 «Ջամբռ»-ը որպես Ս. Էջմիածնի և հայոց մյուս կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների պատմության սկզբնաղբյուր

Հայոց ընդհանրական աթոռի՝ Ս. Էջմիածնի, և մյուս կաթողիկոսությունների՝ Գանձասարի (Աղվանից), Աղթամարի և Սսի (Կիլիկիո) փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման անգնահատելի սկզբնաղբյուր է «Ջամբռ» աշխատությունը:

Սիմեոն Երևանցին իր աշխատության 8-րդ, 10-րդ, 11-րդ և 12-րդ գլուխներում մանրամասնորեն անդրադարձել է Էջմիածնի և հայոց մյուս կաթողիկոսությունների փոխհարաբերություններին՝ օգտագործելով ինչպես հայ մատենագրության հայտնի ներկայացուցիչների գործերը, այնպես էլ հայերեն, պարսկերեն և օսմաներեն բազմաթիվ վավերագրեր: Դրանցով հեղինակը ցանկացել է հիմնավորել պատմական այս կամ այն եղելության ճշմարտացիությունը: «Ջամբռ»-ում առավել արժեքավոր են Սիմեոն Երևանցու հաղորդումներն Էջմիածնի և մյուս Աթոռների XVIII դ. փոխհարաբերությունների վերաբերյալ, քանի որ հեղինակն ապրել է այդ ժամանակաշրջանում և շատ դեպքերում ակտիվորեն մասնակցել իրադարձություններին: Պատմական իրադարձությունները և երևույթները ներկայացնելիս նա բացառապես հիմնվել է սկզբնաղբյուրային նյութերի վրա՝ զերծ մնալով չճշտված և չհաստատված տեղեկություններին անդրադառնալուց՝ այդպիսով ստեղծելով ճշմարտապատում մի գործ: Սիմեոն Երևանցու հաղորդած տեղեկությունները չափազանց հավաստի են և մեծամասամբ հաստատվում են այլ աղբյուրներով և Մատենադարանում պահվող Էջմիածնի Կաթողիկոսական դիվանի և պարսկերեն վավերագրերով:

Հայոց մյուս կաթողիկոսությունների ստեղծման և պատմության հարցերը մեծապես հետաքրքրել են հեղինակին, և խնդիրն այստեղ ոչ միայն դրանց պատմությունը ներկայացնելն է եղել, այլև ունեցել է շատ ավելի խորքային դրդապատճառներ, որոնք պայմանավորված էին նրա կաթողիկոսության շրջանում տեղի ունեցող իրադարձություններով: Խնդիրն այն է, որ Սիմեոն Ա կաթողիկոսը սկսում է վարել ակտիվ գործունեություն՝ ելակետ ընդունելով մյուս աթոռների նկատմամբ Էջմիածնի հայրապետական աթոռի գերագահությունն ամրապնդելու համոզմունքը: Այս տեսանկյունից հեղինակի համար շատ կարևոր էր պատմականորեն հիմնավորել և ամրապնդել Էջմիածնի բարձր կարգավիճակը և հասնել նրան, որ մյուս կաթողիկոսություններն անվերապահորեն ենթակա լինեն Էջմիածնին: Ահա այս տեսանկյունից է «Ջամբո»-ի համապատասխան գլուխներում նա անդրադարձել մյուս կաթողիկոսությունների պատմությանը՝ այդպիսով հետագա ուսումնասիրողների համար հանդիսանալով բացառիկ սկզբնաղբյուր՝ այդ թվում նաև Մաղաքիա Օրմանյանի՝ Հայոց եկեղեցու պատմությանը նվիրված կոթողային աշխատության համար: Օրմանյանը «Ջամբո»-ն օգտագործել է որպես XVII-XVIII դդ. պատմական իրադարձությունների իր առաջնային սկզբնաղբյուրներից մեկը, որի հիման վրա էլ ներկայացրել է հայոց կաթողիկոսների գործունեությունը և դրա շրջանակներում առանձին ենթագլուխներ է հատկացրել կաթողիկոսական մյուս աթոռների պատմությունը:

Նշենք, որ կաթողիկոսությունների միջև փոխհարաբերությունների խնդիրը շատ ժամանակ հոգևոր ոլորտից տեղափոխվել է քաղաքական հարաբերությունների դաշտ, ինչը բնական է, եթե հաշվի առնենք հայ ժողովրդի մասնատվածությունը և օտար իշխողների տիրապետությունը: Այս հանգամանքներից ելնելով՝ Սիմեոն Երևանցին ամեն կերպ ձգտել է ամրապնդել Էջմիածնի գերագահությունը հայ հոգևոր կյանքում: Այս առիթով նա գրում է, որ «եւ թէպէտ Կաթողիկոսութիւնն Հայոց այսպէս ի բազումս բաժանեցաւ՝ որպէս ասացաք, սակայն Էջմիածինանիստ Կաթողիկոսն յառաջ և յետոյ և մինչև ցարդ՝ շնորհօքն Աստուծոյ է նախապատիւ, գերագահ, հռչակաւոր և անուանի քան զայլսն ի յամենայն ազգս»⁵⁸⁷: Ավելին՝ հեռուն գնալով Սիմեոն Երևանցին

⁵⁸⁷ Ջամբո, էջ 54:

շարունակում է՝ «որ եթե հարկն պահանջիցե և զիրաւունս ունիցի, կարէ և բանիւ առնել զմիւս Կաթողիկոսունսն և լուծանել ի կարգէն. Նմանապէս և զեպիսկոպոսունսն և զայլս կարգաւորսն նոցին»⁵⁸⁸:

ա) Գանձասարի կաթողիկոսություն

Սիմեոն Երևանցին «Ջամբռ»-ում առաջնային կարևորություն է տալիս Գանձասարի (Աղվանից) կաթողիկոսությանը՝ առանձին և բավականին ընդարձակ գլուխ նվիրելով: Այն, ըստ հեղինակի, թեև հիմնվել էր դեռևս Գրիգոր Լուսավորիչի օրոք, բայց Գանձասարի կաթողիկոսները, որոնց նա կոչում էր «Լուսաւորչի փոխանորդ Կաթողիկոսաց որդի և թոռն», պետք է օժվեին և կաթողիկոսական կարգ ստանային Էջմիածնի կաթողիկոսների կողմից և «զանուն նոցին ի յԱղուանս նախ քան զանուն իւրենց յիշել տայցեն և ի վիճակէն իւրենց զգանձանակս և զայլ արդիւնս տայցեն նոցա, որպէս և է այսպէս... մինչև ցայսօր»⁵⁸⁹:

Քննվող ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանը գտնվում էր պարսկական տիրապետության տակ: Սակայն այս տարածքների վիճակը տարաբնույթ էր. հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը գտնվում էր երկու Աթոռների ենթակայության ներքո, և դարեր շարունակ պայքարն այդ երկու աթոռների միջև չի դադարել:

Պարսկական իշխանությունները, իրենց հերթին, անընդմեջ միջամտում էին այդ պայքարին՝ ունենալով իրենց շահերը և նկրտումները: Արևելյան Հայաստանի հոգևոր թեմերը և երկու կաթողիկոսությունները գտնվում էին պարսկական տարբեր խանությունների տարածքներում, և աթոռների միջև պայքարը հրահրվում էր պարսկական խանությունների կողմից, որին միջամտում էր նաև վրաց Հերակլ II թագավորը: Փաստորեն՝ հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը XVII-XVIII դդ. իրադարձությունների հորձանուտում գտնվել է երկփեղկված վիճակում: Խնդիրն առավել բարդանում էր նրանով, որ Գանձասարի կաթողիկոսներին զուգահեռ գրեթե մշտապես հանդես էին գալիս ինքնակոչ հակաթոռ գահակալներ՝ սասանելով հոգևոր կենտրոնի միասնականությունը: Ահա սրանք էին այն խնդիրները, որ մտահոգում էին

⁵⁸⁸ Ջամբռ, էջ 55:

⁵⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 65

Էջմիածնի կաթողիկոսներին, նաև Սիմեոն Երևանցուն: Շատ հաճախ այս պայքարը տեղափոխվում էր քաղաքական դաշտ, քանի որ պետականության բացակայության պայմաններում հոգևոր գործիչները չէին խորշում դիմելու պարսից իշխանություններին, ինչը երբեմն ավելի էր բարդացնում խնդիրը: Վերջիններս միջամտելու առիթը բաց չէին թողնում կաթողիկոսներին ինքնուրույնությունից զրկելու և իրենց իշխանությունը Հայոց եկեղեցու նկատմամբ ամրապնդելու կամ էլ պարզապես նյութական շահեր քաղելու:

Հայոց կաթողիկոսություններին վերաբերող գլուխները Սիմեոն Երևանցին շարադրել է ձեռքի տակ ունենալով բազմաթիվ աղբյուրներ: Գանձասարի կաթողիկոսության դեպքում դրանք եղել են Էջմիածնում պահվող արխիվային վավերագրերը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների կոնդակներ, գրություններ, համախոսականներ, նաև՝ պարսից շահերի հրովարտականեր, պաշտոնյաների հետ գրագրություն և այլն: Աղթամարի կաթողիկոսությանը վերաբերող գլուխը շարադրված է օսմանյան սուլթանների հրովարտակաների, կաթողիկոսների միջև եղած գրագրության հիման վրա, ինչը հեղինակի տեղեկությունները դարձնում են արժեքավոր և շատ դեպքերում բացառիկ: Կիլիկիո կաթողիկոսությանը վերաբերող տվյալները հեղինակը ներկայացնում է Կ. Պոլսո պատրիարքարանի գործունեության նկարագրությանը հարակցված: Սա բացատրելի է, եթե հաշվի առնենք այն, որ այս աթոռն իր գոյության ընթացքում առավել սերտ կապեր է ունեցել Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հետ՝ մշտապես հակամարտ և մրցակից լինելով Աղթամարի աթոռին:

Գանձասարի կաթողիկոսությանը վերաբերող դեպքերի շարադրանքը հեղինակը սկսել է հնագույն ժամանակներներից և առաքյալների գործունեության նկարագրությամբ՝ Արցախում քրիստոնեության տարածումը ներկայացնելով Թադևոս առաքյալի աշակերտներից մեկի՝ Եղիշե եպիսկոպոսի գործունեությամբ, իսկ կաթողիկոսության հիմնադրումը՝ Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսի հետ: Պետք է նշել, որ Սիմեոն Երևանցու հաղորդումները հիմնված են Ագաթանգեղոսի երկի վրա, իսկ ավելի ուշ շրջանի Գանձասարի կաթողիկոսության պատմությունը հեղինակը գրել է ձեռքի տակ ունենալով նախորդ շրջանի հայ մատենագիրների՝ Մովսես Կաղանկատվացու, Անանիա Մոկացու, Ստեփանոս Տարոնեցու, Կիրակոս Գանձակեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի երկերը: Սիմեոն Երևանցին, ընդարձակ

մեջբերումներ կատարելով այդ հեղինակների գործերից՝ մանրամասնում է Գանձասարի կաթողիկոսության պատմությունը՝ նպատակ ունենալով հիմնավորել այն, որ «վկայութեանց մինչև ցայս վայր ուսաք՝ թէ Կաթողիկոսքն Աղուանից հնազանդք են լեալք Լուսաւորչի փոխանորդ Կաթողիկոսացն ի բնէ անտի, և ի նոցանէ են առեալ զօծումըն՝ զպատին Կաթողիկոսական, և քանիցս ձեռագիր են տուեալ Կաթողիկոսօք, եպիսկոպոսօք, և իշխանօք, զի մի՛ ևս հետիցին, և զյեպիսկոպոսաց ձեռնադրեալ Կաթողիկոսն մի՛ ընդունիցին՝ եթէ ո՛չ իցէ հրամանաւ Լուսաւորչի փոխանորդացն»⁵⁹⁰:

Հայ պատմիչների գործերն օգտագործելիս Սիմեոն Երևանցին պարզապէս քաղագրություն չի կատարել, այլ ինչպէս երևում է շարադրանքից՝ համադրել է նրանց գործերը՝ կառուցելով առավել համընդգրկուն տեքստ: Կաթողիկոսարանը Էջմիածնում վերահաստատելուն հաջորդած պատմական ժամանակաշրջանը մինչև Մովսէս Սյունեցի կաթողիկոսի աթոռակալությունը՝ 1629 թ., նա համարում է Էջմիածնի համար խառնակ մի ժամանակաշրջան, երբ «մինչ զհինգ և վեց և այլ աւելի և պակաս Կաթողիկոսք ի միում՝ ժամանակի նստէին»⁵⁹¹: Սիմեոն Երևանցին այս հանգամանքով է պայմանավորում այդ ժամանակաշրջանում Գանձասարի գործերի «բացիթողի» վիճակը: Հարկ է նշել, որ պարսկական կենտրոնական իշխանության ամրապնդման հետևանքով կայունություն է հաստատվում նաև Էջմիածնում՝ ինչը հնարավորություն է ընձեռում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներին ստանալ պարսից իշխանությունների աջակցությունը և ամրապնդել կաթողիկոսության դիրքերը:

Գանձասարի կաթողիկոսության հետ փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցու հաղորդումները XVII դ. առաջին կեսից ավելի մանրամասն են դառնում: Պետք է նշել, որ Էջմիածնում իրադրությունը կայունանում է, ապա Գանձասարի կաթողիկոսության վիճակը շարունակում է մնալ անկայուն. XVII դ. առաջին կեսին հիշատակվում են մի շարք կաթողիկոսներ՝ նաև հակաթոռ⁵⁹²: Քննվող ժամանակաշրջանում 1633 թ. Էջմիածնի կաթողիկոս է դառնում Փիլիպոս Աղբակեցին (1633-1655), իսկ Գանձասարի՝ Գրիգոր Հասան-Ջալալյանը (1634-1653), որի

⁵⁹⁰ Զամբո, էջ 75:

⁵⁹¹ Նույն տեղում, էջ 78:

⁵⁹² Տե՛ս Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 58-59:

աթոռակալումը հաստատվում է պարսից Շահ Սեֆիի (1629-1642) հրովարտակով⁵⁹³։ Շահի հրովարտակով սահմանվում էին Գանձասարի կաթողիկոսի իրավունքները Գանձակի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շամախիի և Զարուգբիլի⁵⁹⁴ նկատմամբ։ Սիմեոն Երևանցու հաղորդմամբ՝ Փիլիպոս կաթողիկոսը երկու անգամ՝ իր ընտրվելուց հետո նախ թուղթ է ուղարկում Գանձասար՝ հայտնելով իր ընտրության մասին և հրավիրելով Գանձասարի կաթողիկոսին մյուռոն ստանալու, ապա, պատասխան չստանալով, և տեղեկանալով Գանձասարի աթոռի շուրջ ծավալված պայքարի մասին՝ կաթողիկոսի ընտրության վերաբերյալ 10 կետից բաղկացած «զկանօնական» հրահանգ է ուղարկում Արցախ և պատվիրում, որ արժանավոր թեկնածու ընտրելու դեպքում վերջինս «ըստ կանօնի և ըստ սովորութեան նախնեացն» գա Ս. Աթոռ և ստանա կաթողիկոսի օծումը և «զԿաթողիկոսունս Էջմիածնի իբրև զպապ և զհայր գիտել, և զԿաթողիկոսունս իրենաց իբրև թոռն և զորդի նորին»⁵⁹⁵։ Հեղինակը նշում է, որ այս հրահանգի համաձայն էլ Գանձասարի կաթողիկոս է ընտրվում Գրիգոր Հասան-Ջալալյանը՝ այլ մանրամասներ չհաղորդելով։ Ուշագրավ է, որ «Ջամբռ»-ի այն տեղեկությունը, որ 1634 թ.-ին «ժողովուրդքն Խաչենու և բոլոր վիճակքն Աղուանից» դիմում են պարսից Շահ Սեֆիին՝ հայտնելով, թե իրենք «ի բնէ» հանդիսացել են Էջմիածնի վիճակներ և չեն ցանկանում ենթարկվել Գանձասարի կաթողիկոսին և շահը բավարարում է նրանց խնդրանքը⁵⁹⁶։ Ս. Երևանցու այս հաղորդումը կարիք ունի ճշգրտման, քանի որ եթե հավատանք այս վկայությանը, ապա ստացվում է հակասություն՝ նախ՝ Էջմիածնի կամքով ընտրվում է Գանձասարի կաթողիկոսը, ապա ընտրությունից անմիջապես հետո Արցախի թեմերի ժողովուրդը ցանկանում է «կրկին» ենթարկվել Էջմիածնին։

Այս հարցին անդրադարձած հեղինակները⁵⁹⁷ հիմնվում են «Ջամբռ»-ի հաղորդած սույն տեղեկության վրա և, հղում կատարելով Մատենադարանում պահվող արխիվային վավերագրի վրա, նշում են, որ «Աղվանից կաթողիկոսությունն այնքան էր

⁵⁹³ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ., էջ 110, վավ. 23:

⁵⁹⁴ Ծար գավառը, տե՛ս Չոբանյան Պ., Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ Հ. 20, Երևան, 2001, էջ 204-232:

⁵⁹⁵ Ջամբռ, էջ 79:

⁵⁹⁶ Նույն տեղում:

⁵⁹⁷ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 65, Զամինեան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, Բ. մասն, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 70: Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 59 և այլն:

թուլացած», որ Աղբակեցուն հաջողվեց ձեռք բերել նրա տիրույթները⁵⁹⁸: Նշենք որ Մատենադարանում պահվող տվյալ վավերագիրը⁵⁹⁹ Շահ Սեֆիի հրովարտական է, որը վերաբերում է բացառապես Քաշաթաղի շրջանի հայ բնակչությանն Էջմիածնին ենթարկելուն⁶⁰⁰, իսկ արխիվային վավերագրի վրա առկա են Սիմեոն Երևանցու կատարած գրառումները, որոնք էլ, ըստ երևույթին, առաջացրել են այս շփոթը: Առավել ևս դժվար թե Փիլիպոս կաթողիկոսն իր «հրահանգով» Գանձասարի կաթողիկոս կարգված անձից խլեր նրա թեմերը՝ այն էլ շահից հրովարտակ ստանալով, քանի, որ ինչպես նշվեց նույն՝ 1634 թ.-ի դեկտեմբերին Շահ Սեֆին իր մեկ այլ հրովարտակով ճանաչել է Գրիգոր Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի իրավունքները Գանձակի, Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շամախիի և Ջարուզբիլի նկատմամբ: Կարելի է եզրակացնել, որ այդ ժամանակաշրջանում պայքար է գնացել երկու կաթողիկոսությունների միջև և, ըստ երևույթին, մինչև Էջմիածնի կողմից կաթողիկոս ճանաչվելը լուրջ հակասություններ են եղել Գրիգոր Հասան-Ջալալյանի հետ, որի հետևանքով էլ Էջմիածնին հաջողվել է շահական հրովարտակով իրեն ենթարկել Քաշաթաղի թեմը:

Այդպիսով, հարկ է նշել, որ թեև Էջմիածինը ճանաչել է Գրիգոր Հասան-Ջալալյանին որպես Գանձասարի կաթողիկոս, այնուհանդերձ Փիլիպոս Աղբակեցուն նախ հաջողվել է Էջմիածնապատկան դարձնել Քաշաթաղը⁶⁰¹, ապա, ինչպես երևում է, պայքարը երկու կաթողիկոսությունների միջև շարունակվել է, որի հետևանքով էլ Էջմիածնին հաջողվում է 1650 թ.-ին Շահ Աբաս II-ից (1642-1667) ստանալ հրովարտակ, որով Շամախու և Շիրվանի թեմը ևս անցնում է Էջմիածնին⁶⁰², ինչը մշտական վեճեր է հարուցում երկու աթոռների միջև:

Ինչպես երևում է, նշված ժամանակաշրջանում լարված էր իրավիճակը նաև Գանձասարի կաթողիկոսության ներսում: Գրիգոր Դ-ի դեմ հանդես էին գալիս անգամ Գանձասարի վանքի միաբանները՝ առաջ քաշելով Պետրոս եպիսկոպոսի⁶⁰³

⁵⁹⁸ Տե՛ս Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 59:

⁵⁹⁹ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 57:

⁶⁰⁰ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ, էջ 109, վավ. 22:

⁶⁰¹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 9120, 1ա-5բ: Քաշաթաղը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի կողմից 1765 թ. կազմած Էջմիածնի թեմերի ցանկում է:

⁶⁰² Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ էջ 147, վավ. 42:

⁶⁰³ «Տէր Պետրոս Իսանձկեցի», ՄՄ, ձեռ. հմր. 2561, 263ա, Մաղալյան, Ա., «Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը», Պատմա-բանասիրական հանդես, 2008, № 3, էջ 270:

թեկնածությունը: Ուսումնասիրողների կարծիքով հենց այս երկպառակչական պայքարով էր պայմանավորված Գրիգոր Հասան-Ջալալյանի դիմումը պարսից Շահ Աբաս II-ին և 1652 թ.-ին վերջինիս արձակած հրովարտակը, որով պետք է ամրապնդվեին Գրիգոր կաթողիկոսի դիրքերը⁶⁰⁴: Այս հանգամանքը ևս կարևորելով, նշենք, որ այս հրովարտակն էական դեր ուներ Էջմիածին-Գանձասար փոխհարաբերությունների համատեքստում, քանի որ, ըստ դրա, Շահ Աբաս II-ը ոչ միայն վերահաստատում է Գրիգոր Դ-ի իրավունքները, այլև փաստորեն կրկին Գանձասարին է վերադարձնում Շիրվանի թեմը, ըստ որում՝ խիստ կարգադրությամբ, որ իր «հրամանը բոլորը համարեն պարտականություն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն»⁶⁰⁵: Եթե հաշվի առնենք, որ ընդամենը 2 տարի առաջ իր մեկ այլ հրովարտակով Շահը, Շամախու և Շիրվանի հայության դիմումի համաձայն, Էջմիածնի ենթակայությանն էր հանձնել այդ թեմը, ապա ակնհայտ է, որ այդ հրովարտակով Շահ Աբաս II-ը հայտնում էր իր վերջնական որոշման մասին՝ հոգուտ Գանձասարի: Այս իրադարձություններից հետո, երբ Գրիգոր Հասան-Ջալալյանին, ըստ Սիմեոն Երևանցու հաղորդումների, Փիլիպոս կաթողիկոսի «հրամանան» 1653 թ.-ին հաջորդում է Պետրոս Խանձքեցին (1653-1675), ամեն կերպ փորձում է հաշտվել Էջմիածնի հետ: Այդ նպատակով Պետրոս կաթողիկոսը, արդեն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու (1655-1680) օրոք, գնում է Էջմիածին և ըստ կարգի ձեռնադրվում ու օծվում⁶⁰⁶: Երկու աթոռների հարաբերությունների մերձացումը շարունակվել է հաջորդ տարիներին: Զաքարիա Ագուլեցին վկայում է, որ ինքը ներկա է եղել 1672 թ.-ին Էջմիածնում կազմակերպված արարողությանը, որի ժամանակ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը մյուտոնի հանդիսավոր օրհնության ժամանակ Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսին իշխանության գավազան է տվել⁶⁰⁷: Համաձայնություն է կայանում նաև վիճահարուց թեմերի կապակցությամբ⁶⁰⁸: Հարկ է նշել, որ դրանից հետո՝ 1663 թ.-ին, Շահ Աբաս II-ի հրովարտակով Պետրոսը հաստատվում է Գանձակի,

⁶⁰⁴ Տե՛ս Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 60:

⁶⁰⁵ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 28, վավ. 1:

⁶⁰⁶ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 65:

⁶⁰⁷ Տե՛ս Զաքարիա Ագուլեցի, էջ 108:

⁶⁰⁸ Դանիելեան Է., Գանձասարի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 197:

Ղարաբաղի և Շիրվանի հայության կաթողիկոս⁶⁰⁹: Այդպիսով, կարծես կարգավորվում են երկու կաթողիկոսությունների միջև փոխհարաբերությունները՝ մինչև Պետրոս Դ-ի մահը: Այս խաղաղությունը նպաստում է, որ «հաստատեցան յամենայն տեղիս եկեղեցիք, վանօրայք եւ անապատք. մանաւանդ սուրբ Աթոռն Էջմիածնի, եւ սուրբն Գանձասար յԱղուանս»⁶¹⁰:

Ըստ հեղինակի հաղորդումների Պետրոս Դ-ի մահից հետո՝ 1675 թ., ոմն Սիմեոն⁶¹¹ «ինքնընծայ և անձնահաճ լրբութեամբ թարց հրամանի Տեառն Յակովբայ, և մանաւանդ թողլով զԱթոռն Գանձասար, ժողովեալ զինչս և զարդինս աթոռոյն ի գեօղն իւր՝ և անդ նստի յենլով ի յայլազգ իշխօղ գեղջն իւրոյ»⁶¹²: Ինչի համար էլ, ըստ Սիմեոն Երևանցու, Հակոբ կաթողիկոսն Էջմիածին է կանչում Հասան-Ջալալյան տոհմից Երեմիա արեղային, նրան տալիս է եպիսկոպոսության աստիճան և ձեռնադրում կաթողիկոս: Ինչպես երևում է, Սիմեոն Երևանցու այս հաղորդումները կարևոր լրացում են ժամանակաշրջանի Գանձասարի կաթողիկոսության համար մղվող պայքարի համատեքստում: Այդ տեղեկություններից մենք իմանում ենք, որ՝ ա) Պետրոս Խանձքեցու մահից հետո Գանձասարում նստել է Սիմեոնը, որը, սակայն, կաթողիկոս է հռչակվել առանց Էջմիածնի գիտության և, հետևաբար, առանց վերջինիս հավանության, բ) ակնհայտ է, որ ծավալված ներքին պայքարի հետևանքով վերջինս ստիպված է եղել լքել Գանձասարը՝ նաև իր հետ տանելով վանքի հարստությունները, գ) Սիմեոն կաթողիկոսը, փաստորեն, հիմնել է հակաթոռ կաթողիկոսություն՝ Գանձասարից տարած հարստության միջոցով՝ այլազգի, այսինքն տեղի մահմեդական իշխողի հովանավորությամբ:

Պետք է նշել, որ այս իրադարձություններից հետո երկփեղկվում է ոչ միայն Արցախի հոգևորականությունը, այլև երկու կաթողիկոսներից յուրաքանչյուրին սկսում են աջակցել հայության որոշակի զանգվածներ, թեպետ 1675 թ.-ին պարսից Շահ Սուլեյմանը (1666-1694) իր հրովարտակով կաթողիկոս է ճանաչել Երեմիային՝ նրան

⁶⁰⁹ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 48 վավ. 14:

⁶¹⁰ Եսայի Հասան-Ջալալեան, էջ 11-12:

⁶¹¹ Սիմեոն Խոստորաշենցի, «Տէր Սիմէօն շնորհալիր Զարաբերթոս», ՄՄ, ձեռ. հմր. 2561, 263ա, Մաղալյան, Ա., նշվ. աշխ., էջ 271:

⁶¹² Զամբո, էջ 80:

վերապահելով Գանձակի, Ղարաբաղի, Շիրվանի և Շամախու հայերի թեմերը⁶¹³: Ինչպես երևում է դեպքերի հետագա զարգացումից՝ շահի այս հրովարտակը չի լուծում առկա հակասությունները: Արդյունքում՝ Սիմեոն Խոտորաշենցին պարտավորագիր է ստորագրում առ այն, որ ինքը «լռեսցի ի Կաթողիկոսական գործոց», այսինքն՝ ճանաչում է Երեմիա Հասան-Ջալալյանի կաթողիկոսությունը և պարտավորվում է, որ իր ազգականներից ոչ մեկին չի կարգի կաթողիկոս՝ «այլևս զայս հաստատաբար գրեմ Սիմեոն կաթողիկոս, որ ամենևին իմ մարմնաւոր ազգականացն, կաթողիկոսէ անուան չլինի»⁶¹⁴: Հայտնի են նաև այս համաձայնության այլ պայմաններ, որ, փոխարենը, Սիմեոն Խոտորաշենցին կիշխի Շիրվանում, Շաքիում և Գանձակում⁶¹⁵: Ինչպես երևում է, այս համաձայնությամբ Գանձասարի կաթողիկոսությունն ակնհայտորեն երկփեղկվել է, ինչի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին ցավով նշում է, որ այդ ամենի պատճառն այն է, որ «ազգականք Կաթողիկոսացն յառաջադրեն զինքեանս ի Կաթողիկոսութիւն որպէս զհայրենի ժառանգութիւն համարելով իւրեանց»⁶¹⁶:

Հատկանշական է, որ Հակոբ Զուղայեցու մահից հետո երկու կաթողիկոսների միջև հակասությունները բորբոքվում են Էջմիածնի Եղիազար Ա Այնթապցի կաթողիկոսի օրոք: Ըստ «Ջամբո»-ի՝ Եղիազար կաթողիկոսը հերթական անգամ փորձ է արել հաշտեցնել երկու կաթողիկոսներին՝ այդ նպատակով կանչելով նրանց Էջմիածին և կարգադրելով, որ «զի ի միասին նստիցին ի յաթոռն Գանձասար, զՄեռօն և զԵպիսկոպոս ի միասին ձեռնադրեսցեն»⁶¹⁷: Հաշտեցման այս փորձի ձախողման մասին վկայում է այն փաստը, որ 1691 թ.-ի փետրվարին Արցախի մելիքները և Եպիսկոպոսները համախոսական են գրում Եղիազար կաթողիկոսին, որում հայտարարում են, որ Գանձասարի կաթողիկոս են ճանաչում միայն Երեմիային: Փաստաթղթում մասնավորապես ասված է. «Մէնք բոլոր երկրիս Աղուանից... գրեցաք այս թուղթ դաշնագրութիւն, և նամակ ուխտի և միաբանութեան այսպէս, քանզի որ մերումս ժամանակի երկու կաթողիկոս եղէն հակառակ միմիանց և աւերեցին զաթոռն մէր սուրբ Գանձասար, և միք երբեմն նորա կողմն լինելով, և միք երբեմն նորա, ոչ

⁶¹³ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 103, վավ. 43:

⁶¹⁴ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 1:

⁶¹⁵ Տե՛ս Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ, էջ 72:

⁶¹⁶ Ջամբո, էջ 80:

⁶¹⁷ Նույն տեղում:

գիտելով, թե ով ի նոցանէ բարեկամիցէ աթոռոյն մերոյ, և այժմ իմացաք ճշմարտութիւն, որ Երեմիա կաթողիկոսն զորինչ ժողովումէ վասն աթոռոյնէ, և զորինչ Սիմոնն հաւաքումէ իւր հօր տուննէ մտնում և այլ տեղ կորուսանում, մանաւանդ մինչև ցայսօր խաբէաց զմէզ ասելով կերթամ Գանձասար և ո՛չ գնաց ուխտազանց լինելով, և այժմ պարսաւէ զաթոռն մէր և արհամարէ զսրբութիւն նորա: Վասնորոյ գրեցաք պայման և սահման և հաստատեցաք կնքով և մօհրով, այսուհետև մէր հայրապետն Երեմիա կաթողիկոսէ, այլ Սիմոնին հետ բան չունիմք զկնի այսորիկ ովոք զՍիմոնն ուզէ և կաթողիկոսի տեղ դնէ թէ վարդապետ, թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ, և թէ աշխարհական սև երէս լինի»⁶¹⁸: Իր հերթին Սիմեոն Խոտորաշենցին Ջրաբերդում կառուցում և 1691 թ.-ին օծում է Երից Մանկանց վանքը՝ այն դարձնելով իր աթոռանիստը⁶¹⁹: Պատահական չէ նաև Արցախի հայ մելիքների ակտիվ մասնակցությունը կաթողիկոսի թեկնածության հարցի շուրջ, քանի որ վերջիններս ակտիվորեն մասնակիցն էին նաև տեղի հոգևոր գործերին⁶²⁰: Հարկ է նշել, որ պահպանվել է պարսից Շահ Սուլթան Հուսեյնի (1694—1722) 1699/1700 թվակիր հրովարտակը, որով Երեմիա Հասան-Ջալալյանին հաջողվել է մահվանից առաջ շահի կողմից հաստատել իր կաթողիկոսական իրավունքները Գանձասարի աթոռի նկատմամբ⁶²¹: Ընդհուպ մինչև երկու կաթողիկոսների մահը (1700 թ.-ին մահանում է Երեմիա Հասան-Ջալալյանը⁶²², իսկ հաջորդ տարի՝ Սիմեոն Խոտորաշենցին), նրանք շարունակում են մնալ «հակառակք միմեանց և աղմկեալ երկօրքն»⁶²³:

Այսպիսով, եթե նախորդ շրջանում Գանձասարի կաթողիկոսների հետ միաժամակ հանդես էին գալիս հակաթոռ կաթողիկոսներ և պայքար էր գնում երկուսի միջև Գանձասարի աթոռի համար, ապա այժմ սկիզբ է դրվում Գանձասարի աթոռի պառակտմանը. միաժամանակ հանդես եկող երկու կաթողիկոսներն էլ սկսում են իշխել յուրաքանչյուրն իր նստավայրից՝ ունենալով աջակիցներ ինչպես տեղի հայ մելիքներից, այնպես էլ մահմեդական խաներից: Գանձասարի կաթողիկոսությունում հաստատվում են երկու ուժեղ ու հակամարտ կաթողիկոսներ, որոնք ոչ միայն պառակտում են տեղի

⁶¹⁸ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 2:

⁶¹⁹ Տե՛ս Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 73:

⁶²⁰ Տե՛ս Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 71-72:

⁶²¹ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 142, վավ. 61:

⁶²² Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 132:

⁶²³ Ջամբո, էջ 81:

հայությանը, այլև յուրաքանչյուրն իրեն նշանակում է աթոռակից՝ «ժառանգական» դարձնելով երկպառակությունը: Էջմիածնի հետ Գանձասարի կաթողիկոսների հակամարտությունը թևակոխում է նոր փուլ. սկսում են փնտրել Էջմիածնի կաթողիկոսների աջակցությունը՝ ընդդեմ իրենց հակաթոռ կաթողիկոսի: Էջմիածինը սկսում է ակտիվորեն միջամտել Գանձասարի կաթողիկոսության գործերին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Նահապետ Ա Եդեսացու մահից հետո Էջմիածնի աթոռը տևական ժամանակ թափուր էր: Այդ ժամանակ Գանձասարի կաթողիկոսն էր Եսայի Հասան-Ջալալյանը (1700-1728), որի իշխանությունը հաստատել էր պարսից Շահ Սուլթան Հուսեյնը՝ 1701 թ.-ի իր հրովարտակով⁶²⁴, իսկ Էջմիածնի և Գանձասարի միջև մշտական կռվախնձոր հանդիսացող Շիրվանի և հարակից թեմերի պատկանելությունը վերապահվել էր Գանձասարին: Հարկ է նշել, որ շահի հրովարտակի արդյունքում փաստի առջև կանգնած Նահապետ կաթողիկոսը 1703 թ. հանդես է գալիս ուղերձով, որով փաստորեն ճանաչում է այդ թեմերի պատկանելությունը Գանձասարի կաթողիկոսությանը⁶²⁵, իսկ պարսից շահն իր մեկ այլ հրովարտակով հրահանգում է պաշտոնյաներին «օգնել» Եսայի կաթողիկոսին՝ գանձելու եկեղեցու հարկերը⁶²⁶:

Քննվող ժամանակաշրջանում պարսից շահերի և տեղի իշխող խաների հաճախակի միջամտությունները Հայոց եկեղեցու գործերին մեկ անգամ ևս ընդգծում են, որ Էջմիածնի կաթողիկոսները չէին կարող ինքնուրույն գործել և պահպանել կամ ապահովել իրենց ենթակա թեմերի ամբողջականությունը և Գանձասարի կաթողիկոսության հետ փոխհարաբերություններում հաճախակի դիմում էին պարսից շահերին՝ վերահաստատելու կամ վերականգնելու Էջմիածնի գերագահությունը վիճելի թեմերի նկատմամբ: Այսպես, 1700 թ. պարսից Շահ Սուլթան Հուսեյնը Նահապետ կաթողիկոսի խնդրանքով հաստատում է Էջմիածնի կաթողիկոսների՝ մեռոն եփելու և եկեղեցիներին բաժանելու իրավունքը⁶²⁷: Լեոն ավելի ընդհանրական է ներկայացնում

⁶²⁴ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 149, վավ. 65:

⁶²⁵ Տե՛ս Ջամբո, էջ 81:

⁶²⁶ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 146, վավ. 63:

⁶²⁷ Նույն տեղում, էջ 144, վավ. 62:

երկու Աթոռների հակամարտության պատկերը՝ գտնելով, որ այն ընդհանուր առմամբ «վնասում էր հայոց ընդհանուր գործը»⁶²⁸:

Հայտնի է, որ հարաբերական անդորրը երկու կաթողիկոսությունների փոխհարաբերություններում կրկին խախտվում է 1705 թ., երբ ըստ Սիմեոն Երևանցու, Ներսես անունով հոգևորականը⁶²⁹ «կաշառքով և խաբեությամբ» օժվում է Գանձասարի կաթողիկոս: Սիմեոն Երևանցին ցավով նշում է, որ «սա եհաս յաւուրս մեր, որ և զգլուխ մեր թէ ո՛րքան ցաւեցուցման եղև պատճառ» և շարունակում է՝ «ի կենդանութեան Եսայեայ օծանի, երկրորդ թարց հաւանութեան երկրին և հրամանի Էջմիածնի Կաթողիկոսացն ինքնագլուխ. Երրորդ զի ի ներքոյ նզովից և դատապարտութեան գոլով»⁶³⁰: Հասկանալի է, որ այս մեղադրանքներից գլխավորն այն էր, որ Ներսեսն ինքնագլուխ էր հռչակվել կաթողիկոս, այսինքն առանց Էջմիածնի հավանության: Մի կողմ թողնելով քաղաքական դրդապատճառները, թե ովքեր էին կանգնած ինքնահռչակ կաթողիկոսի կողքին, նշենք, որ Արցախում և հարևան հայաբնակ թեմերում պարբերաբար ծագում էին Էջմիածնից անկախ լինելու տրամադրություններ, առավել ևս, որ Հայոց եկեղեցու միասնականության տեսլականն առավելապես կախված է եղել Էջմիածնի կաթողիկոսների անձից և տվյալ ժամանակահատվածի ներքաղաքական իրավիճակից:

Հետաքրքրական է, որ այս խառնակ իրադրությանը վերջ տալու նպատակով Էջմիածնի Ալեքսանդր Ա Ջուղայեցի (1706-1714) կաթողիկոսը Գանձասարի հակաթոռ կաթողիկոսներին կանչում է Էջմիածին և քննելով այս գործը՝ հայտարարում է, որ Ներսեսը մեղավոր է, կարգալույծ է անում նրան և բանադրում: Այս դեպքերը, ըստ Սիմեոն Երևանցու, տեղի են ունեցել 1707 թ.⁶³¹: Սակայն ակնհայտ էր, որ Արցախի որոշ հոգևորականներ և իշխանավորներ բացահայտորեն աջակցում էին Ներսես հակաթոռ կաթողիկոսին, ինչի մասին ևս նշում է Սիմեոն Երևանցին: Ալեքսանդր կաթողիկոսը ստիպված էր 1708 թ. հանդես գալ կոնդակով, որով կրկին բանադրում է Ներսեսին, հիշեցնում նրան այն կանոնի մասին, որ «ի սկզբանէ ի սուրբ Լուսավորիչէն այսէ

⁶²⁸ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 115:

⁶²⁹ «Տէր Ներսէս մեղապարտ, յետին թշուառացեալ», ՄՄ, ձեռ. հմր. 2561, թ. 263ա, Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 271:

⁶³⁰ Ջամբո, էջ 82:

⁶³¹ Նույն տեղում:

սովորություն, որ Աղուանից կաթողիկոսն հայոց կաթողիկոսին գիտութեամբ և հաւանութեամբ Տէառն արթռակալէ որպէս սուրբն Գրիգորիս ի տէառն պապոյ իւրոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»⁶³²: Նոյն թվականին Ալեքսանդր կաթողիկոսը, ցանկանալով ամրապնդել Էջմիածնի կողմից կաթողիկոս հաստատված Եսայի Հասան-Ջալալյանի դիրքերը՝ որոշում է նրա ենթակայությանը վերադարձնել Շամախու, Շիրվանի և շրջակա տարածքները, որոնք դեռևս Շահ Աբաս II-ի 1650 թ. հրովարտակով ենթակա էին Էջմիածնին⁶³³, սակայն պարբերաբար ձեռքից ձեռք էին անցնում: Հետաքրքրական է, որ անգամ այս իրավիճակում արդեն 1712 թ. Գանձասարից դժգոհ հայ ազգաբնակչությունը համախոսականով որոշում է վերադառնալ Էջմիածնի ենթակայությանը⁶³⁴: Պարսից շահն Ալեքսանդր Զուլայեցու դիմումի հիման վրա հատուկ հրովարտակով 1712 թ. վերադարձնում է Շիրվանի և Շամախու թեմն Էջմիածնին⁶³⁵:

Կարելի է նշել, որ Էջմիածնի ձեռնարկումները՝ ասպարեզից հեռացնել Ներսես ինքնակոչ կաթողիկոսին և ամրապնդել Էջմիածնի կողմից ճանաչված Եսայի կաթողիկոսի իշխանությունը որևէ էական արդյունք չեն տվել: Ինչպես տեսնում ենք, Ալեքսանդր Զուլայեցուն չի հաջողվում Գանձասարի երկու կաթողիկոսների միջև պայքարում հասնել որևէ շոշափելի արդյունքի: Այդ պառակտված վիճակը շարունակվել է Աստվածատուր Ա Համադանցու օրոք, երբ կրկին բորբոքվում է պայքարը Շիրվանի և Շամախու թեմերի համար: Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ երբ գահ է բարձրանում Աստվածատուր կաթողիկոսը, Եսային չի ներկայանում նրան, որը և բարկանալով «վերստին տէրունի առնէ զՇամախի, զՇիրվան, զՇաքի, և զշրջակայսն սոցա»⁶³⁶: Եթե հավատանք այս վկայությանը, ապա հեղինակի հաղորդումների մեջ ակնհայտ հակասություն է առաջանում, քանի որ, ինչպես նշվեց, 1712 թ.-ից Շիրվանի թեմն Էջմիածնի ենթակայության տակ էր, և թե ինչ հանգամանքներում է այն հետագայում կրկին անցել Գանձասարին, փաստորեն հայտնի չէ: Ինչպես տեսնում ենք, նորից

⁶³² Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 39:

⁶³³ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երկրորդ, էջ 147, վավ. 42:

⁶³⁴ «Պատճառս գրոցս այսէ. մենք Շամախու, Շրուանայ, Շաքուայ... առաջնորդքս, քահանայք, տանուտեարք... և առհասակ միահամուռ ժողովուրդս մեր կամաւ և յօժարումք զմուջալախս և թուղթս շինեցաք և կնքեցաք յաղագս մերոյ Աթոռոյն»: Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 3:

⁶³⁵ Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պրակ երրորդ, էջ 176, վավ. 82:

⁶³⁶ Զամբո, էջ 83:

հակասություններ են բորբոքվում երկու հոգևոր կենտրոնների միջև, սակայն այս պայքարում Եսայի Հասան-Ջալալյանի դիրքերը բավականին թույլ էին, առավել ևս, որ շարունակում էր ակտիվ գործել հակաթու Ներսես կաթողիկոսը: Ստեղծված իրադրությունից այլ ելք չգտնելով՝ առավել ևս, որ պարսկական պետությունը գտնվում էր անկայուն վիճակում, Եսայի կաթողիկոսը որոշում է վերջնականապես հարթել Էջմիածնի հետ խնդիրները՝ փորձելով լուծել նաև Գանձասարի աթոռի դրամական միջոցների պակասության խնդիրը⁶³⁷, և 1719 թ. անձամբ գալիս է Էջմիածին և ընդունում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գերագահությունը. Աստվածատուր կաթողիկոսը նրան է վերադարձնում Շամախին և շրջակա թեմերը⁶³⁸:

Հասկանալի է, որ Աստվածատուր Ա-ն կարծես թե վերջնականապես հրաժարվում է Շիրվանի և հարակից թեմերի նկատմամբ հավակնություններից, և ավելին՝ ամեն կերպ սկսում է աջակցել Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսին՝ ամրապնդելու նրա դիրքերը և իշխանությունը: Դրա վկայությունն է նաև այն, որ երկու տարի անց՝ 1721թ. Աստվածատուր կաթողիկոսը ստիպված է լինում կրկին դիմել Շամախիի, Շաքիի և շրջակա բնակավայրերի՝ Գանձասարից դժգոհ ազգաբնակչությանը՝ «ծանուցելով նոցա զկանոնս ի սրբոյն Գրիգորէ անտի, թէ՛ Աղուանից Կաթողիկոսքն որպէս թոռն և որդի հնազանդ են լեալ Լուսաւորչի փոխանորդացն, և նոքա ևս զնոսա որպէս զորդի ի խնամս են պահեալ՝ և օգնական են լեալ յամենայնի. իսկ երբեմն եթէ ոմանք ապստամբք են գտանեցեալք ի դոցանէ զմէնջ, մեք ևս զխնամս մեր եմք բարձեալ ի դոցանէ»⁶³⁹: «Ջամբռ»-ի այս հաղորդումը կարևոր է այնքանով, որ նշված փաստից հետևում է, որ Շիրվանի, Շամախու և շրջակա թեմերը պարբերաբար բողոքել են Գանձասարի իշխանությունից և ցանկություն հայտնել ենթարկվելու Էջմիածնին:

Պետք է նշել, որ Էջմիածնի կողմից Գանձասարի կաթողիկոսության նկատմամբ դիրքորոշման փոփոխությունը պայմանավորված էր նաև քաղաքական իրողություններով: Պարսկական պետությունը 1720-ական թթ. հայտնվել էր դժվարին իրավիճակում. արևելքից ծանր հարվածներ էին հասցնում աֆղանները, հյուսիսից հաճախակի էին դարձել լեզգիների և այլ լեռնականների հարձակումները, իսկ

⁶³⁷ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.3, էջ 115:

⁶³⁸ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 84:

⁶³⁹ Նույն տեղում:

Օսմանյան կայսրությունը և Ռուսաստանը ձգտում էին օգտվել այդ իրավիճակից ու գրավել պարսկական հարուստ շրջանները: Մյուս կողմից պետք է հաշվի առնել նաև Արցախում ծագած ազատագրական պայքարի իրողությունը⁶⁴⁰: Մ. Օրմանյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «տագնապալից կը դառնար Հայերուն կացութիւնն ալ Էջմիածնի եւ Աղուանից կաթողիկոսական վիճակներուն մէջ հաւասարապէս»⁶⁴¹: Կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում պարսից պաշտոնյաները դարձել էին «կաշառակեր, կեղեքիչ, կողոպտող, անարդարադատ, զրկող և անիրագործ»⁶⁴²: Մ. Օրմանյանը նշում է, որ այդ խառը ժամանակաշրջանում Եսայի կաթողիկոսը թողել է Գանձասարը և հեռացել լեռնային շրջաններ⁶⁴³: Փաստորեն նման պայմաններում դժվարին իրավիճակում էր հայտնվել Գանձասարի կաթողիկոսությունը և Էջմիածնի կաթողիկոսները այն թուլացնելու խնդիր այլևս չունեին, ընդհակառակը, ինչպես նշվեց, ձգտում էին աջակցել՝ Գանձասարի աթոռն իրենց ենթակայության տակ պահելով:

Հարցի ուսումնասիրման տեսանկյունից կարևոր է դառնում 1728 թ.՝ Եսայի կաթողիկոսի մահից հետո, ընդահատակից կրկին իր մասին հիշեցրած Ներսես հակաթոռ կաթողիկոսի գործունեությունը: Ուշագրավն այն է, որ այժմ երկու կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունները պայմանավորված էին առավելապես տարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակով, մասնավորապես՝ Գանձակում հաստատված թուրքական իշխանությունները սկսում են աջակցել Ներսես Զրաբերդցուն՝ նրան ճանաչելով կաթողիկոս⁶⁴⁴: Սիմեոն Երևանցու հաղորդմամբ Էջմիածնի հաջորդ կաթողիկոսները՝ Կարապետ Բ Ուլնեցին, Աբրահամ Բ Խոշաբեցին և Աբրահամ Գ Կրետացին, ըստ երևույթին, նաև հաշվի առնելով այդ քաղաքական իրողությունը, ընդունել են Ներսեսի կաթողիկոսությունը. վերջիններիս օրոք նա անգամ այցելել է Մայր Աթոռ՝ այդպիսով, թեև առերևույթ՝ ընդունելով Էջմիածնի կաթողիկոսների գերագահությունը և կարողանալով պահպանել իր աթոռակալումը:

Հատկանշական է այն, որ իրավիճակը փոխվում է Ղազար Ա Ջահկեցու օրոք, ով, ըստ «Ջամբո»-ի, «ճոռոմաբան, խելացի և վրեժխնդիր» անձ էր հանցավորների

⁶⁴⁰ Այվազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 31-32:

⁶⁴¹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3260:

⁶⁴² Բարխուդարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁶⁴³ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3261:

⁶⁴⁴ Տե՛ս Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 78:

նկատմամբ: Սիմեոն Երևանցու հաղորդած տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ 1739 թ. Ներսեսը նորից այցելել է Էջմիածին, սակայն այս անգամ Էջմիածնում նրան մեղադրանքներ են ներկայացրել և ստիպել են ճանաչել Էջմիածնի գերագահությունը և «առնու ի նմանէ զձեռագիր նզովիւք և հաստատուն ուխտիւք, զի մի՛ ևս ապստամբիցի յԱթոռոյս Էջմիածնի, և երկրին իւրոյ պատուիրեսցէ և ինքն ևս կտակ աւանդեսցէ, զի զկնի իւր թարց հրամանի Էջմիածնի Կաթողիկոսացն և մանաւանդ վասն ազգականութեան իւրոյ զոք Կաթողիկոս մի՛ դնիցեն յԱղուանս»⁶⁴⁵:

«Ջամբռ»-ի հաղորդումները դեպքերի հետագա զարգացումների վերաբերյալ կապված են Ներսես Զրաբերդցու և նրա եղբոր թոռան՝ Իսրայելի օծման հետ որպէս Գանձասարի կաթողիկոս⁶⁴⁶: Պետք է նշել, որ մինչ այդ Ներսես Զրաբերդցին, որ հայտնվել էր դժվարին իրավիճակում՝ Արցախում տիրող երկպառակշակաւ կոիվների պատճառով, անցել է Գանձակ, որտեղ և ապրել է մինչև իր մահը⁶⁴⁷: Քանի որ Սիմեոն Երևանցին «Ջամբռ»-ում որևէ այլ տեղեկություն չի հաղորդում երկու Աթոռների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ մինչև Ներսեսի մահը՝ 1763 թ., ապա, հավանաբար, այդ տարիներին Գանձասարի կաթողիկոսությունը գտնվել է Էջմիածնի գերագահության ներքո և հակասություններ չեն եղել:

Այնուհանդերձ, մեզ հայտնի է, որ Հակոբ Շամախեցու՝ կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո՝ 1759 թ., Ներսեսը հերթական անգամ այցելում է Էջմիածին՝ վերահաստատելով իր հավատարմությունը տրված խոստումներին, սակայն դա նրան չի խանգարել կատարել մի քայլ, որը նրա մահից հետո կրկին սրելու էր Էջմիածնի հետ հարաբերությունները: Հավանական է, որ 1763 թ. հունվարին Գանձասարի Ներսես կաթողիկոսը Գանձակում հաստատված Արցախի մելիքների հորդորներով, իրեն հաջորդ կաթողիկոս է օծում իր ազգական Իսրայել Զրաբերդցուն (1763-1808): Հետաքրքիրն այն է, որ նորընծա կաթողիկոսին աջակցում էին ոչ միայն հայ մելիքները, այլև Գանձակի Շահվերդի խանը (1747-1761): Մեզ հայտնի է, որ Իսրայելը կաթողիկոս է ձեռնադրվել Ներսեսի կողմից, նրա կենդանության օրոք, իսկ ահա նրա մահից հետո նորընծա կաթողիկոսը և նրա համախոհները գրում են «զթուղթս

⁶⁴⁵ Ջամբռ, էջ 86:

⁶⁴⁶ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3528:

⁶⁴⁷ Տե՛ս Մկրտումյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 141:

աղերսանաց» Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցուն՝ «զի ընկալցի զԻսրայէլն և զյանձնարարական և զպատուիրանական կոնդակս գրեսցէ յերկիրն Աղուանից ի յընդունիլ զնա»⁶⁴⁸:

Քանի որ Սիմեոն Երևանցին կանգ է առնում այս փաստի վրա, ապա կարևոր է նաև նշել, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, իր հերթին, 1763 թ. հրավիրում է մելիքների և բարձրաստիճան հոգևորականների ժողով, որը մերժում է Գանձասարի կաթողիկոս ճանաչել Իսրայել Զրաբերդցուն՝ պատճառաբանելով, որ Ներսես կաթողիկոսը պարտավոր էր իրենից հետո աթոռը հանձնել Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցչին: Հետևաբար, ժողովը կաթողիկոս է ընտրում Եսայի կաթողիկոսի եղբոր որդուն՝ Հովհաննես Եպիսկոպոսին⁶⁴⁹:

Այդպիսով, նշված ժամանակաշրջանում Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները պառակտված էին, իսկ Էջմիածինը ձգտում էր իր ենթակայության տակ պահել Գանձասարի աթոռը, որի համար պայքարը դուրս էր եկել զուտ տեղային հակասությունների ոլորտից և դրանում ներգրավված էին նաև Երևանի, Գանձակի, Ղարաբաղի խաները, վրաց թագավորությունը՝ ի դեմս Հերակլ II թագավորի:

1763 թ. կաթողիկոս դարձած Սիմեոն Երևանցին շարունակել է իր նախորդի՝ Հակոբ Շամախեցու քաղաքականությունը և երկու կաթողիկոսների հարցում որևէ վերջնական որոշում չի կայացրել, քանի որ հակամարտող հայրապետները ձգտում էին ապացուցել իրենց իրավունքները և հավակնություններն ու այդպիսով Էջմիածնի միջոցով հաստատվել Գանձասարի կաթողիկոսության գահին: Ըստ «Ջամբո»-ի հաղորդած տեղեկությունների՝ Սիմեոն Երևանցին Իսրայելի դիմումը ստանալուն պես հորդորում է նրան կարգի համաձայն գալ Էջմիածին և ներկայանալ իրեն՝ ըստ «նախնեացն կարգի», որը վերջինս չէր շտապում անել: Այս պայմաններում Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի կողմնակիցները վերջինիս ձեռնադրում են կաթողիկոս, որը սկիզբ է դնում «մեծ կռիւ և երկփեռեկտումն ի յերկիրն Աղուանից»⁶⁵⁰: Այս իրավիճակում է, որ Սիմեոն Երևանցին հստակորեն նշում է այն երկու խմբավորումների մասին, որոնք Գանձասարի կաթողիկոսի ընտրության հարցը ցանկանում էին օգտագործել ըստ

⁶⁴⁸ Ջամբո, էջ 87:

⁶⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 88:

⁶⁵⁰ Նույն տեղում:

իրենց շահերի: Դրանք էին՝ Գանձակի Շահվերդի խանը և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, որոնցից յուրաքանչյուրին հարում էին տեղի հայ ազգաբնակչության որոշակի խմբեր: Թեև Սիմեոն կաթողիկոսն ամեն ջանք գործադրում է՝ փորձելով «վերացնել Աղվանից երկապառակութիւնը՝ և գոյացնել միաբանութիւն»⁶⁵¹, այնուհանդերձ, ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Սիմեոն Երևանցուն դիմում էին երկու կողմից էլ՝ Իսրայելի կողմնակիցները և Հովհաննեսի կողմնակիցները: Մատենադարանում պահվում է Արցախի ժողովրդի՝ կնիք-ստորագրություններով մի ընդարձակ համախոսական, որում ասվում է. «...բոլոր երկրիս Աղուանից. առաջնորդք, վարդապետք, քահանայք, մելիքք, երիս փոխանք, տանուտերք, վաճառականք և հողագործք և առհասարակ մէծ և փոքր ժողովուրդք... այսու հետ ևս մեր հայրապետն Յոհաննես Կաթուղիկոսն է... զկնի այսորիկ ովոք զԻսրայելն ուզի և կաթուղիկոսի տեղ դնէ, թէ վարդապետ, թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ և թէ աշխարհական, սևերես լինի և պարտական... ով զԻսրայելն չէ ընդունի օրհնեալ լիցի»⁶⁵²: Այդպիսով՝ վերջիններս մերժում են Իսրայել կաթողիկոսին և օրինական կաթողիկոս են ընդունում Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին: Շիրվանի, Շամախու և այլ հայկական թեմերի բնակիչները, մեծապես տուժելով այս իրավիճակից՝ դիմում են Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին՝ խնդրելով «թէ, զորն կամիս՝ հաստատեա՛, միայն թէ՛ զմիապետութեան հնարս գիտ, զի գիտասցուք թէ՛ որում՝ հնազանդիլ և հետևիլ պարտ է»⁶⁵³:

Այս փաստից թերևս կարելի է եզրակացնել, որ խնդիրն երկու խաների և նրանց կողմնակից հայերի միջև է, սակայն այս իրավիճակի վերաբերյալ առավել ճշգրիտ եզրակացություն կարող ենք անել, եթե հաշվի առնենք նաև այն, որ Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսության միջև թեժ պայքար էր գնում նաև Ռուսաստանում գտնվող Աստրախանի հարուստ թեմի համար, ինչի մասին «Ջամբո»-ն այստեղ լրում է:

Պետք է նշել, որ այս ընթացքում ինչպես երկու կաթողիկոսները, այնպես էլ Գանձակի և Ղարաբաղի խաները շարունակել են գրություններ հղել Էջմիածին՝ ի պաշտպանություն իրենց հովանավորած թեկնածուի⁶⁵⁴: Ուշագրավ է Արցախի Խամսայի մելիքներին ուղղված այդ դիմումներից մեկին Սիմեոն Երևանցու

⁶⁵¹ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 106:

⁶⁵² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 5:

⁶⁵³ Ջամբո, էջ 89:

⁶⁵⁴ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 333-346:

պատասխանը. «Որով սիրով տեղեկացնում ենք պարոն մելիքներին և գլխավոր ժողովրդին, որ ձեր գիրը Մինաս վարդապետը հասցրեց մեզ, և լավ հասկացանք, որ դուք ոչ գրել գիտեք, ոչ կարդալ, այն ինչ գրում է խռովության մայրը, դուք կնքում եք և ուղարկում և որի պատասխանը չգիտեմ, թե ինչ գրեմ, քանի որ բազմիցս գրեցի ձեզ, թե բավական է, դադարեցրեք այդ խռովությունը, դուք չլսեցիք, ձեր գոռոզության և ապօրինության պատճառով կռվի մեջ ընկաք, ցանկանում եք և մեզ դարձնել ձեր խռովության պատճառ, քանի որ այս գործը ոչ ճշմարտության, ոչ Աստծո և ոչ ձեր աթոռի հաստատվելու համար է, դուք ձեր կամքն է ուզում առաջ տանել, նրանք՝ իրենցը, և շինելու փոխարեն քանդում եք, և ձեր կռվով մեզ ևս անհանգստացնում եք, այսպես ինքնահաճությամբ մեկը մյուսին մատնում ենք գերության, մեկս մյուսի արյանն ենք սպասում, հասարակ ժողովուրդը պետք է ընտրի միաբան, ում արժան է համարում, Աստծուց եթե չեք վախենում, գոնե մարդկանցից ամաչեք, դուք մեզ գրում եք և ձեր խանին եք գրել տալիս, որ ձեր կաթողիկոսին ընդունի ժողովուրդը, այլ ոչ թե նրանց, հակառակ դեպքում արյուն կթափվի, նրանք էլ իրենց հերթին են գրում, այս դեպքում մենք որիդ լսենք երկու կողմերդ միաբանեք և մեկին ընտրեք, եթե չեք կարողանում ընտրել, եթե դուք չեք կարողանում ընտրել, մենք կկարողանանք գտնել արժան մեկին, ընտրողն ու դնողը դուք եք, եթե մեզ մեծ եք համարում, և մեր հրամանը բանատեղ եք դնում, ապա ինչու ձեր ընտրեալին առանց մեր հրամանի օծում եք, իսկ եթե մեր հրամանը ոչինչ եք համարում, ապա ինչու եք մեզ գրում և խնդրում, ես չեմ մեղադրում ձեզ, ընտրեք և դրեք, բարով վայելեք, եթե կամենում եք, որ ձեր աթոռը հաստատվի, և ինձ հնազանդվեք ու լսեք, ապա պարտավոր եք այդ երկուսդ ձեր միջից արժանավոր միաբան գտնել և ուղարկել մեզ մոտ, որ մենք օծենք և հետ ուղարկենք, որ աթոռին նստի, այն ժամանակ խաղաղություն կլինի և շենություն Վաթլու խանի բարեհաճությամբ, այսպես գրեցի և բերանացի պատասխանեցի, թե լսեք, ես ձեր աթոռը կվերականգնեմ, մյուսների ևս այսպես եմ գրում, որքան գրեք, օգուտ չունի, զուր տեղը մեր և խանի գլուխը մի ցավեցրեք, այլ ինչպես գիտեք, այնպես արեք, վերջը կտեսնեք, թե որտեղ կվերջանա»⁶⁵⁵:

⁶⁵⁵ ՄՄ, ձեռ. հմր. 2911, 154աբ:

Ըստ Սիմեոն Երևանցու՝ «տևեաց այս կենամաշ խոռվութիւնս յամս երիս»⁶⁵⁶: Խնդրի հանգուցալուծման տեսանկյունից պետք է նշել, որ ի պատասխան այդ գրություններին, 1765 թ. մայիսին իր ուղերձով Սիմեոն Երևանցին հստակեցնում է իր վերջնական դիրքորոշումը Գանձասարի կաթողիկոսության հարցում: Ըստ այդմ, ներկայացնելով խնդրի լուծման իր մոտեցումը, այն է՝ հավակնորդները պետք է միասին ներկայանան իրեն և նրանցից մեկը փոխադարձ համաձայնությամբ պետք է հրաժարվի կաթողիկոսությունից կամ երկուսն էլ պետք է հրաժարվեն և նոր անձ առաջ քաշվի⁶⁵⁷: Այս մոտեցումը լիովին համապատասխանում էր նաև տեղի հայ բնակչության խնդրանքներին, այն է՝ կաթողիկոսական Աթոռին տեսնել մեկ թեկնածու, որը կնստեր Գանձասարում: Մինչդեռ պետք է նշել նաև, որ Էջմիածինն առավել լարված հարաբերությունների մեջ էր Գանձակի Իսրայել կաթողիկոսի հետ՝ կապված առաջին հերթին Աստրախանի թեմի խնդրահարույց հարցի հետ: Բնականաբար, այս մոտեցումը չէր համապատասխանում երկու կաթողիկոսների ցանկություններին, սակայն փաստն այն է, որ, ի տարբերություն Գանձակում գտնվող Իսրայել Զրաբերդցու, որը, ըստ երևույթին, ոչ միայն չէր ցանկանում իր նստավայրը դարձնել Գանձասարը, այլև, պարբերաբար հայտարարում էր, որ ինքը «յօժա՛րէ ծառայել, և զսրբոյ Աթոռոյդ զօգուտն և զբարին կամի»⁶⁵⁸, այնուհանդերձ այդպես էլ չ'ներկայացավ Էջմիածին: Չնայած դրան՝ երկու կաթողիկոսները շարունակել են կողմնակիցներ ձեռք բերել, իրենց հավատարիմ եպիսկոպոսներ օծել և այլն⁶⁵⁹:

Հայտնի է, որ այս կոչին արձագանքած Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը 1765 թ. հոկտեմբերին ներկայանում է Սիմեոն Երևանցուն: Հանդիպման ժամանակ Հովհաննեսը հայտարարում է, որ «զիս բռնութեամբ ածին ի ներքոյ այսր լծոյ երկրականքն իմ հրամանաւ որդւոյ Փանահ խանին»⁶⁶⁰ և պատրաստակամություն է հայտնում ենթարկվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կամքին: Վերջինս, հայտարարելով՝ քանի որ «մարտն ձեր վասն աթոռոյն է և ո՛չ կաթողիկոսի» զրկում է Հովհաննեսին իր

⁶⁵⁶ Զամբո, էջ 89:

⁶⁵⁷ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 193:

⁶⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 192:

⁶⁵⁹ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 26, 29 և այլ:

⁶⁶⁰ Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 312:

կոչումից և «պահեցաք առ մեզ»⁶⁶¹: Ենթադրաբար, Սիմեոն Երևանցին իրագործում էր վերոնշյալ իր հայտարարած ծրագիրը՝ կաթողիկոսի թեկնածուի ընտրության հարցը վերապահելով իրեն: Նշենք, որ անսալով Իբրահիմ խանի սպառնալիքներին՝ Սիմեոն Երևանցին հոկտեմբերի 27-ին տեղեկացնում է Գանձակի հայերին այդ մասին և կոչ անում Իսրայելին ուղարկել Էջմիածին, որպեսզի նա «ըստ օրինի և ըստ նախնական ասանդութեան Կաթողիկոս հաստատեալ առաքեսցուք կոնդակաւ ի Գանձասար»⁶⁶²: Այս պարագայում իրական հնարավորություն է ստեղծվում Իսրայել Ջրաբերդցու համար, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այլ կերպ են մտածում Գանձակի խմբավորման մասնակիցները, և այլևս ակնհայտ է դառնում, որ Իսրայելը որևէ մտադրություն չունի գնալ Էջմիածին, օժվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից և տեղափոխվել Գանձասար: Կարելի է եզրակացնել, որ Իսրայել Ջրաբերդցու և նրանց աջակցող հայերի և Գանձակի խանի համար անընդունելի էր իրենց թեկնածու կաթողիկոսի գահակալումը հակառակորդ Ղարաբաղի խանության տարածքում գտնվող Գանձասարում, առավել ևս, որ անգամ այդ դեպքերից հետո Շահվերդի խանը Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին և Երևանի Հուսեյն Ալի խանին ուղղված իր դիմումներով՝ շարունակում էր պահանջել Իսրայել Ջրաբերդցու կաթողիկոսության ճանաչումը⁶⁶³: Կարելի է ենթադրել, որ այս փաստն ակնհայտ է դառնում նաև Սիմեոն Երևանցու համար, առավել ևս, որ Գանձակից նամակ է ստանում առ այն, թե «Կաթողիկոս մի դու ես՝ Կաթողիկոս մի սա, ընդէ՞ր պարտի սա ի յոտս քոյ գալ» և որ «այլ մի՛ ևս երկարացուցաներ և գրեր մեզ»⁶⁶⁴:

Այդպիսով, «Ջամբռ»-ի հաղորդած տեղեկությունների շնորհիվ հնարավոր է դառնում պատկերացում կազմել այն մասին, որ Գանձակում նստող Իսրայել կաթողիկոսը ոչ միայն որևէ կերպ չէր ցանկանում ներկայանալ Էջմիածին, այլև հասկանալով, որ առանց Էջմիածին գնալու չի ստանա աջակցություն, փաստորեն իրաժարվել է այդ մտքից: Փոխարենը՝ պետք է նշել, որ վերջինս հանդես է գալիս

⁶⁶¹ Ջամբռ, էջ 89:

⁶⁶² Նույն տեղում:

⁶⁶³ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 336-337:

⁶⁶⁴ Ջամբռ, էջ 90:

գրերով և ճառերով՝ փորձելով ապացուցել այն, որ Գանձասարի աթոռն ավելի հին է և այդպիսով պարտավոր չէ հնազանդվել Էջմիածնին⁶⁶⁵:

Այդ իրավիճակի վերաբերյալ ուշագրավ է Սիմեոն Երևանցու արձագանքը՝ «յայս յերիս ամս ներելոյն մերոյ անզգամութեան նոցին, զայսպիսի պտուղս կթեցաք ի նոցանէ»⁶⁶⁶: Ճիշտ եզրահանգումներ անելով ստեղծված իրավիճակից՝ Սիմեոն Երևանցին փոխում է մոտեցումը Գանձասարի կաթողիկոսի թեկնածուի ընտրության նկատմամբ: 1765 թ. դեկտեմբերի 25-ին Էջմիածնում գումարվում է ժողով, որտեղ Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը եկեղեցական հանդեսով Էջմիածնի կողմից փաստորեն ճանաչվում է Գանձասարի կաթողիկոս: Ըստ երևույթին օժման արարողություն չի եղել, քանի որ Սիմեոն Երևանցին նշում է, որ Հովհաննեսն արդեն օծված էր, և ինքը խուսափել է կրկին դա անելուց⁶⁶⁷: Հովհաննես կաթողիկոսը դարձավ Հասան-Ջալալյանների տոհմի արժանավոր ժառանգորդը և հայ ազատագրական պայքարի ակտիվ գործիչներից մեկը⁶⁶⁸:

Պետք է նշել, որ մինչև այս քայլին դիմելը Սիմեոն Երևանցին դեկտեմբերի 12-ին երկու նամակ էր գրել, մեկն՝ իր ներկայացուցիչ, Թիֆլիսի արքեպիսկոպոս Զաքարիային, մյուսը՝ վրաց Հերակլ II թագավորին: Եթե առաջին նամակում հորդորում էր իր ներկայացուցչին ևս մեկ անգամ փորձել համոզել Իսրայել Զրաբերդցուն գալ Էջմիածին, ապա վրաց թագավորին ուղղված նամակով ներկայացնում է ստեղծված իրավիճակը և հայտնում, որ քանի որ ինքը կոչ էր արել երկու կաթողիկոսներին էլ գալ Էջմիածին, սակայն եկել է միայն Հասան-Ջալալյանը, իսկ Իսրայելը բազմիցս խաբել է և չի կատարել իր խոստումը, ապա ինքն հարմար է գտնում Գանձասարի կաթողիկոսի աթոռին տեսնել Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին և խնդրում է աջակցել այս հարցում⁶⁶⁹: Առավել ճգրիտ եզրակացություններ կարող ենք անել Սիմեոն Երևանցու այս մոտեցումից, եթե նկատի առնենք այն, որ նա երբևէ չի թաքցրել իր նպատակը՝ Էջմիածնի գերագահության և իշխանության տակ պահել հայոց մյուս կաթողիկոսությունները: Հետագա իրադարձությունները «Ջամբո»-ում ներկայացված

⁶⁶⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 108:

⁶⁶⁶ Ջամբո, էջ 90:

⁶⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁶⁸ Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 140:

⁶⁶⁹ Տե՛ս Դիան հայոց պատմության, Գիրք Գ, էջ 359-360:

են որպես տվյալ մոտեցման շարունակություն: Այսպես՝ Սիմեոն Երևանցին պարտավորագիր է վերցնում Հասան-Ջալալյանից առ այն, որ նա ցմահ պետք է մնար Գանձասարում, այլ վայր չտեղափոխեր աթոռը, չապստամբեր Էջմիածնի կաթողիկոսների դեմ և այլն⁶⁷⁰: Այնուհետև նույն օրը՝ դեկտեմբերի 25-ին, կոնդակ է գրում՝ պատվիրելով ճանաչել Հովհաննեսին որպես կաթողիկոս, հնազանդ լինել եկեղեցական կանոններին, որոնք հաստատվել են դեռ Գրիգոր Լուսավորչի օրոք և որոնց համաձայն, Գանձասարի կաթողիկոսությունը պետք է ենթակա լինի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը⁶⁷¹, Իսրայել Ջրաբերդցին այս դեպքերից հետո շարունակեց մնալ Գանձակում՝ բանադրված Մայր Աթոռի կողմից⁶⁷²:

Այսպիսով, կարելի էր ենթադրել, որ Էջմիածնի կողմից կաթողիկոսի հաստատումը պետք է մարեր կամ թուլացներ երկու հակամարտող խմբավորումների միջև պայքարը, սակայն պետք է նշել, որ, պայմանավորված քաղաքական իրադարձությունների ընթացքով, պայքարը շարունակվել է նաև հետագա տասնամյակների ընթացքում՝ արտաքին ուժերի ակտիվ մասնակցությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրն առաջնորդվում էր սեփական շահերով և նպաստում երկպառակությանը հայկական թեմերում: Մինչդեռ Սիմեոն Երևանցին «Ջամբո»-ում այս իրադարձությամբ ավարտում է իր շարադրանքը՝ այդ դեպքերը բնորոշելով որպես Գանձասարին վերաբերող գործերի վախճան⁶⁷³:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ «Ջամբո»-ը Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսությունների պատմության ուսումնասիրության գլխավոր սկզբնաղբյուրներից մեկն է, որը պարունակում է մեծաքանակ փաստական նյութ, և որի հեղինակը սոսկ դեպքերի շարադրողը չէ, այլ վերջին շրջանում ակտիվ մասնակիցը՝ հարցի կարգավորման իր հստակ տեսլականով, որը կայանում էր երկու աթոռների միջև եղած ավանդական կարգն անփոփոխ պահելու և Ս. Էջմիածնի գերակա դիրքը հաստատելու մեջ:

⁶⁷⁰ Տե՛ս Ջամբո, էջ 90:

⁶⁷¹ Նույն տեղում, էջ 91:

⁶⁷² Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3529:

⁶⁷³ Նույն տեղում, էջ 82:

բ) Աղթամարի կաթողիկոսություն

«Զամբռ»-ը անգնահատելի սկզբնաղբյուր է Աղթամարի և Էջմիածնի փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման տեսանկյունից: Սիմեոն Երևանցին օգտագործել է օսմանյան սուլթանների այնպիսի հրովարտականեր (տալով դրանց հակիրճ բովանդակությունը), որոնք մեծամասամբ չեն պահպանվել, ինչը և աղբյուրագիտական կարևոր հենք է Աղթամարի կաթողիկոսության պատմության ամենատարբեր խնդիրներ ուսումնասիրելու համար:

Պատմական նախորդ ժամանակաշրջանին վերաբերող տեղեկությունները հիմք են տվել Սիմեոն Երևանցուն Աղթամարի կաթողիկոսության հիմնադրումը կապել Դավիթ վարդապետի անվան հետ: Հեղինակի անդրադարձն Աղթամարի կաթողիկոսությանը մինչև 15-16-րդ դդ. շատ հակիրճ է⁶⁷⁴: Ուշագրավ է Սիմեոն Երևանցու՝ մինչև Մայր աթոռի Էջմիածնում վերահաստատելն Աղթամարի կաթողիկոսներին տրված բնորոշումը՝ «Ախթամարու կաթողիկոսքն ամենևին օտար, խոտեցեալ և անընդունակք յազգես մերմէ»⁶⁷⁵: Հեղինակը փաստում է, որ մինչև 1441 թ. Աղթամարում և Սիսում նստող կաթողիկոսները մնում են «ի յապստամբութեան իւրեանց և բանադրեցեալք յիրերաց»⁶⁷⁶: Եվ, ինչպես գիտենք, կաթողիկոսական ընդհանրական աթոռն Էջմիածնում հաստատելուց հետո Կիրակոս Ա Վիրապեցի (1441–1443) կաթողիկոսը հանել է բանադրանքը նաև Աղթամարի աթոռի նկատմամբ⁶⁷⁷: «Զամբռ»-ում առավել մանրամասն անդրադարձ է կատարվել երկու կաթողիկոսությունների փոխհարաբերություններին՝ կապված կաթողիկոսարանը Էջմիածին տեղափոխելու և ապա՝ Հայաստանն Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև բաժանումից հետո, երբ երկիրը և հայ ժողովուրդը գտնվել են օտար տիրապետության տակ, մասնատված վիճակում: Պարսկական տիրապետության տակ գտնվող հայոց հայրապետության թեմի մեջ էին մտնում Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր, ինչը և առիթ էր տալիս սուր

⁶⁷⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 149:

⁶⁷⁵ Զամբռ, էջ 92:

⁶⁷⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷⁷ Տե՛ս Չամչեանց Մ., Պատմութիւն հայոց, էջ 488, Ակինեան Ն., Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 18:

հակասությունների երկու աթոռների միջև, առավել ևս, որ երկու կաթողիկոսությունների սահմանները «ոչ յետոյ որոշ գծուած չէին, եւ քաղաքական տիրապետութեանց համեմատ կը փոխուէին իրաւասութեանց վիճակները»⁶⁷⁸: «Ջամբո»-ի հաղորդումներն Աղթամարի և Էջմիածնի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ հիմնված են օսմանյան իշխողների հրամանագրերի վրա, որոնցով հաստատվում կամ փոփոխվում էր հայկական թեմերից հանգանակություններ հավաքելու վիճակը կամ տարածքները: Ինչպես նշում է Սիմեոն կաթողիկոսը, հայոց եկեղեցու որոշ թեմեր «զաւթեցին յԱղթամար նստողքն՝ Տաճկական իշխանութեամբ»⁶⁷⁹, մինչդեռ արդեն իր հայրապետության տարիներին նրան հաջողվել է կանոնակարգել նաև Արևմտյան Հայաստանի թեմերը, որոնց թվում նա նշում է Էրզրումը (Կարին), Տիգրանակերտը (Դիարբեքիր), Վանը, Բայազետը, Կարսը և շրջակա բնակավայրերը⁶⁸⁰:

Սիմեոն Երևանցին իր աշխատության մեջ ներկայացված օսմանյան սուլթանների բազմաթիվ ֆերմանները, հրովարտակները, որոնք եզակի բնույթի սկզբնաղբյուր են տվյալ ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության և Հայ Առաքելական եկեղեցու փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման համար, և նաև՝ Աղթամարի կաթողիկոսության պատմության տեսանկյունից: Սիմեոն Երևանցու հաղորդումներից իմանում ենք, որ փաստորեն առաջին հրամանագիրը, որ հեղինակն ունեցել է ձեռքի տակ և այդ ժամանակ պահպանված է եղել, 1574 թ. օսմանյան սուլթանի հրովարտակն է, որով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք բնակավայրեր (Վանի, Ամիդի, Արճեշի, Խլաթի, Մուշի, Բաղեշի և այլն) նախ անցնում են Աղթամարի աթոռին, ապա վերադարձվում Էջմիածնի կաթողիկոսների կողմից⁶⁸¹:

Քանի որ հետագա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցու հաղորդումներն Աղթամարի մասին հիմնականում սահմանափակվում են օսմանյան սուլթանների մի շարք հրամանագրերի ներկայացմամբ, որոնցով հաստատվում կամ չեղյալ էին հայտարարվում Աղթամարի իրավունքներն Արևմտյան Հայաստանի որոշ բնակավայրերի նկատմամբ, հետևաբար այս հանգամանքը կարելի է բացատրել

⁶⁷⁸ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 2844:

⁶⁷⁹ Ջամբո, էջ 44:

⁶⁸⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 9120, 2աբ:

⁶⁸¹ Տե՛ս Ջամբո, էջ 93:

քաղաքական և տնտեսական գործոններով, որոնց հետևանքով Աղթամարի աթոռը հայտնվել էր մեկուսացված և անմխիթար վիճակում՝ չկարողանալով հոգալ սեփական թեմերի կառավարման գործը, ոչ էլ հնարավորություն ունենալով ակտիվ գործունեությամբ զբաղվել: Օսմանյան սուլթաններին ուղղված դիմումներով Աղթամարի աթոռը ձգտել է վերականգնել իր ազդեցությունը⁶⁸², իսկ տեղի հայ հոգևորականությունը փորձում էր օսմանյան իշխանությունների աջակցությամբ բարելավել կաթողիկոսության գործերը: Աղթամարի աթոռի այս նկրտումներին նպաստում էր նաև Էջմիածնում տիրող անկայուն իրավիճակը⁶⁸³, որի հետևանքով էլ այս միտումը կրել է տևական բնույթ՝ հանգեցնելով Էջմիածնի և օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող թեմերի միջև խոր հակասությունների և տասնամյակների պայքարի՝ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի և Երուսաղեմի պատրիարք, ապագա կաթողիկոս Եղիազար Այնթապցու միջև⁶⁸⁴: Այդ պայմաններում Աղթամարի կաթողիկոսները բազմիցս դիմել են օսմանյան իշխանություններին՝ Էջմիածնի նվիրակներին թույլ չտալու մուտք գործել հայկական բնակավայրեր, վեճեր են հարուցել և այլն: 1661 թ.-ի մի վավերագրով Աղթամարի Մարտիրոս կաթողիկոսն օսմանյան պաշտոնյաներին հայտնում է, որ այսուհետ Էջմիածին ուղարկվող գումարն իր աթոռի հասույթն է և հետևաբար պետք է իրեն հանձնվի⁶⁸⁵: Այդ իրադարձությունների վերաբերյալ Մ. Օրմանյանը նշում է, որ պառակտվում է եղել նաև Աղթամարի թեմի ներսում, մասնավորապես Շատախի թեմը ցանկացել է ենթարկվել Էջմիածնին⁶⁸⁶: 1662 թ.-ին խնդիրներ են ծագում նաև Բաղեշի հայկական թեմում: Մասնավորապես՝ տեղի իշխանությունները հայերից պահանջում են, որ եկեղեցուն հասանելիք հարկը վճարեն ոչ թե Էջմիածնին, այլ Աղթամարին: Խնդիրը հաջողվում է հարթել միայն օսմանյան իշխանությունների միջամտությամբ⁶⁸⁷: Մինչդեռ, Էջմիածնի կաթողիկոսությունը, Կ. Պոլսի հոգևորականության միջնորդությամբ, ընդհանուր

⁶⁸² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., «Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը եւ տաճկահայ նուիրակության խնդիրը», Արարատ, հմր. Բ-Գ, 1915, Ս. Էջմիածին, էջ 196-197:

⁶⁸³ Նույն տեղում, էջ 52:

⁶⁸⁴ Տե՛ս Չամչեանց Մ., Պատմութիւն հայոց, էջ 701:

⁶⁸⁵ Տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 3, վավ. 16:

⁶⁸⁶ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3002-3003:

⁶⁸⁷ Վարդանյան Վ., Էջմիածնի ընդհանրական աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ (XII դ. - XIX դարավերջ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2012, №2, էջ 161:

առմամբ կարողացել է զսպել Աղթամարի աթոռի այս նկրտումները, մասնավորապես «Ջամբռ»-ում հայտնի է 1661 թ. սուլթան Մուհամմեդ IV-ի հրամանագիրը, որով Էջմիածնին էր վերադարձվում Դիարբեքիրը, Արճեշը, Խլաթը, Մուշը, Բաղեշը և շրջակա բնակավայրերը⁶⁸⁸:

Ընդհանուր առմամբ, Սիմեոն Երևանցին նշում է Աղթամարի երեք կաթողիկոսների, որոնք տարբեր ժամանակներում դիմել են օսմանյան սուլթաններին և ստացել հատուկ հրովարտականեր, որոնցով փորձել են իրենց ենթարկել մասնավորապես Վանը, Ամիդը, Արճեշը, Խլաթը, Մուշը, Բաղեշը, Բերկրին և այլ բնակավայրեր: Դրանք էին՝ Գրիգոր Բ Սեֆեդինյան (1574 թ.-ին), Մարտիրոս Գուրջի Փշրուկ (1655 թ.-ին), Նիկողայոս Սպարտակեցի (1743 թ.-ին) կաթողիկոսները⁶⁸⁹: Այդ հրովարտականների թեկուզ և հակիրճ բովանդակությունները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել վիճարկվող թեմերի աշխարհագրության և ընդհանուր իրավիճակի վերաբերյալ: «Ջամբռ»-ում ներկայացված և մեր կողմից քննվող տվյալ հրովարտականների համաձայն՝ Աղթամարի կաթողիկոսները սուլթանի հրովարտակով ձեռք են բերում Վանը, Ամիդը, Արճեշը, Խլաթը, Մուշը, Բաղեշը: Ինչպես տեսնում ենք՝ խնդրահարույց է եղել այն թեմերի պատկանելության հարցը, որոնք Սիմեոն Երևանցին իր կազմած և կանոնակարգած թեմերի ցուցակում անվիճելիորեն համարում է Էջմիածնի ենթակայության տակ գտնվող⁶⁹⁰: Ժամանակի ընթացքում Աղթամարի աթոռի այս նկրտումներն աստիճանաբար ոչ միայն մարել են, այլև կապերը Կ. Պոլսի պատրիարքության հետ գնալով թուլանալով՝ հանգեցրել են նրան, որ արդյունքում Աղթամարի աթոռը սկսել է «կղզիանալ» և անկում ապրել⁶⁹¹: Ուշագրավ է 1696 թ.-ի վերաբերյալ մի վկայություն, ըստ որի, Էջմիածնի Նահապետ Ա կաթողիկոսի ձեռքով է օծվել Աղթամարի Թովմա Ա (1681-1698) հայրապետը⁶⁹², ինչն Էջմիածնի աթոռի գերագահության ակնառու օրինակ է: Թեև պետք է նշել նաև Թովմա Ա-ի այն ջանքերի

⁶⁸⁸ Ջամբռում բերված է Մուհամմեդ IV-ի հրովարտակի համառոտ նկարագրությունը, տե՛ս Ջամբռ, էջ 235, Զաքարիա Ագուլեցի, էջ 66:

⁶⁸⁹ Աղթամարի կաթողիկոսների գավազանագիրքը տե՛ս Մաթևոսյան Կ., Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, էջ 152-153:

⁶⁹⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. հմր. 9120, 2ա,բ:

⁶⁹¹ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3317:

⁶⁹² Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, էջ 418: Ակինեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 142:

մասին, որ վերջինս գործադրում էր Էջմիածնից անկախ գործելու՝ չխորշելով դիմել Վանի օսմանցի փաշայի օժանդակությանն այս հարցում⁶⁹³:

Երկու կաթողիկոսությունների հարաբերությունները, ըստ «Ջամբո»-ի, հատկապես սրվել են Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսի օրոք: 1743 թ.-ին Աղթամարի կաթողիկոս դարձած Նիկողայոս վարդապետը պատգամավորություն է ուղարկում Կ. Պոլիս և կարողանում է Մահմուդ I սուլթանից (1730–1754) ստանալ հրովարտակ, որով Վանը, Բաղեշը, Մուշը և այլ շրջաններ անցնում են Աղթամարի կաթողիկոսությանը և վոնդում է Էջմիածնի նվիրակին⁶⁹⁴: Այս հանգամանքը խորը հակասություններ է առաջացնում երկու աթոռների փոխհարաբերություններում: Այն, որ վերանշյալ բնակավայրերը շատ կարճ ժամանակով են անցնել Աղթամարի աթոռին, երևում է Սիմեոն Երևանցու մեկ այլ վկայությունից. Ղազար Ջահկեցու ակտիվ գործունեության շնորհիվ 1746 թ. սուլթանի հրամանագրով վերականգնվում են Էջմիածնի իրավունքները, իսկ Նիկողայոսը բանադրվում է: Կարճ ժամանակ անց՝ նույն Նիկողայոսը, ըստ «Ջամբո»-ի, «ի բազմակույտ պարտուց և աղքատութեանց» գրում է «թուղթս հնազանդութեան և աղերսանաց» Ղազար Ջահկեցուն⁶⁹⁵: Սիմեոն Երևանցին փորձում է իրավիճակը ներկայացնել այն տեսանկյունից, որ Աղթամարի կաթողիկոսը «դարձի» եկավ տնտեսական ծանր վիճակից կամ «խելքի» գալով: Նշված հանգամանքները հաշվի առնելով հանդերձ նշենք, որ սա նաև բացատրելի է քաղաքական այն իրավիճակով, որը ստեղծվել էր Օսմանյան պետության դեմ Նադիր շահի գլխավորած պարսկական զորքերի հաղթանակների արդյունքում, որի հետևանքով լիովին մեկուսացվել էր նաև Աղթամարի աթոռը՝ հայտնվելով ծայրաստիճան անմխիթար վիճակում և «բազմակույտ պարտքերի տակ»⁶⁹⁶: Հարկ է նշել նաև, որ, Աղթամարի հոգևորականները, ըստ երևույթին, հաղթանակած պարսկական պետության տիրապետության տակ գտնվող Էջմիածնի աթոռի օգնությանն ապավինելու մեջ էին տեսնում իրենց դրության բարելավումը, առավել ևս, որ ինչպես նշում է Մ. Օրմանյանը, Էջմիածնի դեմ հակառակությունը հանգեցրել էր

⁶⁹³ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3088:

⁶⁹⁴ Ջամբո, էջ 95:

⁶⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

⁶⁹⁶ Ջամբո, էջ 96:

նրան, որ Աղթամարի աթոռի իրավասության սահմանն անընդհատ փոփոխվում էր⁶⁹⁷: Սա վկայում է այն փաստի մասին, որ Աղթամարի աթոռը կորցնում էր իր երբեմնի դերը և ազդեցությունը հայկական թեմերում՝ բռնելով անկման ուղի: Իր հերթին էջմիածինը, բնականաբար, կարողացավ օգտվել ստեղծված բարենպաստ հանգամանքներից՝ ցանկանալով վերջնականապես հարթել երկու աթոռների միջև պարբերաբար շարունակվող պայքարը եկեղեցական թեմերի պատկանելության հարցում և վերահաստատել էջմիածնի գերագահությունն այս աթոռի նկատմամբ: Այս տեսանկյունից պատահական չէ նաև այն, որ Սիմեոն Երևացնու վկայությամբ Աղթամարի կաթողիկոսը լավ ընդունելության է արժանանում էջմիածնում, իսկ Ղազար Զահկեցին վերացնում է բանադրանքը և «կանօնական» կոնդակ է գրում, որի համաձայն հաստատվում են կարևոր դրույթներ, ինչպես օրինակ՝ ա) էջմիածնի կաթողիկոսն է հաստատում Աղթամարի Նիկողայոս կաթողիկոսին և մինչև վերջինիս մահն ուրիշ մեկը չպետք է ընտրվեր, բ) նրա մահից հետո ոչ մեկին ինքնագլուխ՝ առանց էջմիածնի հավանության, կաթողիկոս չպետք է հաստատեին, թեկնածուն պետք է նախ գա Սուրբ Աթոռ, օծվի և նոր միայն դառնա կաթողիկոս:

Այսպիսով, այս կոնդակով էջմիածինն իր գերագահություն էր հաստատում Աղթամարի աթոռի նկատմամբ, մի հանգամանք, որը Սիմեոն Երևանցին համարում էր պատմականորեն էջմիածնի մենաշնորհը⁶⁹⁸, ինչը սակայն, ըստ երևույթին, հաստատապես երբևէ չի գործել: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «Զամբոը», որն այս ժամանակաշրջանին վերաբերող երկկողմ փոխհարաբերությունները լուսաբանող գրեթե բացառիկ սկզբնաղբյուր է և ոչինչ չի հաղորդում հետագա խնդիրների մասին, պետք է կարծել, որ Նիկողայոսը մինչև իր մահը հավատարիմ է մնացել իր երդմանը:

Նիկողայոսի մահից հետո, պայմանավորված քաղաքական իրադրությամբ, մասնավորապես՝ Իրանում սկիզբ առած անկայուն վիճակով՝ Աղթամարի նոր կաթողիկոս է օծվել Գրիգոր վարդապետը (1751-1761), որը Սիմեոն Երևանցու հաղորդմամբ, կաթողիկոս է դարձել «ինքնագլուխ և թարց հրամանի սրբոյ աթոռոյս

⁶⁹⁷ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3317:

⁶⁹⁸ Տե՛ս Զամբո, էջ 65:

Կաթողիկոսացն Մինասայ և Աղէքսանդրի»⁶⁹⁹: Առանց Էջմիածնի գիտության և հավանությանն արժանանալու գահակալումը Սիմեոն Երևանցին բնութագրում է որպես Մայր Աթոռի խառնակ վիճակի հետևանք: Վերջինիս կարճ գահակալման մանրամասներ հայտնի չեն: Երկու աթոռների միջև փոխհարաբերություններն այլ ընթացք են ստանում, երբ Աղթամարի աթոռին նստում է Թովմա Բ Աղթամարցին (մոտ. 1761 – 1783): Վերջինս, Սիմեոն Երևանցու վկայությամբ, ներկայանում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Շամախեցուն՝ «թէ ի խղճէ հարեցեալ, եթէ ի բազմակոյտ պարտուց և ի պակասութեանցն բռնադատեցեալ»⁷⁰⁰ հնազանդություն հայտնելով և խոստովանելով, որ գտնվում է Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի բանադրանքի տակ:

Երկու կաթողիկոսությունների միջև փոխհարաբերությունների վերականգնման կամ Էջմիածնի աթոռի գերագահության հաստատումը մեծ ոգևորությամբ է ընդունվում Էջմիածնում և պատարագի ընթացքում հատուկ արարողություն է կատարվում, որի ժամանակ Թովմա Աղթամարցին ծնկի է գալիս, իսկ Հակոբ կաթողիկոսը փաստորեն վերահասատում է վերջինիս Աղթամարի աթոռին և հատուկ օրհնության կոնդակով՝ ճանապարհում է Աղթամար: Այն, որ երկու աթոռների լավ հարաբերությունները շարունակվել են նաև Սիմեոն Երևանցու օրոք՝ հաստատում է այն տեղեկությունը, որ երբ 1764 թ. դեկտեմբերին ներքին պայքար է սկսվում Աղթամարում, և Թովմա Աղթամարցու դեմ ընդվզում է տեղի ունենում Մոկաց կողմերում՝ Աբրահամ հոգևորականի գլխավորությամբ և տեղի քրդական ցեղերի մասնակցությամբ⁷⁰¹, դա իրարանցում է առաջացնում Էջմիածնում և կաթողիկոսը թղթեր է գրում ինչպես Աբրահամին, այնպես էլ Վանի առաջնորդին և նվիրակներին՝ նրանց հնազանդության կոչով: Թովմա Բ-ի մեկ այլ նման խնդրագիր-դիմում էլ թվագրված է 1778 թ.-ով, որով վերջինս խնդրում էր Սիմեոն Երևանցու աջակցությունը՝ «զայս իսկէ սաստիկ տարակուսութիւնս և ցալս իմ, որ ի յերկիրս մէր և ի վիճակս բազում և յոյժ խառնակութեան միջի են, և մարդիկքն տէղեացն և ըռամիկքն, իբրև զծով երեալ, ի

⁶⁹⁹ Զամբո, էջ 96:

⁷⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 97:

⁷⁰¹ Տե՛ս Դիան հայոց պատմութեան, Գիրք Գ, էջ 116-117:

հարկէ և մեք ընդ նոսին ի վշտի եմք... և զխաղաղութենէ լինելն կամին, միայն թէ օժանդակութիւն մէզ գերազանց աղօթքդ և օրհնութիւնդ հասցի»⁷⁰²:

Հետագա հարաբերությունների վերաբերյալ գիտենք, որ Թովմա կաթողիկոսը հավատարիմ է մնացել Էջմիածնի աթոռին և, ինչպես Սիմեոն Երևանցին է գրում, «զսուրբ Մեռոնն ի սրբոյ Աթոռոյս և ի մէնջ առեալ բաշխէ վիճակին իրոյ» և «որ և է այսպէս մինչև ցայսօր»⁷⁰³:

գ) Սսի կաթողիկոսություն

Էջմիածնի և Սսի (Կիլիկիո) կաթողիկոսության միջև փոխհարաբերությունների պատմության սկզբնական շրջանի վերաբերյալ Սիմեոն Երևանցին, ինչպես ինքն է նշում, ձեռքի տակ որևէ նյութ չի ունեցել: Իսկ նախընթաց դեպքերի կապակցությամբ ուշագրավ է նրա հետևյալ գնահատականը. «Կաթողիկոսքն Սսայ այսպէս տկարացեալ և կարճալեզու յազգս և յերկիրս Հայոց»⁷⁰⁴: Ընդհանուր առմամբ, մեր տեղեկություններն Էջմիածնի և Կիլիկիո աթոռների XVII-XVIII դդ. փոխհարաբերությունների պատմության վերաբերյալ սուղ են և այս առումով «Ջամբռ»-ը սկզբնաղբյուրային կարևոր լրացումներ է կատարում: Այդ ժամանակաշրջանի իրադարձություններից դիտարկելի է Էջմիածնի Փիլիպոս Ա կաթողիկոսի Երուսաղեմ կատարած ուխտագնացությունը և այնտեղ վերջինիս հանդիումը Սսի Ներսես կաթողիկոսի (1648-1654) հետ⁷⁰⁵, որը ներկայացնելիս հեղինակը մեծապես օգտվել է Առաքել Դավրիժեցու պատմական երկից⁷⁰⁶: Կարևոր է նշել, որ 1652 թ.-ին տեղի ունեցած այդ հանդիպման ժամանակ հաստատվել են մի շարք կարևոր կանոններ, որոնք վերաբերել են հայոց կաթողիկոսություններին, վիճակներին (թեմերին), դրանցում արժանավորներին եպիսկոպոսներ ձեռնադրելուն և այլ կանոնական հարցերի⁷⁰⁷: Այս համաձայնության ամենակարևոր մասը, սակայն, այն էր, որ Ներսես կաթողիկոսը, ինչպես Սիմեոն Երևանցին է նշում, հաշվի առնելով Փիլիպոս Ա-ի «զմաքուր վարս և զառաքելաշաւիղ

⁷⁰² ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 14:

⁷⁰³ Ջամբռ, էջ 97:

⁷⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 92:

⁷⁰⁵ Կիլիսէրեան, Բ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս, 1939, էջ 343-355:

⁷⁰⁶ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 270-271:

⁷⁰⁷ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 2860-61:

վարդապետութիւնս»՝ խոստանում է հնազանդ լինել և հետևել վերջինիս բոլոր պատվիրաններին⁷⁰⁸: Այս համաձայնությունը, ըստ Սիմեոն Երևանցու, երբեք էլ սակայն հաստատապես չի պահվել: Հեղինակի փաստարկները, որ Սսի աթոռը եպիսկոպոսներ է ձեռնադրում անարժաններին, վերջիններս էլ իրենց հերթին ձեռնադրում են քահանաներ, վարդապետներ և այլն, այս ամենը Սիմեոն Երևանցու բնութագրմամբ ի ցույց է դնում այդ աթոռի՝ Հայոց եկեղեցու պատվիրաններին չհետևելու հանգամանքը և նաև՝ աթոռի ինքնուրույնությունը:

Հետագա ժամանակաշրջանի կապակցությամբ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում, որոնք հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել Ղազար Ա Ջահկեցու կաթողիկոսության շրջանում Կիլիկիո կաթողիկոսության և Կ. Պոլսի պատրիարքության միջև առաջացած հակասությունների վերաբերյալ: Գիտենք, որ այս դեպքում հիմնական խնդիրը, ինչպես Աղթամարի աթոռի հետ փոխհարաբերությունների ժամանակ, կապված էր թեմերի պատկանելության հարցի հետ⁷⁰⁹: Մասնավորապես՝ 1749 թ. նման տարաձայնություններ են առաջ գալիս. «Յունաստանաբընակ սևագլուխքն» և նրանց աջակցող Կ. Պոլսի Հակոբ վարդապետը և Կիլիկիո Միքայել կաթողիկոսը (1737-1758) Էջմիածնի դեմ են դուրս եկել՝ իրենց աջակից ունենալով «յոմանս յիշխանս ի տանէն Սսայ»՝ պահանջելով Էջմիածնին պատկանող որոշ թեմեր⁷¹⁰: Այս իրադարձությունների ժամանակ Սիմեոն Երևանցին հանդես է եկել որպես դեպքերի ականատես ու մասնակից, քանի որ, ինչպես հայտնի է նա այդ տարիներին ապրել և գործել է Կ. Պոլսում և ակտիվորեն մասնակցել եկեղեցական գործերին: Մ. Օրմանյանը նշում է, որ «Կ. Պոլսոյ պատրիարքն ու եկեղեցականները մասնակցեցան Ջահկեցիին դեմ եղած հակառակութեանց, այլ ոչ երբեք Մայրաթոռին դեմ մրցեցան»⁷¹¹: Էջմիածնականներին հաջողվել է տեղի «հայ իշխանների և վարդապետների» օգնությամբ պաշտպանել Էջմիածնի իրավունքները: Սսի կաթողիկոսության նմանատիպ մեկ այլ փորձ Սիմեոն Երևանցին հիշատակում է 1751 թ.-ի կապակցությամբ՝ Կ. Պոլսի Մինաս Ակնեցու պատրիարքության ժամանակ: Այս անգամ արդեն Սսի Միքայել կաթողիկոսի հավակնություններին ի պատասխան՝

⁷⁰⁸ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 98:

⁷⁰⁹ Կիլիկեսերեան, Բ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 495:

⁷¹⁰ Տե՛ս Ջամբռ, էջ 99:

⁷¹¹ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 3548-49:

հնարավոր է լինում «արքունական հրովարտակա» հաստատել Էջմիածնի իրավունքները և այդպիսով զսպել Սսի պահանջները: Յավոք, այս հրովարատկի բովանդակությունը հեղինակը չի ներկայացրել, չնայած որ, ըստ երևույթին, այն ունեցել է ձեռքի տակ, միայն արձանագրում է, որ այս հրովարտակի համաձայն Սսի կաթողիկոսներն այլևս չպետք է հավակնեն Էջմիածնի իրավունքներին և որ «է այսպես մինչև ցայսօր»⁷¹²:

Ամբողջացնելով վերը նշվածը կարող ենք փաստել, որ Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ» աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Էջմիածնի և հայոց մյուս կաթողիկոսությունների՝ Գանձասարի, Աղթամարի և Կիլիկիո փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Էջմիածին-Գանձասար փոխհարաբերություններին հեղինակն անդրադարձել է շատ ավելի հանգամանալի, մինչդեռ Աղթամարի և Սսի հետ կախված խնդիրները ներկայացված են ավելի հակիրճ: Այս փաստը պայմանավորված է պատմական այն հանգամանքով, որ Էջմիածինը և Գանձասարի աթոռը գտնվել են պարսկական տիրապետության ներքո և թեև Մայր Աթոռը պատմականորեն համարվել է գերագահ, այնուհանդերձ ժամանակի ընթացքում Գանձասարի կաթողիկոսությունը տևական ժամանակ գոյատևել է Էջմիածնից անկախ: Այս երկու Աթոռների միջև մրցակցությունը և հակասությունները հատկապես սուր բնույթ են ընդունել XVII-XVIII դդ.՝ նաև Սիմեոն Երևանցու կաթողիկոսության շրջանում, ինչով էլ պայմանավորված է հեղինակի մտայնությունը՝ ներկայացնել երկու աթոռների փոխհարաբերությունների պատմությունն Էջմիածնի շահերի տեսանկյունից: Ինչ վերաբերում է մյուս աթոռների հետ կապված խնդիրներին, ապա դրանց վերաբերյալ հեղինակի հաղորդումները թեև արժեքավոր, բայց այնքան էլ մանրամասն չեն, ինչից և կարելի է եզրակացնել, որ Աղթամարի և Կիլիկիո աթոռների հետ առնչություններն այդ շրջանում կանոնավոր բնույթ չեն ունեցնել, մասնավորապես վերջիններս գտնվել են Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ:

Այնուհանդերձ, Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ»-ը կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև այդ կաթողիկոսությունների փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրման համար, քանի որ «Ջամբռ»-ում առկա բազմաթիվ տեղեկություններ և մասնավորապես

⁷¹² Ջամբռ, էջ 99:

օսմանյան սուլթաններից ստացված ֆերմաններն (հրամաններ) իրենց բնույթով եզակի են: Փաստաթղթերից շատերի բնօրինակները չեն պահպանվել, և դրանց մասին կարելի է պատկերացում կազմել միայն «Ջամբո»-ում առկա տվյալներից, որն ինքնին վկայում է այս երկի աղբյուրագիտական բարձր արժեքի մասին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսը XVIII դարի հայ խոշորագույն գործիչներից մեկն է, որը հանդես է եկել ակտիվ հոգևոր-եկեղեցական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային գործունեությամբ և թողել է հարուստ մատենագրական ժառանգություն, որի պսակը «Ջամբո» աշխատությունն է:

Ուսումնասիրելով «Ջամբո»-ը որպես XVII-XVIII դդ. հայոց պատմության սկզբնաղբյուր՝ հանգել ենք հետևյալ եզրահանգումներին.

1. Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը հայ պատմագրության բացառիկ գործերից է, որը շահեկանորեն տարբերվում է հայ պատմագրության մյուս երկերից, առաջին հերթին՝ բազմաթիվ աղբյուրների և արխիվային վավերագրերի օգտագործմամբ: Պետականության բացակայության պայմաններում այն նախատեսված է եղել ծառայելու հայության հոգևոր կենտրոն Էջմիածնի տնտեսական, իրավական և մշակութային դիրքերի պահպանման և ամրապնդման գործին:

2. «Ջամբո»-ի ուսումնասիրության համատեքստում ի մի բերելով Սիմեոն Երևանցու հարուստ մատենագրական և ձեռագրական ժառանգությունը՝ կարող ենք ասել, որ այն ոչ միայն իր ժամանակաշրջանի համար է կարևորվել, այլև՝ հետագայում բազմիցս ընդօրինակվել է, որի արդյունքում հեղինակի գործերի ձեռագրերի թիվը՝ ընդօրինակություններով հանդերձ, անցնում է հարյուրից (ցանկերը տե՛ս «Հավելված»-ում):

3. Սիմեոն Երևանցու կողմից «Ջամբո»-ի ստեղծման հանգամանքները պայմանավորված են եղել ժամանակաշրջանի քաղաքական իրողություններով: Հեղինակը, գտնվելով տարածաշրջանային իրադարձությունների կենտրոնում, «Ջամբո»-ի միջոցով ձգտել է ոչ միայն ի հայտ բերել, հիմնավորել և պահպանել Էջմիածնի կարգավիճակը, այլև այն համախմբող կենտրոն դարձնել ամբողջ հայության համար:

4. «Ջամբո»-ի մաս կազմող և Սիմեոն Երևանցուն վերաբերող հատվածի քնագրական քննությունը և համեմատությունը երկի այլ հատվածների հետ՝ նկատի ունենալով բովանդակային, կառուցվածքային նմանությունները, թույլ են տալիս

եզրակացնել, որ դրանք միևնույն գրչի ձեռքին են պատկանում և հետագայի հավելում չեն, ինչպես ենթադրել են որոշ հեղինակներ: Նկատենք նաև, որ Սիմեոն Երևանցու գործունեությունը ներկայացնող այս հատվածը որոշ տարբերություններով հանդերձ, առկա է նաև «Ջամբո»-ի սևագիրը համարվող, հեղինակի ինքնագիր ձեռագրում (ՄՄ թիվ 4592):

5. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում գտնվող «Ջամբո»-ի ձեռագրերի և Սիմեոն Երևանցու մատենագրական ժառանգության մաս կազմող այլ ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ հնարավոր է եղել պարզել «Ջամբո»-ի ստեղծման ժամանակագրական սահմանները և կատարված բազմաթիվ լրացումների խնդիրները: Ըստ այդմ՝ «Ջամբո»-ը գրվել է 1765-1775 թթ.-ին, և հիմնականում լրացվել է 1765-1768 թթ.-ին: Բնագրի համեմատական վերլուծությունից երևում է, որ «Ջամբո»-ում հետագայում ևս կատարվել են լրացումներ՝ մասնավորապես 1779, 1792 թթ.-ից հետո, հիշատակվում է նաև 1803, 1828 թվականները և այլն: Այդպիսով՝ թեև կատարված լրացումները քիչ են, այդուհանդերձ վկայում են այն մասին, որ «Ջամբո»-ը միջամտությունների է ենթարկվել նաև մինչև հրատարակվելը:

6. «Ջամբո»-ի քննության արդյունքում, հաշվի առնելով նաև հեղինակի հաղորդումները, բացահայտվել են Սիմեոն Երևանցու օգտագործած աղբյուրները, որոնք պայմանականորեն բաժանել ենք երկու խմբի՝ հայ պատմիչների երկեր (Մովսես Կաղանկատվացի, Ուխատնէս եպիսկոպոս, Անանիա Մոկացի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Առաքել Դավրիժեցի, Ջաքարիա Քանաքեռցի) և արխիվային վավերագրեր (որոնք են՝ հայերեն, պարսկերեն, օսմաներեն, վրացերեն): Հեղինակը հայթայթել, կանոնակարգել և իր աշխատության մեջ օգտագործել է բազմաթիվ հրամանագրեր, կալվածագրեր և տնտեսական բնույթի այլ փաստաթղթեր: Դրանց մի մասն այսօր գտնվում են Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում, սակայն շատ դեպքերում բացառիկ են, քանի որ բնօրինակներով չեն պահպանվել:

7. Ուսումնասիրության ընթացքում, «Ջամբո»-ի հրատարակության և Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի (ՄՄ հմր. 978, 4592,) համեմատության շնորհիվ, ի հայտ են եկել հրատարակությունից դուրս մնացած որոշ փոքր հատվածներ:

Բացի այդ՝ 1873 թ.-ին կազմված «Ջամբո»-ի բնագիրը կարիք ունի ճշգրտումների և շտկումների, ինչը հիմք է տալիս մտածելու քննական նոր բնագիր կազմելու մասին:

8. Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը կարևոր սկզբնաղբյուր է հենց իր՝ կաթողիկոսի ժամանակաշրջանի ուսումնասիրման հարցում, փաստագրական արժանահավատ և հարուստ նյութեր է պարունակում՝ որոշ դեպքերում բացառիկ: Պատահական չէ, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի գործունեությանն անդրադարձած հեղինակները մշտապես հենվել են «Ջամբո»-ի վրա՝ թեպետ երբեմն հասնելով ծայրահեղության՝ տեղեկությունները չքննելով և չհամադրելով այլ աղբյուրների հետ: «Ջամբո»-ն արժեքավոր աղբյուր է Սիմեոն Երևանցու շինարարական, լուսավորչական, մշակութային և տնտեսական գործունեությանը վերաբերող ամենատարբեր հարցերի լուսաբանման առումով:

9. Օտար տիրապետության պայմաններում «Ջամբո»-ի հաղորդած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու տվյալ ժամանակաշրջանի տնտեսական, իրավական, հարկային և այլ բնույթի բազմաթիվ իրողությունների վերաբերյալ: «Ջամբո»-ի տնտեսական բնույթի հաղորդումները շատ դեպքերում բացառիկ են՝ թեև հիմնականում վերաբերում են վանական տնտեսություններին:

10. Հայ-ռուսական փոխհարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ չափազանց արժեքավոր են «Ջամբո»-ում առկա վկայությունները: Դրանք հիմք են տալիս որոշ փաստագրական լրացումներ կատարել՝ մասնավորապես կապված Աստրախանի թեմի հաստատման և գործունեության հետ:

11. Հայ պատմագրության զգայուն ոլորտ է համարվում Հայ Առաքելական եկեղեցուն և դավանական այլ ուղղությունների հետևող հայության հատվածների հարաբերությունների խնդիրը: Սիմեոն Երևանցին ակտիվորեն պայքարել է իր պատկերացմամբ հայության կենտրոն հանդիսացող Էջմիածնից հոգևոր առումով հեռացած հայության դեմ՝ նպատակ ունենալով դադարեցնել այլադավանության տարածումը: Այս հարցում ևս «Ջամբո»-ը կարևոր տեղեկություններ է պահպանել՝ հատկապես այդ պայքարում օսմանյան իշխանությունների ներգրավման և,

մասնավորապես, Արևմտյան Հայաստանում կաթոլիկ գործիչների գործունեության խոչընդոտման վերաբերյալ:

12. Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո»-ը կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև Էջմիածնի և հայոց մյուս կաթողիկոսությունների՝ Գանձասարի, Աղթամարի և Սսի փոխհարաբերությունների պատմության վերաբերյալ: Հատկապես լարված են եղել Էջմիածնի և Գանձասարի հարաբերությունները, որոնք Սիմեոն կաթողիկոսի ջանքերով հանգուցալուծվել են Էջմիածնի գերագահության պահպանմամբ: Լինելով դեպքերի ականատեսն ու մասնակից՝ Սիմեոն Երևանցին «Ջամբո»-ում ներկայացրել է նաև մյուս աթոռների հետ առկա խնդիրների լուծման իր տեսլականը:

Այդպիսով՝ հաստատապես կարող ենք արձանագրել, որ «Ջամբո»-ը լինելով աղբյուրագիտական և արխիվային բազմաթիվ նյութերի ժողովածու, կարևոր սկզբնաղբյուր է XVII-XVIII դարերի հայոց պատմության բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրման համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ձեռագրեր

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

1.1 Ձեռ. հմր. 978, 1818, 2212, 2911, 2912, 2340, 2561, 2931, 4479, 4592, 7788, 9120:

2. Արխիվային վավերագրեր

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան

2.1 Թղթ. 1, վավ. 39, 72, 73:

2.2 Թղթ. 3, վավ. 16:

2.3 Թղթ. 4, վավ. 7, 43:

2.4 Թղթ. 5, վավ. 13, 14, 16:

2.5 Թղթ. 240, վավ. 1, 2, 3, 5, 26, 29:

2.6 Թղթ. 243, վավ. 18:

2.7 Թղթ. 1ա, վավ. 57:

2.8 Թղթ. 1դ, վավ. 467, 469:

2.9 Ցուց. 29, թղթ. 3, վավ. 45

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

2.10 Ֆոնդ. 332, ցուցակ 1, գործ 787, թերթ 1:

3. Հրատարակված սկզբնաղբյուրներ

Հայերեն

3.1 Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Պատմագրություն անցիցն իւրոց և Նատիր շահին պարսից, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1870, 129 էջ:

3.2 Անանիա Մոկացի, Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսւ յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւն արտաքնոյ Սուրբ Լուսաւորիչի աթոռոյն, Մատենագիրք Հայոց, Ժ. հատոր, Ժ. դար, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, 1160 էջ:

- 3.3** Առաքել Դարիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանլարեանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, 592 էջ:
- 3.4** Գիրք որ կոչի պարտավճար, արարեալ Տեառն Սիմէօնէ վշտակոծ և ցավակիր կաթողիկոսի, մեծագործ և յոգներախտ Հայրապետի Ամենայն Հայոց՝ Երևանեցոյ, Պարտավճար, էջմիածին, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, 1779-1783, 383 էջ:
- 3.5** Դիւան հայոց պատմութեան, հրատարակեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք Գ., Սիմէոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, կենսագրութեամբ եւ յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձե, 1894, 892 էջ:
- 3.6** Դիւան հայոց պատմութեան, հրատարակեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Գիրք Ը., Սիմէոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, մասն II (1767-76), Յաւելուածներով ու ծանօթութիւններով, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեանցի, 1908, 664 էջ:
- 3.7** Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք ԺԱ., Սիմէոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, մասն III (1777-79), հրատարակեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, տպ. Ն. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1913, էջ 504 էջ:
- 3.8** Եսայի Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, ի տպարանի Առաքելական աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1868, 58 էջ:
- 3.9** Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1938, 198 էջ:
- 3.10** Զաքարեայ Սարկաւազ, Պատմագրութիւն, հտ. 1-3, Վաղարշապատ, տպ. Ս. էջմիածնի, 1870, հ. 1՝ 187 էջ, հ. 2՝ 143 էջ, հ. 3՝ 46 էջ:
- 3.11** Զաքարիա Քանաքեոցի, Պատմութիւն, Կոնդակ սուրբ Ուխտին Յօհաննու վանից, աշխատասիրությամբ Արմեն Վիրաբյանի, խմբագրությամբ Արտակ Մաղալյանի, Երևան, հեղինակային հրատ., 2015, 243 էջ:
- 3.12** Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, «Մագաղաթ» հրատ., 1999, 297 էջ:
- 3.13** Կալվաճագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1655-1839 թթ.), պրակ 1, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով կազմեց՝ Հար. Աբրահամյանը, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ Ժողկոմսովետին կից տպարան, 1941, 189 էջ:

- 3.14** Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ հրատ., 1961, 426 էջ:
- 3.15** Հովհաննէս Եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 2014, 560 էջ:
- 3.16** Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, կազմեց Հրաչեայ Աճառեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1910, 155 էջ:
- 3.17** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, խմբագրությամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 1469 էջ:
- 3.18** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաքեան, Ա. Քեօշկերեան, խմբագրութեամբ՝ Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Զեյթունեանի, ցանկերը՝ Վ. Դերիկեանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2004, 832 էջ:
- 3.19** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, կազմեց՝ Օ. Եգանեան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաքեանի, Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, Երևան, «Մագաղաթ» հրատ., 2007, 2004 էջ:
- 3.20** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօսէեան, խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաքեանի, Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, Երևան, «Նաիրի», «ԵՊՀ» հրատ., 2008, 1694 էջ:
- 3.21** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ե, կազմեց՝ Օ. Եգանեան, խմբագրութեամբ՝ Յ. Քէօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քիյ. Հայրապետեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեանը, Երևան, «Նաիրի», «ԵՊՀ» հրատ., 2009, 1474 էջ:
- 3.22** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Զ., (ձեռագիրք 1801-2100), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2012, 1884 էջ:

- 3.23** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Է., (ձեռագիրք 2101-2400), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2012, 1372 էջ:
- 3.24** Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Ը., (ձեռագիրք 2401-2700), խմբագրութեամբ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, ցանկերը կազմեց՝ Վ. Դերիկեան, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2013, 1562 էջ:
- 3.25** Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության, կազմեց Անուշաւան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1984, 650 էջ:
- 3.26** Մանր ժամանակագրություններ, XII-XVIII դդ., հատոր II, կազմեց՝ Վ.Ա. Հակոբյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1956, 683 էջ:
- 3.27** Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Կալվաճագրեր, պրակ առաջին (ԺԴ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Դ. Փափագյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 1968, 639 էջ::
- 3.28** Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ երկրորդ (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Դ. Փափագյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 1959, 592 էջ:
- 3.29** Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ երրորդ (1672-1731 թթ.), կազմեց՝ Բ. Պ. Կոստիկյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2005, 728 էջ:
- 3.30** Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Հրովարտականք, պրակ չորրորդ (1734-1797), կազմեց Բ. Պ. Կոստիկյան, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2008, 388 էջ:
- 3.31** Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2011, 894 էջ:
- 3.32** Ջամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ եւ շարագրեցեալ ի Սիմէօնէ ցաւահար եւ վշտակոծ կաթուղիկոսէ Երեւանցոյ, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, 1873, 304 էջ:
- 3.33** Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն (Ադամից մինչև 1776 թ.-ը), աշխատասիրությամբ՝ Կարեն Մաթեոսյանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2014, 504 էջ:

- 3.34** Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Զամբո (թարգմանությունը, առաջաբանը, ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և քարտեզները Գ. Մ. Բադալյանի), Երևան, «Մուլնի» հրատ., 2003, 640 էջ:
- 3.35** Սիմեոն Երեւանցի, Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, Էջմիածին, 1772, 184 էջ:
- 3.36** Սիմեոն Երեւանցի, Կարգ թաղման կարգաւորաց, Էջմիածին, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, 1777, 159 էջ:
- 3.37** Սիմեոն Երեւանցի, Տաղարան փոքրիկ, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, Էջմիածին, 1777, 40 էջ:
- 3.38** Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, Լազարյան ճեմարանի տպ., 1861, 386 էջ:
- 3.39** Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2011, 1160 էջ:
- 3.40** Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գիտութեանց ճեմարանի Կայսերականի, 1913, 292 էջ:
- 3.41** Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, քաղվածքներ վրացերեն բնագրից հայերեն թարգմանությամբ, առաջաբանով, ներածություններով և ծանոթագրություններով Մելիքսեթ-Բեկ Լ. Մ., հատոր Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1955, 343 էջ:
- 3.42** Տօնացոյց, աշխատասիրութեամբ Սիմեոնի կաթողիկոսի, Հտ. 1-2, Էջմիածին, տպ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, 1774-1775, 564 էջ:
- 3.43** Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր Վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1957, 1518 էջ:
- 3.44** Յուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ-Ս.Ղազար, Մխիթարեան տպ., 1962, 542 էջ:

3.45 Յուզակ Հայերեն Ձեռագրաց Հալեպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնատրաց, կազմեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիրմէեան, առաջնորդ հայոց Հալեպի, Երուսաղեմ, տպ. Ս. Հակոբաց, 1935թ., 415 էջ:

3.46 Յուզակ Հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հատոր Ա. Կազմեց Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1895, 1163 էջ:

3.47 Յուզակ Հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հատոր Բ. Կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1963, 1154 էջ:

3.48 Յուզակ Հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հատոր Գ. Կազմեց Հ. Օգոստինոս Վրդ. Սեքուլեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1983, 1216 էջ:

3.49 Յուզակ Ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1961, 1494 էջ:

3.50 Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Ս. Նշան վանուց ի Սեբաստիա, կազմեց Թորգոմ արքեպ. Գուշակեան, Վիեննա, Մխիթարյան տպ., 1961, 140 էջ:

3.51 Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1634 էջ:

3.52 Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1970, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1546 էջ:

3.53 Յուզակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, կազմեց Լ.Գ. Մինասեան, խմբագրութեամբ՝ Օ. Ս. Եգանեանի, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1972, 293 էջ:

3.54 Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2011, 894 էջ:

Ռուսերեն

- 3.55** Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов, том III, сост. В. К. Восканян, Дж. О. Галустян, В. М. Мартиросян, отв. ред. В. К. Восканян, Ереван, из-до АН Армянской ССР, 1978, 409 с.
- 3.56** Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800 гг.), сборник документов, том IV, сост. А. В. Алексанян, В. М. Мартиросян, М. Г. Нерсисян, П. А. Чобанян, под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, из-до АН Армянской ССР, 1990, 590 с.
- 3.57** Симеон Ереванци, Джамбр, памятная книга зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и крестных монастырей, перевод С. С. Малхасянца, под редакцией и с предисловием П. Т. Арютюняна, примечания С. С. Малхасянца и П. Т. Арютюняна, Москва, изд. Восточной литературы, 1958, 399 с.
- 3.58** Юзбашян К.Н., Армянские рукописи в Петербургских собраниях, Православный Палестинский сборник, выпуск 104, С.-Петербург, «Дмитрий Буланин», 2005, 344 с.

Անգլերեն

- 3.59** A Catalogue of The Armenian Manuscripts in the British Library (Acquired since the year 1913 and of collections in other Libraries in The United Kingdom) by Vrej Nerses Nersessian, Vol. Two, The British Library, London, 2012, 1202 p.
- 3.60** Kat'oghikos Simēon of Erevan (Simēon Kat'oghikos Erewants'i), Jambr (Archival Chamber), Introduction and Annotated Translation by Geaorge A. Bournoutian, Costa Mesa, California, 2009. MAZDA PUBLISHERS, Inc., 516 p.
- 3.61** Medieval Armenian Manuscripts at the Univercity of California, Los Angeles, Avedis K. Sanjian, with contributors by Alice Taylor and Sylmie L. Merion and with the assistance of S. Peter Cowe, Univercity of California Press, Berkley-Los Angelos-London, 1999, 382 p.

4. Օգտագործված մասնագիտական գրականություն

Հայերեն

- 4.1** Արել արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցի Վաղարշապատայ ընդ չորից վանօրէից նորին, հատոր երկրորդ, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպ., 1875, 56 էջ:

- 4.2 Ալիշան Ղ., Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890: Մխիթարեան տպ., 509 էջ:
- 4.3 Ակինեան Ն., Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ (Պատմական ուսումնասիրութիւն), Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1920, 200 էջ:
- 4.4 Աղայան Է. Բ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, երկրորդ հատոր (Ղ-Ֆ), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1976, 1615 էջ:
- 4.5 Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր Դ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1979, 622 էջ:
- 4.6 Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ, 1951, 608 էջ:
- 4.7 Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2003, 344 էջ:
- 4.8 Առաքելյան Ա., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն (XIV-XIX դդ. առաջին կեսը), հատոր երկրորդ, Երևան, «Հայպետհրատ» հրատ., 1964, 648 էջ:
- 4.9 Ավդալբեգյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 490 էջ:
- 4.10 Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, 292 էջ:
- 4.11 Բայբուրդյան Վ. Իրանի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, «Զանգակ-97», 2006, 784 էջ:
- 4.12 Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, Բ. հատոր, Թիֆլիս, էլեկտրաշարժ տպ. Օր. Ն. Աղանեանցի, 1907, 192 էջ:
- 4.13 Դանիելեան Է., Գանձասարի պատմութիւն, Երևան, «Գանձասար» աստվածաբան. կենտրոն, 2005, 460 էջ:
- 4.14 Դուրեան Ե., Պատմութիւն հայ մատենագրութեան (ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերն), Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան (Արամեան), 1885, 120 էջ:
- 4.15 Զամինեան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Բ. մասն, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 70: Տպարան Ս. Աւագեանի, 240 էջ:

- 4.16** Զարպիհանալյան Գ., Պատմություն հայկական տպագրության (սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ, 1513-1895), Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1895, 282 էջ:
- 4.17** Թէոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, տպ. Վահրամ եւ Հրաչյա Տեր-Ներսեսյանի, 1912, 192 էջ:
- 4.18** Թորոսյան Հ., Էջմիածնի վանական տնտեսությունը XV-XVIII դարերում, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., 2007, 266 էջ:
- 4.19** Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հեղինակային կոլեկտիվ, հատոր չորրորդ (Յ-Ֆ), գլխ. խմբ.՝ Ս. Գ. Աբրահամյան, Վ.Դ. Առաքելյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1980, 828 էջ:
- 4.20** Իշխանյան Ռ. Ա., Հայ գիրքը 1512-1920 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 153 էջ:
- 4.21** Լեո, Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1973, 638 էջ:
- 4.22** Լէօ, Հայ գրքի տոնը, Հրատարակութիւն Հայ Տպագրութեան 400-ամեայ յոբելենական Թիֆլիսի Յանձնաժողովի, Թիֆլիս, էլեկտրոտպ. Օր. Ն. Աղանեանի, 1912, 207 էջ:
- 4.23** Լեո, Հայկական տպագրութիւն, հատոր երկրորդ, XVIII դար, առաջին մաս, Թիֆլիս, տպ. վրաց. հրատ., 1902, 610 էջ:
- 4.24** Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, պատմական տեսություն սկզբից մինչև XX դարը, Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 258 էջ:
- 4.25** Կիլէսէրեան, Բ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս, տպ. Դպրեանուց կաթ. Կիլիկիոյ, 1939, 1446 էջ:
- 4.26** Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1971, 519 էջ:
- 4.27** Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին (հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն), Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Ք., Սավալյան Ա., հատոր Ա, առաջաբանը՝ Ն. Ոսկանյանի, խմբագրությամբ՝ Ռ. Իշխանյանի, Երևան, 1988, «Պետական գրադարան», 917 էջ:

- 4.28** Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին (մատենագիտություն), կազմեց՝ Հայկ Դավթյան, խմբագրությամբ՝ Հ. Անասյանի, Երևան, 1967, «Հանրապետական գրադարան», 536 էջ:
- 4.29** Հայ գիրքը 1851-1900 թվականներին, Ոսկանյան Ն., Սավալյան Ա., Սողոմոնյան Մ., Գյուլումյան Օ., Սահակյան Ա., Թադևոսյան Ս., հատոր Գ, առաջաբանը՝ Ն. Ոսկանյանի, խմբագիր՝ Գ. Աբգարյան, Երևան, 1999, «Գիրք» հրատ., 860 էջ:
- 4.30** Հայ գիրքը 1901-1920 թվականներին, կազմողներ՝ Օ. Գյուլումյան, Ա. Ադամյան, Ս. Թադևոսյան, Ա. Սավալյան, Մ. Սողոմոնյան, Ա. Սահակյան, առաջաբանը՝ Դ. Սարգսյանի, խմբագիր՝ Դ. Սարգսյան, Հ. Ղազարյան, Երևան, 2007, «Գիրք» հրատ., 818 էջ:
- 4.31** Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, կազմ. Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեանը, Առաջին հատոր (Ա-Մ), Վենետիկ, տպ. Սրբոյն Ղազարու, 1909-1912, 2089 էջ:
- 4.32** Համբարձումյան Վ., Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1990, 410 էջ:
- 4.33** Հայերեն բացատրական բառարան, հատոր առաջին (Ա-Ե), կազմեց Ստ. Մալխասեանց, Երևան, ՀՍՍՀ Պետհրատ., 1944, 608 էջ:
- 4.34** Հայերեն բացատրական բառարան, հատոր չորրորդ (Զ-Ֆ), կազմեց Ստ. Մալխասեանց, Երևան, ՀՍՍՀ Պետհրատ., 1945, 646 էջ:
- 4.35** Հայ ժողովրդի պատմություն (XIV-XVIII դդ.), խմբ.՝ Արևշատյան Ս.Ս., Բարխուդարյան Վ.Բ., Ոսկանյան Վ.Կ., Զուլալյան Մ.Կ., Փափազյան Հ.Դ., Խաչիկյան Լ.Ս., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, 680 էջ:
- 4.36** Հայոց պատմություն, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2010, 704 էջ:
- 4.37** Հայոց պատմություն, հատոր III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.), Գիրք երկրորդ (1901-1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2015, 760 էջ:

- 4.38** Հարութիւնեան Վ., Սուրբ Էջմիածնի շինարար գահակալները (պատմական ակնարկ), Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 1996, 123 էջ:
- 4.39** Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս» հրատ. 1992, 631 էջ:
- 4.40** Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1959, 526 էջ:
- 4.41** Ղաֆադարյան Կ., Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 250 էջ:
- 4.42** Մսեր մագիստրոս Մսերեան, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէօնէ մինչ Յովհաննէս (1763-1831), Տպագրութիւն Զարմայրայ Մսերեանց, Մոսկուա, 1876, 306 էջ:
- 4.43** Մաթևոսյան Կ., Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգությունը, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2013, 176 էջ:
- 4.44** Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքը, Երևան, «Մուլնի» հրատ., 2012, 118 էջ:
- 4.45** Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, 327 էջ:
- 4.46** Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Բ հատոր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., Երևան, 2001, 3894 էջ:
- 4.47** Մարկոսյան Ս., Իմունիտետի իրավունքը Արարատյան երկրում XVII-XVIII դարերում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1975, 175 էջ:
- 4.48** Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1964, 427 էջ:
- 4.49** Մկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դդ., Երևան, «Տնտեսագետ» հրատ., 2006, 268 էջ:
- 4.50** Նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի, հատոր երկրորդ, Վենետիկ, 1837, ԵՊՀ հրատ., 1981, 1067 էջ:
- 4.51** Չամչեանց Մ., Պատմութիւն հայոց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1786, ԵՊՀ հրատ., 1984, 896 էջ:

4.52 Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2006, 560 էջ:

4.53 Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, 647 էջ:

4.54 Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 2002, 1076 էջ:

Ռուսերեն

4.55 Арутюнян В.М., Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв., по архивным материалам Эчмиадзинского монастыря (историко-экономическое исследование), Ереван, изд. АРМФАН-а, 1940, 126 с.

4.56 Бурнашев С. Д., Картина Грузии или описание в политическом состоянии царств Карталинского и Кахетинского, Издание К. Х. Бюгичева, Тифлиси, Типография И. А. Мартиросянца, 1896, 24 с.

4.57 Дружинина Е. И., Кючук Кайнарджинский мир 1774 года (его подготовка и заключение), Москва, Издательство Академии наук СССР, 1955, 367 с.

4.58 Иоаннисян А. Р., Иосиф Эмин, Ереван, 1945, из-во Ер. Гос. Ун-та, 352 с.

4.59 Маркова О.П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVII веке, Москва, изд. «Наука», 1966, 318 с.

4.60 Хубов Е., Описание достопамятных происшествий в Армении, случившихся в последние тридцать лет, т.е. от патриаршества Симеона (1779) до 1809 гг., Санкт-Петербург, тип. И. Иоаннесова, 1811, 130 с.

4.61 Ша'бани Риза, Краткая история Ирана, С.-Петербург, 2008, с. 217. Изд. «Петербургское Востоковедение», 483 с.

4.62 Эзов Г. А., Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, тип. М. Мартиросянца, 1901, 85 с.

4.63 Эзов Г.А., Сношения Петра Великого с армянским народом., Санкт-Петербург, тип. Имер. Академии наук, 1898, 512 с.

Անգլերեն

- 4.64 Allen W.E.D., History of The Georgian people (From The Beginning Down to The Russian Conquest in The Nineteenth Century), London, Paul, Trend, Trubner & Co., 1932, 429 p.
- 4.65 Kevork B. Bardakjian, A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920 (With an Indroductory History), Detroit, Wayne State University Press, 2000, 698 p.

5. Հոդվածներ

Հայերեն

- 5.1 Աբրահամյան Հ., Թղթի գործարան Հայաստանում, Գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, 1941, էջ 61-72:
- 5.2 Ալպոյաճյան Ա., Զմյուռնիո տպարանները, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1964, № 2(25), էջ 67-84:
- 5.3 Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանց, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը եւ Մայր Աթոռի տպարանը, Էջմիածին, 1972, հմր. 2, էջ 38-53:
- 5.4 Ա. Երիցյան, Պատմական տեսություն հայ տպագրության (մինչև տասնեւիններորդ դարը), Փորձ Ազգային եւ Գրականական միամսեայ հանդես, Տփլիս, 1881, № IV, էջ 1-32:
- 5.5 Գրիգորյան Գ., Հայաստանի առաջին տպարանի վաղ հրատարակությունների մասին. Ճշգրտումներ,Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, № 22, 2015, էջ 499-506:
- 5.6 Գևորգ Հունանյան Ժամանակագրութիւն ձեռնադրութեանց (1759-1798), Էջմիածին, 1980, հմր. Ժ, էջ 42-51:
- 5.7 Կանայան Խ., Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ դարում, Էջմիածին, 1977, հմր. Բ, էջ 48-54:
- 5.8 Համբարձումյան Վ. Գ., Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Զամբռ» երկի բառապաշարը, Էջմիածին, 2006, հմր. Ե, էջ 42-54:

- 5.9 Հատիսյան Ա., Սիմեոն Երևանցի (1710-1780), Մայր Աթոռի տպարանի հիմնադրության երկուհարյուրամյակի առիթով, Էջմիածին, 1972, հմր. ԺԲ, էջ 21-34:
- 5.10 Հարությունյան Ա., Ամբերդ (Ֆռանկանոց) գյուղը, Ս. Թովմա եկեղեցին և նորահայտ արձանագրությունները, Էջմիածին, 2014, հմր. ԺԱ, էջ 96-107:
- 5.11 Հովհաննիսյան Ա., «Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը եւ տաճկահայ նուիրականության խնդիրը», Արարատ, Էջմիածին, 1915, հմր. Բ-Գ, էջ 195-205:
- 5.12 Հարությունյան Ս., Դրվագներ Սիմեոն Երևանցու գործունեությունից պատմական իրադարձությունների համատեքստում, «Հայ Աստվածաբան», Դ, էջ 204-213:
- 5.13 Մաղալյան, Ա., «Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը», Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 2008, № 3, էջ 268-271:
- 5.14 Ճեմարանցի, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Էջմիածին, 1947, հմր. Է-Ը, էջ 53-60:
- 5.15 Մարգարյան Հ., Միջնադարեան հայ պատմագրության բնութագրական գծերը եւ պարբերացումը, Հանդես ամսօրեայ, 2014, № 1-12, էջ 271-316:
- 5.16 Մեջբերումներ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մատենագրական վաստակից, Էջմիածին, 1972, հմր. ԺԲ, էջ 18-20:
- 5.17 Յիշատակարան, Սիմեոն կաթողիկոս, Արարատ, Էջմիածին, 1875, № 9, էջ 333-340:
- 5.18 Շահագիզ Ե., Մեծագործ Սիմեոն Երեւանցին, ՀԱՍԿ հայագիտական տարեգիրք՝ նվիրված Հայրապետական Մայր Աթոռի Էջմիածին փոխադրության հինգհարիւրամեակին (1441-1941), Անթիլիաս-Լիբանան, Բ. Տարի, 1949-50:
- 5.19 Շահնազարյան Շ., Նոր նյութեր Հայաստանի առաջին տպարանի պատմության վերաբերյալ, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, № 1, 1963, էջ 262-266:
- 5.20 Չոբանյան Պ., Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 2001, Հ. 20, էջ 204-232:
- 5.21 Պարզև վրդ. Գևորգյան, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբո»-ը ռուսերեն լեզվով, Էջմիածին, 1962, հմր. Զ, էջ 56-60:
- 5.22 Պողոսյան Լ., Հայկական գաղթավայրերի առևտրատնտեսական կյանքի պատմությունից (Ղզլար և Մոզդոկ, XVIII դար—XIX դարի առաջին կես), Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1986, № 1, էջ 85-96:

5.23 Սարուխանյան Ն., XVII դարի 60-70-ական թվականների հայ ազատագրական շարժումը և կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2014, № 3, էջ 9-22:

5.24 Վարդանյան Վ., Էջմիածնի ընդհանրական աթոռի և Աղթամարի կաթողիկոսության հարաբերությունների շուրջ (XII դ. - XIX դարավերջ), Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 2012, №2, էջ 155-169:

5.25 Վկայություններ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի մասին, Էջմիածին, 1972, հմր. ԺԲ, էջ 8-17:

5.26 Փափազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, , 1960, № 5, էջ 431-464:

5.27 Փափազյան Հ., Վանական կալվածքների սեփականատիրության մի քանի առանձնահատկություններ (XV-XVIII դդ.), Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, 1971, № 10, էջ 237-250:

5.28 Քոլանջյան Ս., Մեր ձեռագրական կորուստները, Էջմիածին, 1967, № 5, էջ 46-57:

5.29 Քյուրտյան Հ., Ցուցակ ձեռագրաց Անկյուրիո Կարմիր վանուց և շրջակայից (գրախոսություն), Բազմավեպ, Վենետիկ, 1959, № 1-2, էջ 46-48:

Ռուսերեն

5.30 Хачатурян, В. А., Население армянской колонии в Астрахани во второй половине XVIII в., Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1965, № 7, էջ 77-88:

Անգլերեն

5.31 Sebouh Aslanian, Dispersion History and the Policentric Nation: The Role of Simeon Yerevantsi's Girk or koci Partavcar in the 18th Century Nation Revival, Venise-S. Lazarus, 2004 (Bibliothèque d'Arménologie "Bazmavep" № 39), 54 p.

6. Մամուլ

6.1 «Արձագանք», Թիֆլիս, **1886**, № 10, էջ 147-149:

6.2 «Մեղու Հայաստանի», **1858**, № 45, էր. 356: